

T. C.
ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : XLVIII

Sa. 191 - 192

Temmuz - Ekim 1984

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA

1985

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü :
Türk Tarih Kurumu Adına
PROF. DR. YAŞAR YÜCEL

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler :	Sayfa
YÜCEL, PROF. DR. YAŞAR : Türk Tarih Kurumu ilk Bilim Kurulu Açış konuşması	375
FAUCOUNAU, J. : Quelques Remarques Sur le Déchiffrement Du "Hittite Hieroglyphique" (8 resimle birlikte)	381
ÇAĞIRGAN, G. : Three More Duplicates to Astrolabe b (4 resimle birlikte) ..	399
KİTAPÇI, DOĞ. DR. ZEKERİYA : Tarih Objektifinde Hz. Peygamberin Hadisleri ve Türkler	417
DEMİRKENT, DOĞ. DR. IŞIN : Haçlılara Karşı Mücadelede Başarılı Bir Türk Kumandanı : Savar	453
MENGİ, DOĞ. DR. MİNE : Garib-Nâme'de Alplık Geleneğiyle İlgili Bilgiler ..	481
GÜREL, ZİYA : Kurtuluş Savaşında Demiryolculuk IV.	497
Konferanslar :	
BALKAN, PROF. DR. KEMAL : Urartuların Kökeni ve Dilleri (6 resimle birlikte)	513
Çeviriler :	
CHARANIS, PETER (Çeviren : DELİLBAŞI, MELEK) : Bizans İmparatorluğu'nun Çöküşündeki Ekonomik Faktörler	523
1984 Yılında Kaybettiğimiz Üyeler	537
Bibliyografya :	
ŞAKİROĞLU, DOĞ. DR. H. MAHMUT : Giacomina E. Carretto, Claudio Lo Jacono, Alberto Ventura. <i>Maometto in Europa. Arabia e Turchi in Occidente 622-1922</i>	543
POLAT, İLKNUR : Paul Imbert. <i>Osmanlı İmparatorluğunda Yenileşme Hareketleri Türkiyenin Meseleleri</i>	547
1983 Yılı'nın İkinci Yarısında Kitaplığımıza Gelen Kitaplar ve Dergiler ...	553

B E L L E T E N

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü :

Türk Tarih Kurumu Adına

PROF. DR. YAŞAR YÜCEL

Propriétaire et rédacteur en chef :

Au nom de la Société d'Histoire Turque

PROF. DR. YAŞAR YÜCEL

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR
PÉRIODIQUE TRIMESTRIEL

Cilt : XLVIII—Tome : XLVIII

Sayı : 189-192—No.: 189-192

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA

1 9 8 5

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, İncelemeler :	Sayfa
AKA, DOÇ. DR. İSMAİL : Mirza Şahruh Zamanında (1405 - 1447) Timurlularda İmar Faaliyetleri	285
AKGÜN, DOÇ. DR. SEÇİL: Ana Hatlarıyla General Moseley Raporu: Türkiye'de Amerikan Mandası (6 resimle birlikte)	95
ÇAĞIRGAN, G.: Three More Duplicates to Astrolabe b (4 resimle birlikte) ..	399
DEMİRKENT, DOÇ. DR. İŞİN: Haçlılara Karşı Mücadelede Başarılı Bir Türk Kumandanı: Savar	453
ERCAN, DOÇ. DR. YAVUZ: Voynuklarla İlgili Kaynaklar ve Araştırmalar ...	271
ERGENELİ, HİLMİ A. (Düzenleyen: ERGENELİ, PROF. ADNAN) 1919'da Ayvalık Savunması İle İlgili Anılar (7 resimle birlikte)	167
FAUCOUNAU, J. : Quelques Remarques Sur le Déchiffrement Du "Hittite Hieroglyphique" (8 resimle birlikte)	381
GÜREL, ZİYA: Kurtuluş Savaşında Demiryolculuk IV.	497
KAFESOĞLU, PROF. DR. İBRAHİM: Ziya Gökalp'de Tarihçilik	241
KIRZIOĞLU, PROF. DR. M. FAFRETTİN: Cihângiroğlu İbrahim Aydın (1874 - 1948)'daki Milli-Mücadele'de Kars ve Atatürk ile İlgili Belgeler (49 resimle birlikte)	109
KİTAPÇI, DOÇ. DR. ZEKERİYA: Tarih Objektifinde Hz. Peygamberin Hadisleri ve Türkler	417
KURAT, Ph. D. YULUĞ TEKİN: Mustafa Kemal's Instructions (An Intercepted and Decyphered Telegram) to Bekir Sami in London-a Reassessment of the London Conference (21 February - 12 March 1921) and its Immediate Consequences	55
—————: Mustafa Kemal'in Londra'da Bekir Sami'ye Talimatı (İngilizler Tarafından Ele Geçirilen ve Çözülen Şifreli Telgraf) - Londra Konferansı'nın Bu Bilgilerin Işığında Yeniden Değerlendirilmesi (21 Şubat - 12 Mart 1921) ve İvedi Sonuçları (Özet)	89
MENGİ, DOÇ. DR. MİNE: Garib-Nâme'de Alplık Geleneğiyle İlgili Bilgiler ..	481
SİNANOĞLU, PROF. DR. SUAT: Uygarlık ve Çağdaşlaşma	249
ŞİMŞİR, BİLAL N.: Fes Olayı Türkiye - Mısır İlişkilerinden Bir Sayfa (1932 - 1933) (30 resimle birlikte)	1
YİNAŒ, DOÇ. DR. REFET: Kayseri ve Sivas Darüşşifaları'nın Vakıfları (3 resimle birlikte)	299

YURDAYDIN, PROF. DR. HÜSEYİN G.: XVIII. Yüzyıla Ait İlginç Bir Mahkeme Hükümü (4 resimle birlikte)	257
YÜCEL, PROF. DR. YAŞAR: Türk Tarih Kurumu ilk Bilim Kurulu Açış konuşması	375
Konferanslar :	
BALKAN, PROF. DR. KEMAL: Urartuluların Kökeni ve Dilleri (6 resimle birlikte)	513
Çeviriler :	
CHARANIS, PETER (Çeviren: DELİLBAŞI, MELEK): Bizans İmparatorluğu'nun Çöküşündeki Ekonomik Faktörler	523
JÄSCHKE, GOTTHARD: (Çeviren: ARSAN, NİMET): Mustafa Kemal'in Unutulmuş Bir Hatırası	339
SPULER, PROF. DR. BERTOLD (Çeviren: LUGAL, MİHİN): Gotthard Jäschke ..	309
1984 Yılında Kaybettiğimiz Üyeler	537
Bibliyografya :	
DELİLBAŞI, DOÇ. DR. MELEK: Elizabeth A. Zachariadou, <i>Trade and Crusade</i>	343
POLAT, İLKNUR: Paul Imbert. <i>Osmanlı İmparatorluğunda Yenileşme Hareketleri Türkiyenin Meseleleri</i>	547
ŞAKIROĞLU, DOÇ. DR. H. MAHMUT: Giacoma E. Carretto, Claudio Lo Jacono, Alberto Ventura. <i>Maometto in Europa. Arabia e Turchi in Occidente 622-1922</i>	543
1983 Yılıının İlk Yarısında Kitaplığımıza Gelen Kitap ve Dergiler	353
1983 Yılıının İkinci Yarısında Kitaplığımıza Gelen Kitap ve Dergiler	553

TABLE DES MATIERES

Articles, Etudes:	<u>Page</u>
AKA, DOÇ. DR. İSMAIL: Activités architecturales chez Les Timourides sous le règne de Mirza Şahruh (1405-1447) (en turc)	285
AKGÜN, DOÇ. DR. SEÇİL: Rapport du Général Moseley: points essentiels Mandat américain en Turquie (en turc avec 6 illustrations)	95
ÇAĞIRGAN, G.: Three More Duplicates to Astrolabe b (en anglais avec 4 illustrations)	399
DEMİRKENT, DOÇ. DR. İŞİN: Savar, Un Commandant turc victorieux des Croisés (en turc)	453
ERCAN, DOÇ. DR. YAVUZ: Sources et recherches relatives à des Voynuk (en turc)	271
ERGENELİ, HİLMİ A.: (Etablis et annotés par Ergeneli, Prof. Adnan) Memoire concernant la défense d'Ayvalık en 1919 (en turc avec 7 illustrations)	167
FAUCOUNAU, J.: Quelques Remarques sur le Déchiffrement du "Hittite Hiéroglyphique" (avec 8 illustrations)	381
GÜREL, ZIYA: Le Chemin de Fer dans la Guerre de l'Indépendance Turque IV (en turc)	497
KAFESOĞLU, PROF. DR. İBRAHİM: Conception de l'Histoire chez Ziya Gökalp (en turc)	241
KIRZIOĞLU, PROF. DR. M. FAHRETTİN: Documents relatifs à Atatürk et à Kars de Cihangiroğlu İbrahim Aydın pendant La Guerre Nationale (en turc avec 49 illustrations)	109
KİTAPÇI, DOÇ. DR. ZEKERİYA: Les Paroles du Prophète et les Turcs dans l'objectif de l'Histoire (en turc)	417
KURAT, Ph. D. YULUĞ TEKİN: Mustafa Kemal's Instructions (An Intercepted and Decyphered Telegram) to Bekir Sami in London-a Reassessment of the London Conference (21 February - 12 March 1921) and its immediate consequences (en anglais)	55
—————: Instructions de Mustafa Kemal à Bekir Sami à Londres (télégramme pris et déchiffré par Les Anglais) - Considérations nouvelles de La Conférence de Londres (le 21 février-le 12 Mars 1921) et ses conséquences immédiates (Résumé) (en turc)	85
MENGİ, DOÇ. DR. MİNE: De la Tradition héroïque dans le Garib-Nâme (en turc)	481
SİNANOĞLU, PROF. DR. SUAT: Civilisation et Contemporanéité (en turc) ..	249

ŞİMŞİR, BİLAL N.: L'affaire du fez: Une page des relations turco-egyptiennes (1932-1933) (en turc avec 30 illustrations)	1
YİNANÇ, DOÇ. DR. REFET: Fondations des "Darüşşifa" de Kayseri et de Sivas (en turc avec 3 illustrations)	299
YURDAYDIN, PROF. DR. HÜSEYİN G: Verdict intéressant d'un tribunal du XVIII ^e siècle (avec 4 illustrations)	257
YÜCEL, PROF. DR. YAŞAR: Discours d'Inauguration de la Première Assemblée Scientifique de la Société d'Histoire Turque (en turc)	375
Conférences :	
BALKAN, PROF. DR. KEMAL: Les Origines et la Langue Ourartéennes (en turc avec 6 illustrations)	513
Traductions :	
CHARANIS, PETER (traduit en turc par DELİLBAŞI, MELEK): Les Facteurs économiques dans la Chute de l'Empire Byzantin (en turc)	523
JÄSCHKE, GOTTHARD: (Traduit par Arsan, Nimet): Un mémoire oublié de Mustafa Kemal (en turc)	339
SPULER, PROF. DR. BERTOLD: (Traduit par Lugal, Mihin): Gotthard Jäschke (en turc)	309
Members décédés en 1984	537
Bibliographie :	
DELİLBAŞI, DOÇ. DR. MELEK: Elizabeth A. Zacchariadou, <i>Trade and Crusade</i> (en turc)	343
POLAT, İLKNUR: Paul Imbert. <i>Les Mouvements de reforme dans l'Empire Ottomane, Les Problèmes de la Turquie</i> (en turc)	547
ŞAKIROĞLU, DOÇ. DR. MAHMUT, H.: Giacomo E. Carretto, Claudio Lo Jacona, Alberto Ventura, <i>Maometto in Europa. Arabi e Turchi in Occidente 622-1922</i> (en turc)	543
Livres et revues reçus dans la première moitié de 1983	353
Livres et revues reçus a la Bibliothèque de la Société de l'Histoire Turque dans la seconde moitié de 1983 (en turc)	553

BELLE TEN

Cilt: XLVIII

Temmuz-Ekim 1984

Sayı: 191-192

TÜRK TARİH KURUMU İLK BİLİM KURULU AÇIŞ KONUŞMASI

Prof. Dr. YAŞAR YÜCEL

Türk Tarih Kurumu'nun değerli asli üyeleri,

“Atatürk'ün emir ve isteği üzerine, yüksek koruyuculuğu altında kurulmuş olan *Türk Tarih Kurumu*, tüzel kişiliğe sahip, bilimsel hizmet ve faaliyette bulunacak bir kurum olarak ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU'nun kuruluşuna dahil edilmiş ve yeniden düzenlenmiş” niteliği ile 2876 numaralı özel kanunumuzda öngörülen görevlerini yerine getirmek üzere çalışmalarına başlıyor. Kurumumuzun asli unsurları olan siz sayın üyeleri, saygı ve muhabbetle selâmlıyorum.

Sizlerin varlığı, Kurumumuzun amaçlarına ulaşmasında başta gelen güvencedir. Çünkü sizler, “Kanunumuzda belirlenen amaç ve ilkeleri benimsediğini tutum ve davranışları, bilimsel eserleri, çalışma ve faaliyetleri veya eğitim ve öğretim hizmetleriyle kanıtlamış; idarî tecrübeye sahip adaylar arasından” seçilmiş bulunuyorsunuz. Sizlerin kişiliğinize duyulan güven, taşıdığınız sorumluluk duygusu, çalışma azmi, yüce kurulumuzun en belirgin özelliğini oluşturuyor. Böylesine yüksek nitelikleri taşıyan mesai arkadaşlarımla varlığı ile gurur duyuyor ve sizlerle çalışma fırsatına sahip olmayı, hayatımın en dikkate değer şansı sayıyorum. Bu vesileyle hepinizi tek tek bir kez daha tebrik eder, başarılarınızın sürekli olmasını dilerim.

Yüksek malumlarınız olduğu üzere, “Türk Tarih Kurumu'nun amacı, Türk tarihini ve Türkiye tarihini ve bunlarla ilgili konuları, Türklerin medeniyete hizmetlerini, bilimsel yoldan incelemek, araştırmak, tanıtmak, yaymak, yayımlar yapmak, bunlara dayanarak da Türk tarihini ve Türkiye tarihini yazmaktır”. Bu amacı gerçekleştirmek üzere, Kanun, Kurumumuza şu görevleri vermiştir:

- a) Türk tarihinin ve Türkiye tarihinin kaynaklarını araştırmak, incelemek, bu konularla ilgili bilimsel değerdeki araştırmaları ve eserleri yayımlamak,
- b) Türk ve Türkiye tarihine ilişkin kaynakları toplamak, incelemek, gerekli görülenleri Türkçeye çevirmek, yaymak, yayımlamak,
- c) Türk ve Türkiye tarihini aydınlatmaya yarayacak belge ve malzemeyi toplamak, arşiv ve dokümantasyon merkezleri kurmak, niteliği belirlenen belge ve malzemeyi elde etmek için gerekli araştırmaları, incelemeleri, kazıları yapmak ve yaptırmak,
- d) Belirtilen kaynaklara dayanarak Türk tarihini ve Türkiye tarihini yazmak ve yayımlamak,
- e) Yeni buluşları ve bilimsel konuları yaymak ve tanıtmak üzere bilimsel toplantılar yapmak, kongreler, sergiler ve geziler düzenlemek,
- f) Milli varlığımızın devamında temel unsurlardan biri olan tarih sevgisini ve bilincini kökleştirecek, geliştirecek ve yaygın hale getirecek, tarihi araştırmaları ve çalışmaları özendirerek, destekleyecek her türlü tedbiri almak, gerekli çalışma plan ve programlarını yapmak,
- g) Amaç ve görevleriyle ilgili olarak, yurt içinde ve yurt dışında Türk veya Türkiye tarihi üzerinde çalışan, araştırma ve yayın yapan kurum, kuruluş ve araştırma merkezleriyle, arşivlerle işbirliğinde bulunmak, kitap, yayın ve orijinallerinden çoğaltılmış belge mübadele etmek,
- h) Yüksek Kurul'un onayı ile yerli veya yabancı bilimsel kuruluşlara üye olmak, temsilci göndermek, kongrelere katılmak, bu kuruluşlarla ortak araştırmalar ve çalışmalar yapmak,
- i) Yüksek Kurul'un, Yüksek Kurum'un ve kanunun verdiği diğer görevleri yerine getirmek.

Görüldüğü gibi, bizim çalışmalarımızda *bilimsel düşünce*, temel yönlendirici unsur olacaktır. Çünkü, bilim, gerçeği araştırır. Gerçeği arama tutkusu, insanlığı ilkel yaşam düzeyinden bugüne ulaştırmıştır. Bizim konumuz olan tarih bilimi için gerçeği arama, insanlığın gelişme çizgisini ve bu genel gelişme çizgisi içinde, yarattığı maddi ve manevi değerlerle katkıda bulunan milletlerin rolünü en doğru biçimde tespit etmektir. Bunun en özlü ve açık anlatımı, Ulu Önderimiz Atatürk'ün "*Tarih yazmak, tarih yapmak kadar önemlidir. Yazan, yapana sâdik kalmazsa, değişmeyen hakikat, insanlığı şaşırtacak bir mahiyet alır*" özdeyişindedir. Yüce Önderimiz bu özdeyişiyle, dünyadaki bir başka gerçeği dile getirmektedir. O da, bugün ulaşılan uygarlık düzeyinin yüksekliğine rağmen, "değişmeyen hakikat"ın hâlâ zaman zaman çarpıtıl-

makta ya da görmezlikten gelinmekte oluşudur. Bu çarpıtılardan ve yanıltılardan en çok biz Türkler zarar görmüşüzdür. Uygarlıkların karşılaşması, birbirleriyle etkileşmesi sürecinin büyük dönemeç noktalarında Türklerin varlığından ve faaliyetlerinden, kendi çıkarları açısından rahatsız olanlar, gerçeği daima çarpıtmışlardır. Bunun yanında, kendi çıkarlarını savunmak, haksız davranışlarına “mazeret görülebilir fikri zemin hazırlamak” amacıyla girilen propaganda faaliyetlerinde, hâlâ *gerçek* korkusuzca katledilebilmektedir. Atatürk’ü en çok düşündüren ve bu konuda köklü tedbirler almaya yönelen, sözünü ettiğim husustur. Atatürk’ün tarih üzerindeki çalışmalarını, İstiklâl Savaşımızın kültür alanındaki bir devamı olarak nitelemek yanlış olmayacaktır. Çünkü, milli mücadele ile ülkemizi yabancı orduların istilâsından kurtardıktan sonra, kurduğumuz devleti ebediyete kadar yaşatmak, ancak yüzyıllardan beri yanlış bir tarih bilgisiyle beslenmiş dünya kamuoyunu aydınlatmakla mümkün olabilirdi. Nitekim, Türkiye’de modern tarih araştırmalarına başlandığında, milli tarihimiz için şu yanlış görüşlerin oluşturduğu büyük tehlike söz konusuydu:

- 1) Türklerin sarı ırka mensup, Avrupalılara göre ikinci sınıf bir ırktan olduğu bilgisi,
- 2) Türklerin medenî niteliklerden yoksun oluşu,
- 3) Türk toprakları üzerinde tarihî iddialar.

Aslında bu görüşlerin hepsi, “Şark Meselesi” adıyla tanımlanan ve Osmanlı İmparatorluğu’nun paylaşılmasını amaçlayan sömürgeci bir siyasetin ürünleriydi. Gerçek, bilerek çarpıtılıyordu. Fakat konunun, bir de bizim yönümüzden talihsiz bir yanı vardı:

Osmanlı İmparatorluğu döneminde, üç evreden geçerek gelişen tarih anlayışı içinde, Türklerin milli geçmişi bir bütün olarak ele alınamamıştı. İmparatorluğun kuruluşundan Tanzimat’a kadar süren dönemde, ümmet tarihi anlayışı egemendi. İslâm ulemâsı, İslâmiyet prensiplerine dayanan İmparatorluğun kuruluşundan Tanzimat’a kadar süren dönemde, ümmet tarihten yararlanmayı düşünmüş ve İslâm tarihini, bu maksatla devlet tarihi olarak kabul etmişlerdi. İslâm tarihinde, Türklerin İslâmlıktan önceki tarihleriyle pek ilgilenmek düşünülmemişti.

Tanzimat döneminde, ümmet tarihine paralel olarak devlet tarihi anlayışı gelişmeye başladı. Yeni tarih anlayışında, Osmanlı Devleti için başlangıç olarak Osmanlı Devleti’nin kuruluş tarihi kabul edildi. Yine bu tarihten önceki Türk devletleriyle ilgilenme akla gelmemişti.

İmparatorluğun son zamanlarında, özellikle İkinci Meşrutiyet döneminde milli tarih anlayışına yaklaşıldı. Osmanlı aydınlarından bazıları, Türk tarihinin kaynaklarına gidilmesi gereğine işaret etmeye başladılar. Ancak, çağdaş kaynakların yeterince işlenmemiş ve gün ışığına çıkarılmamış olması nedeniyle, bu dönem için tehlike, genellikle Avrupalıların kaleminden çıkmış ve büyük yanlışlar, kasıtlı değerlendirmeler taşıyan bilgileri olduğu gibi aktarma işlemiydi.

Özetlemeye çalıştığım bu üç evreli tarih anlayışının ulaştığı safhada, bizim için söz konusu olan tehlikeyi bertaraf etmek mümkün değildi. Büyük Atatürk, verdiği nutuklarda fırsat buldukça bu tarih görüşlerinden ayrılmanın gereğini ve milli bir tarih görüşüne varmanın önemini belirtti. Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından sonra, bu düşünce üzerinde ısrarla durdu. Türk milleti dünyaca tanınan ve sayılan Türkiye Cumhuriyeti Devletini kurmuştu. Devlet yeni, fakat millet uzun ve onurlu bir geçmişe sahipti. Millet kendi adını taşıyan tarihine kavuşması zorunluydu. Bunun için de milli tarih anlayışı içinde, Türk tarihini ve Türkiye tarihini bir bütün olarak ele alıp incelemek gerekiyordu.

Değerli üyeler,

Hepimizin çok iyi bildiği gibi, 1923'ten 1928'e kadar geçen süre içinde devletimizin temel niteliklerinin kazandırıldığı, Türkiye Cumhuriyeti Devletini milli, çağdaş bir devlet olarak kurmayı amaçlayan inkılâp hareketlerinin gerçekleştirilmesi için çalışıldı. Bu nedenle, tarihle yakından ilgi, ancak bundan sonra planlı ve programlı bir biçimde sürdürülmeye başlandı. Türkiye'nin en eski yerleşiklerinin kimliklerinin belirlenmesi, Türkiye'deki ilk uygarlıkların nasıl ve kimler tarafından kurulduğu, Türklerin dünya tarih ve uygarlığı içinde yerlerinin ne olduğu, Osmanlı Devleti'nin bir aşiret anlayışına dayanıp dayanmadığı, İslâm tarihinin gerçek özelliğinin ne olduğu ve bu tarih içinde Türklerin rolünün açıklanması gibi konular, belibaşlı araştırma meseleleri olarak belirlendi. Ancak başlangıçta büyük güçlükler vardı. Her şeyden önce düzenli bir teşkilata, sürekli ve sabırlı bir çalışmaya ihtiyaç vardı. Her şeyle Atatürk yakından ilgileniyordu. İlk, en yeni yayınları içinde bulunduran bir kitaplık kurulmakla işe başlandı. Sonra Türkiye'de tarih yazan ve tarihle ilgilenebilecek kişilerle ciddi bir incelemeye girişildi. Bakanlardan, milletvekillerinden, profesör ve öğretmenlerden bazılarına tarih konuları üzerinde çalışmak görevi verildi. Bu iş bir taraftan gelişirken, diğer taraftan da Türk tarihinin incelenmesi ile sürekli uğraşmak üzere *Türk Tarihini Tetkik Heyeti* kuruldu. Tarih çalışmalarının ilk ürünü 1930'da yayınlanan *Türk Tarihinin Ana Hatları* adlı kitaptır. Ata-

türk bu kitabın birçok yerlerini beğenmedi. Bu kitabın yayınlamasından bir yıl sonra, kurulan heyet çok hızlı bir çalışma temposu edindi ve bir aralık gezici bir çalışma grubu haline geldi. Çankaya'da, Yalova'da, Dolmabahçe'de, vapurda, trende, ziyafet sofralarında, kısacası fırsat bulunabilen her yerde bu meseleler üzerinde tartışmalar yapıldı. Bazı günler bütünüyle bu meselelerin görüşüldüğü oluyordu.

Yine hepimizin bildiği gibi, bu hızlı ve sürekli çalışma ortamı 1931'de Atatürk'ün direktifleri ve koruyuculuğu altında kurulan *Türk Tarihini Tetkik Cemiyeti* ile bütünlük ve tam bir bilimsellik kazandı. Bugün yeni düzeni ve Yüksek Kurum'un bir parçası niteliği ile çalışmalarını sürdüren Türk Tarih Kurumu, *Türk tarih tezini* bilimsel kanıtlarıyla ortaya koyan ve kabul ettiren onurlu bir görevi sürdürmektedir. Üniversitemiz ile birlikte yapılan çalışmalar sonunda, bugün artık dünyada, gözlerine perde çekilmiş bir kısım fanatikler dışında, Türklerin medeniyetten yoksun, ikinci sınıf bir ırkın mensupları olduklarını, kültürel değerler yaratma yeteneği taşımadıklarını ileri sürenlerin pek sık görüldüğü bilimsel toplantılara rastlayamazsınız. Bunun yerine, birçok uluslararası Türkoloji toplantılarında, seminerlerinde, sempozyumlarında Türklerin kültürel seviyesi, Türk dilinin ve lehçelerinin çeşitli özellikleri, büyük Türk devletlerinin siyasal ve uygarlık tarihinin meseleleri tartışılmaktadır. Bugün artık Türk tarih araştırmalarının, arkeoloji, antropoloji çalışmalarının düzeyi, uluslararası düzeyden aşağı değildir. Dünya üniversitelerinin birçoğunda Türk bilim adamları, büyük bir yetkinlikle kürsüler işgal etmekte, yabancı meslektaşlarıyla birlikte dersler vermektedir. Ulaştığımız bu seviyeyi Atatürk'e borçluyuz. İslâmiyetten önceki Ortaasya Türk Uygarlığından günümüze gelinceye kadar bütün evreleri hakkında, Türk tarihi üzerinde sağlam değerlendirmeler yapmış durumdayız. Fakat bu yeterli değildir. Binlerce yıllık geçmişin kültür mirasını en ince ayrıntısına kadar incelemek, araştırmak, belgelerini ortaya koymak için daha çok zamana ve her şeyden önemlisi de çok çalışmaya ihtiyacımız vardır. Yapacağımız çalışma sonunda ortaya koyacağımız veriler, bir yandan bizim milli tarihimizi bütün yönleriyle gün ışığına çıkaracak ve bu yolla günümüzün daha iyi değerlendirilmesine imkân verecektir. Yapacağımız bu çalışmalar, aynı zamanda insanlık tarihi için de önemli bir katkı olacaktır. Çünkü, Türkler yarattığı millî değerlerin insanlığın genel girişimine etkisi dolayısıyla, dünya uygarlığının ilerlemesine de yardım etmişlerdir. Bu yardımın şekil ve oranını belirlemek bu açıdan da yararlıdır.

Değerli Üyeler,

Hoşgörünüze sığınarak, zamanınızı alıyorum. Fakat kısaca anlatmak istediğim şudur: Atatürk tarafından başlatılan ve bugüne kadar büyük güçlüklerin geride bırakılarak, tarih alanında ilmi çalışmaların ulaştırdığı olumlu bir aşamayı, çok daha ilerilere götürmek gibi, çok sorumluluk isteyen bir görevi üstlenmiş bulunuyoruz. Sorumluluk duygusu, hepimizin takdir edeceği üzere yüce bir duygudur, ancak Büyük Atatürk'ün de belirttikleri üzere, aynı zamanda "ölümden de ağır" bir duygudur. Sizlerin bu konuda neler düşündüğünüzü biliyor, bunun için sevinç duyuyorum. Bu sorumluluk yükleyen ve aynı oranda onur da veren görevi, omuzlarımızda başarıyla taşıyarak bizden sonrakilere daha mükemmel bir ortam bırakacağımıza inanıyorum.

Değerli Üyeler,

Sözlerimi, Büyük Atatürk'ün tarih tartışmaları sırasında söylediği, bize direktif niteliği taşıyan sözleriyle bitirmek istiyorum. Bakınız Büyük Önderimiz ne diyor:

"Size her zaman söylerim. Cemiyeti ben bunun için kurdum. Buradaki üyeler yurt içinde ve yurt dışında tarihe ait yapılan çalışmalarda ve kendi tetkikleri neticelerinden birbirlerini haberdâr ederek, birbirlerini tamamlayarak çalışırlarsa netice de daha müspet olur. Bunu yaparken şahsınıza ait bir buluşun başkaları tarafından kullanılmasından ve mesut neticelerin isminize değil, mensup olduğunuz cemiyete ve millete mal edilmesinden endişeniz olmasın. Millet bunun kadrini bilir.

Millet sevgisi kadar büyük bir sevgi yoktur. İstiklâl Harbinde benim de milletime ettiğim birtakım hizmetler olmuştur zannederim. Fakat bunlardan hiçbirini kendime maletmedim. Yapılanın hepsi milletin eseridir dedim. Aranacak olursa doğrusu da budur. Mazide sayısız medeniyet kurmuş bir ırkın ve milletin çocukları olduğumuzu ispat etmek için yapmamız lâzım gelen şeylerin hepsini yaptığımızı ileri süremeyiz. Bugüne ve yarına bırakılmış daha birçok büyük işlerimiz vardır. İlmî araştırmalar da bunlar arasındadır. Beni seven arkadaşlarıma tavsiyem budur: Şahsınız için değil, fakat mensup olduğumuz millet için, elbirliği ile çalışalım. Çalışmaların en büyüğü budur".

Hepinize saygılar sunarım.

QUELQUES REMARQUES SUR LE DECHIFFREMENT DU “HITTITE HIEROGLYPHIQUE”

J. FAUCOUNAU

Malgré les efforts de plusieurs générations de savants, le déchiffrement du “hittite hiéroglyphique”¹ conserve encore aujourd’hui un irritant caractère d’“inachevé”. L’incertitude semble régner sur plusieurs valeurs phonétiques (n’a-t-on pas vu récemment trois spécialistes éminents remettre en cause les valeurs *a* et *i* de deux des signes les plus fréquents?!.. Cf [8] de la bibliographie in fine) -- les savants se disputent sur le vocalisme des signes syllabiques, l’un lisant *me* ou *mi* ce que l’autre lit *mu* -- ou ils ne peuvent se mettre d’accord sur les raisons de l’homophonie...

Ces incertitudes, qui sont déroutantes pour le non-spécialiste et qui masquent l’ampleur remarquable des résultats déjà acquis, sont dues en grande partie, à notre avis, à la méconnaissance de certains faits fondamentaux, cependant évidents pour peu que l’on veuille bien y réfléchir. Le but de ces quelques “Remarques” est de mettre l’accent sur ceux-ci, en montrant au passage, dans des cas concrets, comment ils permettent de clarifier de nombreux points restés jusque là obscurs.

§ I - Un premier fait souvent méconnu est le caractère extraordinairement primitif de l’écriture H.H. Dans l’évolution de l’écriture qui a conduit progressivement du pictogramme à l’alphabet en passant par le stade syllabique, l’écriture H.H. se situe tout au début de la chaîne: Malgré une opinion très répandue, *ce n’est pas* une écriture “syllabique”, comme l’est le cunéiforme accadien par exemple: Dans l’écriture cunéiforme accadienne, les idéogrammes ne jouent qu’un rôle secondaire, auxiliaire: ils facilitent simplement la lecture, un peu à la façon de notre ponctuation et ne sont guère plus nécessaires que nos points et nos virgules. Ils ont un rôle muet. A telle enseigne que les Hourrites qui ont employé ce système d’écriture, ont pu tout bonnement les supprimer.

¹ Nous conservons l’expression traditionnelle “hittite hiéroglyphique (en abrégé: H.H.), bien qu’elle soit impropre -- la langue que recouvre l’écriture en question n’est pas du hittite --, car la désignation “louvite hiéroglyphique” est tout aussi criticable (voir § 2 plus loin).

L'écriture H.H. est au contraire une écriture avant tout "idéographique", comme l'avait fort justement soutenu P. Jensen dès 1930 (cf [10] p. 462/497)². Ce qui compte, c'est l'idéogramme, et les signes syllabiques qui accompagnent celui-ci ne sont là qu'à titre auxiliaire. C'est eux - et non l'idéogramme - qui jouent un rôle muet. Les transcriptions que l'on utilise conformément au modèle accadien sont trompeuses: Il faudrait en toute rigueur écrire: En accadien: *DIEU* Te-sũ-up, mais en H.H. TEŠŠUB *te - šu - pa*, pour bien marquer la différence des concepts qui sous-tendent les deux écritures.

Ce phénomène s'explique sans doute par l'histoire: L'écriture H.H. est une écriture héraldique: Il s'agissait au départ pour l'individu de *marquer son nom*. C'est par excellence une écriture sigillographique. Comme l'a fort justement écrit E. Laroche: "... Les hiéroglyphes étaient, au début, destinés à accompagner des représentations divines ou humaines, à en matérialiser le nom, l'épithète, les titres..." (LH p. 249)³.

Comme toutes les écritures de ce type, l'écriture H.H. s'est heurtée dès sa naissance à un double problème:

1°/- celui de la qualité de l'image. Il n'est pas très facile, surtout pour un dessinateur primitif, de dessiner un âne que l'on ne confonde pas avec un mulet ou avec un lièvre⁴. D'où l'emploi de signes auxiliaires, diacritiques, pour préciser ce que représente l'idéogramme.

Le signe diacritique peut être soit un autre idéogramme de prononciation voisine, par exemple commençant par la même syllabe, et dessiné généralement plus petit pour le distinguer de l'idéogramme principal. Ou bien c'est un signe purement conventionnel, comme l'"épine" servant à indiquer que le mot se termine par ou contient la lettre "r"⁵.

Idéogramme et signe diacritique, lorsqu'il n'est pas intégré à l'idéogramme, ont tous deux une valeur phonétique. Mais alors que celle de l'idéogramme est exacte, celle du signe diacritique n'est qu'*approchée*, car il s'agit simplement de permettre au lecteur d'éliminer des fausses lectures.

² L'erreur de Jensen a été de méconnaître qu'une écriture aussi répandue que l'écriture H.H., évolue nécessairement dans le temps ou dans l'espace.

³ Nous notons en abrégé LH l'ouvrage [11] de la bibliographie in fine. Les n° renvoient aux numéros correspondants des signes. Pour la commodité du lecteur, chacune de nos figures comporte une liste des hiéroglyphes cités.

⁴ Les sceaux les plus anciens sont souvent d'un dessin maladroit.

⁵ On relèvera, parmi les signes diacritiques, les chiffres 1 à 10 souvent intégrés au pictogramme par les inventeurs de l'écriture H.H.

2° / - celui de la représentation des notions abstraites. Comme les noms des Indiens d'Amérique du Nord, les noms propres des premiers inventeurs de l'écriture H.H. devaient être du type: TAUREAU BIGARRE ou GRAND ROI⁶. Des signes particuliers étaient donc nécessaires pour rendre l'idée de GRAND ou de ROI et des signes conventionnels furent créés, comme les signes n° 369: "la croix ansée" (peut-être empruntée à l'égyptien), signe de VIE; ou n° 370: "le triangle", signifiant "EN BONNE SANTE", "BON"; ou le n° 360: "le cercle barré", signifiant LUMIERE et DIEU.

Il est vraisemblable que tous les signes de ce genre ne datent pas des débuts mêmes de l'écriture. Certains ont dû s'ajouter au cours de l'histoire du développement du H.H. et ne sont probablement que des idéogrammes simplifiés. Mais il paraît certain que des signes simples, comme le CERCLE ou le TRIANGLE *datent des débuts mêmes* de l'écriture, à partir du moment où elle est passée du "pictogramme" à l'"idéogramme".

Idéogrammes et signes diacritiques fournissent la base structurelle sur laquelle l'écriture H. H. s'est développée. Ce n'est que beaucoup plus tard, lorsqu'elle aura connu une longue période de coexistence avec l'écriture cunéiforme, que, sous l'influence de cette dernière, certains hiéroglyphes (comme le n° 360: DIEU) se transformeront en idéogrammes sans valeur phonétique, en même temps que les anciens signes diacritiques et les hiéroglyphes jouant ce rôle se constitueront en syllabaire. Un hiéroglyphe pourra donc avoir désormais deux valeurs phonétiques: une valeur pleine lorsqu'il est employé comme idéogramme, et une valeur syllabique (tirée de la précédente par acrophonie) lorsqu'il est employé comme signe auxiliaire. Mais, sauf exceptionnellement dans certaines localités, comme à Marash, le passage d'un système idéographique à un système syllabique ne sera jamais totalement achevé, même à basse époque (L'écriture cursive des lettres des "plombs d'Assur", par exemple, est nettement "idéographique").

Il faut attribuer à la méconnaissance du caractère idéographique primitif de l'écriture H.H. certaines des difficultés rencontrées par les déchiffreurs. Nous illustrerons notre propos par l'étude de quelques sceaux, en commençant par le célèbre "sceau de Tarkondèmos".

§ 1, 1 - Sceau de Tarkondèmos (voir fig. 1)

Malgré une opinion souvent exprimée "pour les besoins de la cause", il n'y a aucune raison de mettre en doute l'ancienne lecture de la partie

⁶ Nous choisissons ces exemples parce qu'ils sont attestés au milieu du second millénaire: Piḫamuwa (cf i. e. * peig - : "bigarré", grec ποικιλος) et U-ra-ḫa-ad-du-ša-aš (cf annexes 1 et 2).

cunéiforme qui correspond parfaitement au grec Ταρκωνδημος . Il faut lire soit: Tar-kum-dim-me ^{SAR}, soit: Tar-qu (m)-dim-me ^{SAR} Mera ^{MAT}.

La correspondance avec le hiéroglyphique est immédiate, dès que l'on cesse de considérer - à tort - le personnage principal comme un pictogramme *sans* valeur phonétique, ce qui est contraire, comme nous l'avons souligné plus haut, au génie de l'écriture: Bien qu'il ne possède pas les attributs du Dieu de l'Orage (nous reviendrons sur ce point plus loin), le personnage représenté ne peut être que le dieu TARḪUN, hittite ⁴U-na = Tarḫuna. C'est lui qui forme la première partie du nom du roi. Le hiéroglyphe 100 = ANE, de lecture Tar(gasna) est employé ici comme signe diacritique pour confirmer la lecture ⁴TARḪUN. Dans le souci d'éviter toute erreur, le graveur a même intégré au dessin de l'âne le chiffre trois (tara) pour indiquer que le mot contient les sons T et R. Le hiéroglyphe suivant, n° 320, représente la seconde partie du nom, soit l'équivalent de cun. -dim-me. Enfin, le groupe 391 + épine-450-228 est à lire: Me + r - a - PAYS ou Mi + r - a - PAYS.

L'interprétation du Nom Propre dépend du sens du terme -dimme. Parmi les diverses possibilités, nous pensons que la meilleure est de lire: "Tarkon (est) ma lumière (ou mon dieu)", avec: Tarḫun-dim-me < * Taḫun-diw-me (cf louvite tiwat - : lumière", "dieu").

Deux problèmes subsistent: a) - quelle est la valeur phonétique exacte des hiéroglyphes? b) - pourquoi TARḪUN n'a-t-il pas les attributs du Dieu de l'Orage?

Nous traiterons du premier point au § 2 ci-après. Quant au second, nous nous permettons, pour ne pas briser la continuité de notre exposé, de le traiter en annexe (Cf annexes 1 et 2).

§ 1, 2 - Sceau d'Urḫi-Tessub (Voir fig 2)

La forme la plus éloquente de ce nom est celle du sceau SBo I, 13.

Tous les idéogrammes du bas de la figure sont connus: 18: GRAND ROI, VILLE + COUTEAU (n° s 225 + 278): Mursili (voir §1 3 ci-après).

Ceci signifie que les deux premiers ne peuvent ici (nous insistons sur le mot: *ici*) que représenter: Urḫi + Tešsub. D'où les équations:

CERCLE = VERITE (urḫi en hourrite)

SOLEIL AILE = TESSUB

On peut se demander où est passé le CERCLE dans les sceaux où il ne figure pas au dessus du SOLEIL AILE (exemple: SBo I, 18): Un examen

attentif montre qu'il est alors figuré à l'intérieur du soleil, qui se présente alors sous la forme d'un DOUBLE CERCLE avec des rayons.

On imagine assez bien le processus mental qui a conduit les inventeurs de l'écriture à de pareils rébus: Au départ, il est probable que le CERCLE représentait à la fois des objets comme le SOLEIL ou l'OEIL et des notions dérivées comme le DIEU ou la VERITE. A partir du cercle ont donc été créés, pour distinguer ces diverses valeurs, des pictogrammes dérivés comme n° 360: DIEU, n° 402: DOUBLE CERCLE = VERITE, n° 191: TRIPLE DIEU = SOLEIL, n° 190: ⁴SOLEIL AILE, etc...

§ 1,3- Sceau de Mursili

Le signe de Mursili est représenté par les signes VILLE + épine-COUTEAU.

Il figure sur un certain nombre de sceaux, dont celui d'Urḫi-Teššub vu ci-dessus (voir fig. 2). E. Laroche admet qu'il faut lire: Mur- <si> -li.

C'est improbable, vu le caractère idéographique de l'écriture. Il faut sans doute lire, sinon Mursi-li, tout au moins MRS-li, avec un vocalisme inconnu. Le squelette consonnantique est celui de Maraš ^{VILLE}, nom dont le sens nous échappe. L'épine est ici, non point tant pour indiquer une lecture *mur* du signe 225 que pour montrer que le mot contenant un R, il ne s'agit pas du terme VILLE usuel, probablement un mot dérivant de * wed-na (cf lycien wedri, louv. -wanna: "habitant de.." et des graphies telles que l'adjectif VILLE-mi-na-li: "de la ville", avec minali < *wed-na-li. Voir aussi plus loin § 1, 6b).

Le sens du NP, devenu titre plus tard, serait peut-être: "celui qui vient de Maraš", avec adjectif en -ili et changement de vocalisme dû à la présence de la désinence. (Ou forme dialectale?? Cf Palla, Pallala, Palleli, mais aussi Pallu, Pallulu, etc...).

§ 1,4- Sceau de Tudhalija (voir fig. 3)

Le haut du sceau reprend le nom d'Urḫi - Teššub, devenu un titre, sous la forme de deux cercles séparés. Le nom lui-même est encadré à droite et à gauche par le second titre usuel GRAND ROI. Par souci de symétrie, le graveur a visiblement écrit la première partie du nom au centre et la seconde à droite et à gauche. On est donc conduit aux équations:

DIEU MONTAGNE (n° 207) + 88 = Tud- = ⁴TUTTU

FOURCHE (n° 457) + 175 = -ḫalija

Le DIEU MONTAGNE, ici le dieu Tuttu comme l'indique le symbole

diacritique 88 = *tu*, correspond au dieu hurrite Sarruma. Le nom ^dTatta du même dieu en est probablement la version louvite.

L'équation FOURCHE = ḫali- ou ḫaliya est confirmée par la scriptio plena de l'idéogramme n° 457 à Karatepe (voir LH n° 457), qui donne aussi le sens de ḫali-: "jour", "lumière". La lecture est indiquée par le signe n° 175: LYS, qui joue ici un rôle diacritique. De l'équation ci-dessus, il faut conclure que la valeur phonétique de ce signe est *lja* plutôt que *la*, mais cette question touchant au problème général du vocalisme des signes, nous en réserverons la discussion pour plus tard.

L'interprétation la plus vraisemblable du nom est: "^dTuttu est sa lumière", en supposant que la finale -(i)lija correspond à une désinence adjectivale 3e pers. sing.

§ 1,5- Sceau de Hattusili (voir fig. 4)

Le titre du haut du sceau est simplement SOLEIL AILE.

Le nom proprement dit est encadré par le titre usuel GRAND ROI et est rendu par l'idéogramme Foudre (n° 196), complété par l'idéogramme COUTEAU = *li*. Le signe 196 vaut donc ici: ^dHattus.

L'interprétation la plus vraisemblable est que l'on se trouve en présence d'un dérivé adjectival en -ili du nom du dieu Ḫattus: "Celui qui appartient à ^dHattus". Le dieu Ḫattus est indiqué ailleurs par le symbole n° 448, avec une prononciation sibillée: ^dKaššu ou ^dKšu, laquelle fournira la valeur phonétique du signe dans des mots comme a-448-wa = a-kšu-wa: "cheval" (Voir LH n° 448 et annexe 2 ci-jointe).

§ 1,6- Sceau de Suppiluliuma et de la reine Tawana-anna⁷ (voir fig. 5)

Ce sceau est d'interprétation particulièrement difficile.

a) - *Nom de Suppiluliuma* (partie droite du sceau Ug. 17, 227):

L'idéogramme SOLEIL AILE ne saurait être ici rendu par ^dTeššub, car l'influence hurrite était sûrement négligeable au temps de Suppiluliuma. Il représente donc probablement un titre comme dans le sceau de Hattusili. Mais quelle est sa lecture?..

Conformément au génie de l'écriture H.H., c'est sans doute le signe 322 qui l'indique.

⁷ et non Tawananna comme on a lu à tort le cunéiforme: Ta - wa - an - na - an - na - a. Voir aussi E. Cavaignac, R.H.A. 11 (1933) p. 98/99.

Ce signe est, par son dessin, très proche des signes 323, 324 et 325, et il y a de fortes chances qu'il s'agisse de variantes d'un seul et même signe. La valeur de 325 est voisine de *tu*, comme le montre l'alternance à Kargamis de ^mGa - 325 - wa - s avec ^mGa - tu - wa - s. Celle de 323 est voisine de *ku*, d'après l'équation fournie par le sceau RS 17,371 d'Ougarit, où ^m323 - ZITI - i est traduit en cunéiforme par ^mKu - um - ja - ...

La solution devient dès lors évidente: Le signe 322 et ses variantes représentent la notion PUR, louvite kummai-, hitt. suppija-, certainement une épithète du SOLEIL, et la valeur phonétique du signe est celle d'une sifflante, approximativement *zu*. Le nom Ga - tu - wa est le même que les NP écrits Ka - du - wa, Ka - du - wa et cun. Ka - zu - wa. La première partie du nom féminin du sceau RS 17, 371 correspond à ^fKum - mi - ya.

L'ensemble SOLEIL AILE + signe 322 est donc à lire: Suppili: "pur", adjectif en -ili comme les précédents, devenant Suppiluliuma en composition.

Le chiffre 4 indique certainement le -*ma* final du nom, vraisemblablement l'adjectif possessif de la première personne. Il en résulte que la lecture du signe 360: DIEU est à lire: *liu* < * diw (louv. diwat / tiwat), avec le flottement l/d bien connu. Ce flottement provient, à notre avis, de l'influence du substrat proto-hittite qui connaissait une consonne [¹d] (que nous noterons δ à l'occasion) ⁸.

Le sens du NP paraît être: "Pur (est) mon dieu".

Sur le sceau SBo I, 3, on trouve, encadrant le nom Suppiluliuma, le titre GRAND ROI et l'adjectif (deuxième titre?) ḫaliija: "lumineux, vu au § 1, 4 ci-dessus.

b) - *Nom de la reine Tawana-anna* (partie gauche du sceau)

Compte-tenu des données résultant du § 1,4 (valeur *lja* pour le signe 175: LYS) et du § 1, 6 a (flottement l/d ou l/t), la lecture de la première partie du nom est immédiate: 175 + 35 = *lja - na*, à interpréter: Tyanna: "de Tyane" (= la "ville du Dieu (tiya-)") = cun. tuwanna.

La seconde partie comprend l'idéogramme 292: ETOILE dans un CERCLE, que l'on ne peut guère interpréter autrement que comme représentant le mot *anna*: "mère". La valeur phonétique est précisée par l'idéogramme 225: VILLE, de lecture phonétique probable *wanna* (voir § 1, 3 ci-dessus) et qui joue ici le rôle d'un diacritique.

Le sens du NP semble être: "de Tyane (est sa) mère".

⁸ La consonne δ = [¹d] subsistera jusqu'à l'époque grecque dans la langue de Sidé: Cf notre article sur les inscriptions "barbares" de Sidé ([4] de la bibliographie).

Nous arrêterons ici ces quelques commentaires portant sur les sceaux des rois hittites, qui étaient destinés à mettre en évidence le caractère idéographique de l'écriture H.H. C'est par erreur que l'on a considéré comme *syllabiques* des lectures qui sont en fait *idéographiques*: Par exemple, les noms figurant sur le sceau de Muwatali SBo I, 43 (voir fig. 6) doivent être lus respectivement:

a) - 363 - 306 - 318 - 334: GRAND^{mi} - TESSUB^{pa}, soit TALMI^{mi} TES-SUB^{pa} et non: Tal - mi - tešsub - pa

b) - 42 - 153 - 215 - 334: DON^{nu} - HEBA^{ba}, soit DANU^{nu} HEBA^{ba}, et non: Da - nu - he - ba.

C'est par erreur aussi que l'on a souvent considéré comme des "motifs décoratifs" ou "de remplissage" des signes tels que VIE (ankh), BONNE SANTE (triangle), etc.. Malgré leur rôle décoratif (secondaire), ces symboles qui accompagnent le nom, *doivent être lus*.

Le caractère idéographique de l'écriture H.H. est général et ce n'est guère qu'à Marash que l'on trouve des inscriptions "quasi-syllabiques". Mais à Kargamis par exemple, on rencontre le nom: ku - COLOMBE - ba - ba, ce que P. Meriggi ([14] p. 78) a traduit par: Ku - ^{BABA}ba - ba. Il est évident qu'il faut au contraire lire: ^{ku}KUBABA^{ba-ba}. L'idéogramme COLOMBE qui représente la déesse Kubaba est complété "en avant" par le signe diacritique *ku* pour marquer le choix à faire parmi les différentes lectures de l'idéogramme COLOMBE, et "en arrière" par deux signes complémentaires indiquant la finale du mot. L'exemple choisi ici est celui d'un Nom Propre. Mais on peut exceptionnellement trouver des écritures analogues même pour des noms communs lorsque l'idéogramme principal est susceptible d'être lu de diverses manières. Par exemple, on trouve à Karatepe 31 le mot: JOUR - ha - FOURCHE-i que E. Laroche lit: ^{JOUR}ha - li - i, ce qui le conduit à une valeur phonétique erronée *li* pour le signe 457 (FOURCHE) (voir § 1, 4 ci-dessus). En fait, il faut lire:

JOUR ^{ha}HALIⁱ

La lecture du mot JOUR est précisée par l'idéogramme secondaire HALI, dont la lecture est elle-même précisée par le signe ha "en avant" et le signe i "en arrière".

§ II - Notre seconde remarque concernera l'histoire de l'écriture H.H.

Laissant pour l'instant de côté le problème de son origine, nous constaterons que c'est, avant tout, l'écriture qu'ont employée les rois de l'empire hittite, concurremment avec l'écriture cunéiforme qui traduisait leur langue.

On s'est souvent étonné des raisons de cette coexistence de *deux* écritures différentes et l'on a avancé des explications incorrectes, à notre avis, en qualifiant le H.H. d'écriture "monumentale" ou d'écriture "traditionnelle". La raison nous paraît à la fois plus simple et plus profonde: Le royaume hittite était un véritable empire, analogue à l'Empire austro-hongrois de la fin du dix-neuvième siècle, rassemblant sous une unité politique, des ethnies diverses. Certains des "sous-royaumes" en faisant partie connaissaient et utilisaient l'écriture cunéiforme; d'autres l'écriture H.H.

Le multi-linguisme était certainement la règle à l'intérieur de l'empire, avec au moins deux langues officielles, le "hittite" (cunéiforme) et le "hittite hiéroglyphique" qu'il vaudrait probablement mieux appeler "langue officielle des pays du Sud de l'empire". Comme l'a souligné R.D. Barnett ([1] p. 78), l'introduction de l'écriture hiéroglyphique dans les documents officiels hittites, a dû être *un geste politique* de la part des conquérants vis-à-vis des populations vaincues du Sud de l'Empire. A moins, ajouterons-nous, qu'à l'inverse elle ne fût introduite par une dynastie du Sud ayant conquis le Nord. Quoi qu'il en soit, c'est ce bilinguisme qui explique l'utilisation de *deux* écritures différentes.

Mais de même que la variété "hittite" de l'écriture cunéiforme ne s'est pas bornée à enregistrer des textes de langue hittite (cf le célèbre article d'E. Forrer sur les huit langues de Boghaz-Köi dans S.P.A.W. 1919), de même, vu son extension géographique et sa durée, l'écriture H.H. ne s'est probablement pas bornée à enregistrer des textes en une seule langue. Nous avons vu plus haut que dans le cas d'Urhi-Tessub, les idéogrammes étaient à lire en hourrite. L'onomastique des rois hittites montre clairement que le polylinguisme régnait à l'intérieur de la classe dirigeante, reflet du polylinguisme de l'Empire.

On ne saurait donc parler sans précautions d'une "*langue H.H.*" Remplacer, comme l'ont fait certains, le terme "hittite hiéroglyphique" par "louvite hiéroglyphique" est doublement trompeur: Car cela suppose qu'une telle langue a existé et laisse penser qu'il s'agirait de louvite, ce qui est probablement erroné (voir § 3 ci-après).

Si on souhaite éviter le terme, impropre d'un point de vue linguistique (mais non historique !) de "hittite hiéroglyphique", il serait préférable d'employer un terme neutre, comme "Cappadocien Hiéroglyphique" par exemple.

Le fait que l'écriture H.H. a dû noter plusieurs langues entraîne que, suivant les documents auxquels on aura affaire, un même signe pourra avoir

différentes lectures. Nous avons cité plus haut le cas du signe SOLEIL AILE, lu TESSUB en pays hourrite et sans doute TUWAT ou TIWAT en pays louvite. Nous prendrons comme autre exemple les signes représentant le CERF:

Le CERF est représenté par les signes 102 (= CERF) et parfois 103 (= RAMURE). Il figure déjà sur les sceaux H.H. les plus anciens, comme le sceau n° 103 de Hogarth ([9]), repris dans notre figure 7, où il est accompagné du signe 268 "en avant" (= *ku*: OBJET POINTU?) et du signe FOURCHE "en arrière", dont nous avons vu précédemment que la valeur était ḫali -: BRILLANT.

Cet animal fut divinisé de bonne heure par les peuples d'Europe et du Moyen-Orient et les Sumériens le représentèrent sous la forme du dieu ^dLAMA. Il nous paraît évident que ce mot est un emprunt: Les peuples primitifs désignent en effet généralement les animaux par leur cri et, compte - tenu du son émis par un cerf qui brâme, il est à penser que le terme LAMA dérive d'un plus ancien RÂMA vel. sim.

En Hittite Hiéroglyphique, H. Bossert et H.G. Güterbock ont proposé pour le CERF la lecture *ruwa*, d'où un dieu ^dRUWAT - et il paraît certain (malgré les objections d'E. Laroche dans Syria 1954 p. 107 et ss) que cette lecture onomatopéique est correcte, du moins dans un grand nombre de cas (Exemple: NP cun. Ḫalpa - runda et H.H. Ḫalpa - CERF - ta - a). Elle correspond à la valeur phonétique bien établie *ru* du signe 102, et elle est indirectement confirmée par le NP Ru - wa - š. Le nom ^dRuwata semble avoir donné ^dRunda / ^dRuta en néo - H.H., représenté par le CERCLE divin avec une bande hachurée.

On a fait toutefois à la lecture CERF = Ruwat- une objection grave: celle que ni louvite, ni hittite ne connaissent de R- initial. En outre, il apparaît que la lecture ruwat- ne peut convenir dans certains cas. E. Laroche a en conséquence proposé de remplacer *ruwat-* par *tuwat-* (Syria 1954 p. 116 et LH n° 102). Les prémisses sont justes: La lecture ruwat- ne saurait convenir dans certains cas. La conclusion est erronée: Le dieu ^dTuwat ne saurait être que le dieu SOLEIL (louv. Tiwat-), non le dieu CERF.

La véritable solution nous paraît donnée par l'équation: ^dKarḫuḫa = ^dCERF de Malatya 13: Le nom du CERF serait, en hittite/louvite, comme en indoeuropéen d'ailleurs, un nom composé: *kar + Hruwa > hitt. Karḫuḫa, lat. cervus, etc... (H = laryngale).

Le signe CERF aurait donc au moins deux lectures en H.H.: *Ruwa (ta)* avec valeur syllabique *ru* et compléments en -ta/-ti, etc... et *Kar (h)uwa*,

FIGURE 1

Sceau de Tarkondémos

Signes cités :

-	: ^d TARHUN	388	: III
100	: ANE	391	: IIII
228	: PAYS	450	:
320	: COLLIER (de cheval) ?		

F I G U R E 2

Sceau d'Urhi-Tessub

SBo I, 13

SBo I, 18

Signes cités :

- 18 : GRAND ROI
- 190 : SOLEIL AILE
- 225 : VILLE

- 278 : COUTEAU
- 360 : DIEU
- 402 : VERITE

FIGURE 3

Sceau de Tudhalija

Signes cités :

88 : BOTTE

175 : LYS

207 : MONT SACRE

457 : FOURCHE

F I G U R E 4

Sceau de Hattusili

Signes cités :

196 : Foudre

278 : COUTEAU

448 : ^dKASSU

FIGURE 5

Sceau de Suppiluliuma

d'après Ug. 17,227

d'après SBo I, 3 & 4

Signes cités :

- 35 : BRAS REPLIE
175 : LYS
225 : VILLE
293 : MERE
190 : SOLEIL AILE

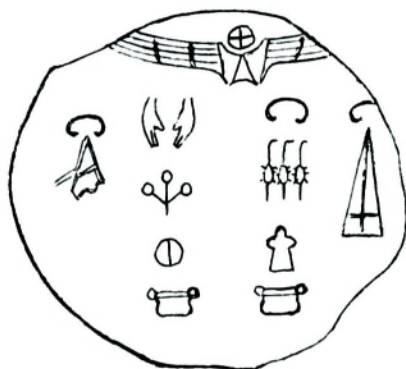
- 322 :
323 :
324 :
325 :
360 : DIEU

FIGURE 6

Sceau de Muwatali et Danuhepa

d'après SBo I, 43

Signes cités :

42 : DON	
153 : nu	
215 : HEBA	
306 : mi	

318 : TESSUB	
334 : CORBEILLE	
363 : GRAND	

FIGURE 7

Sceau de Kuruwata-hali

d'après Hogarth n° 103

Signes cités :

102 : CERF

268 : ↑

412 : ^dRUNDA

457 : FOURCHE

FIGURE 8

Sceau d'Isputaḥsu

Signes cités :

199 : DIEU DE L'ORAGE

369 : VIE (ankh)

370 : BONNE SANTE

avec valeur syllabique *kar* et compléments en *-a*. Suivant le document auquel on aura affaire, il sera donc nécessaire de choisir entre ces valeurs. Par exemple, pour le NP figurant sur le sceau de Hogarth n° 103 cité ci-dessus, la lecture la plus probable semble être: Ku - ruwata - ḫali: "Le dieu CERF est LUMIERE", correspondant au NP néo-H.H.: Kurunta - ḫali.

Cet exemple montre clairement la *polyphonie* des idéogrammes, due au fait que l'écriture H.H. ne traduit pas *une seule langue*.

Une question se pose aussitôt: Cette polyphonie des idéogrammes, lorsqu'ils sont employés comme tels, entraîne-t-elle leur polyphonie lorsqu'ils sont employés comme signes auxiliaires, c'est-à-dire syllabiquement?

La réponse est, fort heureusement, négative, réserve faite, toutefois, de quelques "ajustements", généralement vocaliques et plus rarement consonnantiques, dans la valeur phonétique des signes lorsque l'on passe d'un document à l'autre. Sauf dans des cas exceptionnels, la valeur syllabique d'un signe *est relativement constante*, et c'est ce phénomène heureux qui a largement permis les progrès du déchiffrement. En outre, à l'intérieur d'un *groupe homogène* de documents, il ne semble pas qu'existent des *homophones vrais*. Par contre, lorsque l'on passe d'un groupe à un autre, il peut y avoir "glissement" de la valeur d'un signe comme cela se passe pour la lettre J dans les Noms Propres: anglais JOHN, français JEAN, espagnol JUAN, etc..

Ceci complique certes la tâche du déchiffreur: Car même si l'on a pu déterminer les valeurs phonétiques approximatives des signes, grâce à des comparaisons avec le cunéiforme par exemple, comment savoir s'il faut lire tel Nom Propre Kali, Galli, voire Ḫulli?... Ou bien: Tuttu, Dudu, Duda, voire Tatti ou Tatta?... Tous ces noms propres existent dans l'onomastique anatolienne et représentent à peu près sûrement des *variantes locales* ou *dialectales* d'un même nom, prononcé de façon différente par les diverses ethnies qui composaient l'Empire Hittite. Les variations de lecture que l'on observe d'un savant à l'autre *ne mettent pas en cause la valeur du déchiffrement*. Elles traduisent seulement une certaine ignorance de notre part concernant la répartition des dialectes à l'intérieur de l'Empire Hittite.

Si l'on en juge par les textes cunéiformes - - notre guide le plus sûr en la matière - -, les variations du *vocalisme* sont plus fréquentes que les variations consonnantiques: On voit constamment alterner, d'un texte à l'autre, les voyelles *a* et *i* (Anna/Anni), *i* et *e* (Ḫe-eš-ni/Ḫi-iš-ni-iš), *u*, et *i*, etc... Un changement de vocalisme paraît souvent accompagner l'adjonction d'une

désinence: Exemple: Hurlu/Hurlanni, etc... et nous avons eu l'occasion de signaler la chose à propos du nom Suppiluliuma. Sur le plan du consonnantisme, on voit alterner fréquemment *t* et *d*, *s* et *z*, *k* et *h*, *m* et *w*, etc....

Certaines de ces variations sont dues aux hésitations du scribe devant l'absence d'un signe adéquat pour traduire un phonème particulier aux langues anatoliennes: C'est certainement le cas dans les variations tabarnas/labarnas pour rendre le phonème $\delta = [^1d]$, probablement d'origine proto-hittite. Mais d'autres variations sont attribuables à des particularités dialectales.

La conséquence de cet état de fait est que, sauf lorsque l'on dispose de textes relativement longs ou de traductions en cunéiforme, la valeur phonétique exacte des signes est toujours mal assurée. Pour reprendre l'exemple du sceau de Tarkondêmos, il est par exemple impossible, cette inscription étant isolée, d'en lire les signes *de façon exacte*: Tarqun - timme?... Tarkhon - dimme?... Tarkhwon - diw - me?... Notre ignorance nous interdit de trancher.

Une seconde conséquence pratique est que l'on n'a le droit d'attribuer à un signe une *valeur précise* que dans le cas d'un *groupe homogène* de textes ou d'inscriptions: On peut légitimement parler du "syllabaire des inscriptions de Kargamis" ou de celui de l'inscription de Karatepe. *On ne saurait, en toute rigueur, parler, au singulier, d'un syllabaire H.H.*

L'identité des symboles ne doit pas faire illusion: La signification de l'idéogramme peut être conservée: DEMONSTRATIF, RELATIF, CRAINTE, LION, ROI, etc ..., mais la *lecture* être différente, d'un texte à l'autre, d'une langue ou d'un dialecte à l'autre.

§ 3 - Ayant dans le paragraphe précédent insisté sur la diversité dialectale que recouvre l'écriture H.H., nous n'en sommes que plus à l'aise pour traiter du sujet de son origine.

Car une constatation s'impose: Malgré l'utilisation de cette écriture par des peuples de langues différentes, il existe une assez grande unité grammaticale et de vocabulaire dans la majorité des textes écrits en H.H. qui nous sont parvenus. Si l'on n'a donc pas le droit de parler d'une "langue H.H.", on peut toutefois parler d'une "langue principale H.H."

Que cette langue soit indoeuropéenne (ou mieux "proto-indoeuropéenne") ne saurait faire de doute. Il ne semble pas s'agir toutefois de hittite (cunéiforme), et c'est pourquoi certains ont proposé le louvite, suivant une

suggestion lancée dès 1932 par P. Meriggi. Mais, malgré les efforts récents de J.D. Hawkins, A. Morpurgo - Davies et G. Neumann [8], nous ne pensons pas qu'elle soit acceptable: Nous ne nions pas la possibilité que *certain*s textes puissent être écrits en louvite. Mais à cause des affinités "proto - hittites" qui découlent clairement de l'étude des sceaux des rois hittites exposée au § 1 ci-dessus, à savoir: existence d'une consonne δ (= [¹d]), formations adjectivales en -ili, existence d'un R - initial (runda), etc..., nous pensons que le louvite doit être rejeté en tant que "langue principale H.H."

Le palaïte nous paraît personnellement un meilleur candidat:

Nous ne pouvons développer dans le cadre du présent article les arguments philologiques en faveur de cette thèse. Nous nous bornerons à faire remarquer que le roi Naram - Sin appelle le roi du Hatti: Pa - am - ba (cf Güterbock, ZA 44, 79 n. 4).

Or le nom nous paraît être une déformation du mot: * Palwa < Pa - lu - wa = "Palaïte" (avec changement vocalique $a > u$ dû à la désinence: cf cun. pa - la - um - ni - li, et passage - lw - à - mb -).

Ainsi, si notre thèse était exacte, il faudrait attribuer à des Palaïtes (ou mieux: Paḏaïtes), c'est-à-dire à des proto-indoeuropéens établis dès le début du second millénaire au sud de la boucle de l'Halys, sinon l'"invention", du moins la "mise au point" de l'écriture H.H.

Nous voyons dans le mot Pala/Wala un dérivé du proto - indoeuropéen * weld-: "forêt" (cf. hom. * $\varphi\iota\delta\eta$, * $\varphi\iota\delta\alpha\iota\omicron\varsigma$, etc..) Les Palaïtes sont les "hommes de la forêt", adorateurs du cerf qui l'habite et de la foudre qui la détruit.

Il nous paraît significatif à ce sujet que le plus ancien sceau H.H. bilingue connu, celui d'Išputaḫšu (voir fig. 8), fasse apparaître, malgré son ancienneté, des noms indo - européens:

Ce sceau a fait l'objet d'une excellente publication par A. Goetze (A.J.A. 1936 p. 210/214). L'inscription cunéiforme fournit le nom du propriétaire du sceau: "Iš - pu - taḫ - šu, le Grand Roi, le fils de Pariyawatru". Il s'agit certainement du roi du Kizwatna Išputaḫšu, contemporain du roi hittito - hatti Telebinu.

Comme l'a noté A. Goetze, la première partie du nom du père, Pariya - (wa) est la même que celle du NP: Pa - ri - ya - mu - u - wa - aš, qui correspond au Priam troyen et que la finale en - muwa classe définitivement comme appartenant à la "langue principale H.H". La finale - watri ou - atri est obscure, mais rien n'interdit qu'elle soit indoeuropéenne.

Le nom Iṣputaḥṣu est rendu par les deux signes W = ^dSOLEIL et ROI. La valeur phonétique de ces symboles est connue pour le H.H. de l'époque classique: ^dSOLEIL = Suppilu et ROI = ḫattu > ḫaššu > ḫṣu (voir annexe 2).

L'équivalence entre H.H. et cunéiforme est alors immédiate: Iṣputa n'est qu'une déformation (locale ?) du nom Suppilu, avec voyelle prothétique particulière, semble-t-il, à la région d'Adana ou pays des Danuwa, changement de vocalisme et passage l > t: Suppi-: "pur" est "traduit" par iṣ-pu-a dans les Tablettes Cappadociennes.

Le nom signifie ainsi: "PUR (est) le ROI" et correspond au NP hittite: Suppiya - ḫṣu.

Ce sceau prouve donc définitivement que des "Hittites Hiéroglyphiques" proto-indoeuropéens régnaient à Tarse dès le début du second millénaire avant notre ère.

Washington, Septembre 1981

ANNEXE 1: A propos du nom du Dieu de l'Orage

Le nom du DIEU de l'ORAGE, symbolisé par le signe 199 en forme de W, a donné lieu à une abondante littérature. L'identification erronée de ce nom divin avec Sandon ou Sandas a longtemps égaré la recherche. On admet à l'heure actuelle que le signe serait à lire, suivant le cas, Tešsub ou Tarḫun (Voir L.H. n° 199).

Nous tenons la seconde interprétation pour erronée et le fait que le Tarḫun du sceau de Tarkondémos ne porte pas l'attribut habituel du DIEU de l'ORAGE nous paraît significatif.

Nous ferons tout d'abord remarquer qu'à l'origine Tarḫun est le dieu de la FORCE PHYSIQUE (i. e. * (s) tark-), non celui de l'Orage, lequel est Tešsub en pays hourrite et un personnage dont le nom ne saurait commencer que par Ḫa- en pays louvite, compte-tenu de la valeur phonétique bien établie du signe 199. L'assimilation de Tarḫun au dieu de l'orage -- si elle a eu lieu ⁹ -- ne saurait donc être que *tardive* et si nous pouvons éventuellement accepter de lire Tarḫun le signe 199 à Karatepe, nous nous refusons à le faire dans les inscriptions plus anciennes, où nous proposons la lecture ^dḪalpaḫu au lieu de Tarḫu.

⁹ L'hypothèse de cette assimilation repose surtout sur Hamath VI, 3: ^dW-tar-ḫu-tà-s (voir L.H. n° 389) qui pourrait être en réalité un nom composé: "Le dieu W est puissant".

Cette hypothèse est fondée sur les considérations suivantes:

- a) - ḫali- est en louvite: la "lumière brillante", le "jour".
- b) - le dieu W est le dieu d'Alep: cf Ḫa-la-pa-wa-ná-s^d W (LH n° 85)
- c) - Ḫalpa, nom de la ville d'Alep, semble représenter la forme primitive du nom du dieu W. C'est cette forme que l'on rencontre dans les Noms Propres tels: Ḫalpa-ruta, Ḫalpa-ziti, etc.. Il est significatif de trouver dans le sceau de Khorsabad le Nom Propre: W-pa-s = HALPA^{pa-s}
- d) - le nom Ḫalpaḫu serait la forme "hourritisée" du nom du dieu W, devenu au milieu du second millénaire: "l'Alépin".

On relèvera que l'origine du mot ḫal-: BRILLANT remonte à la préhistoire, car il fait partie de ces quelques termes monosyllabiques (per-: "abri", kab-: "tronc d'arbre", etc..) qui semblent se retrouver sous des formes légèrement différentes dans divers groupes linguistiques: indo-européen, sémitique, sumérien, etc.. Il faut en effet probablement le reconnaître dans l'indoeuropéen * ḡhel-: "brillant", "doré" (ex. all. glänzen, Gold, etc...), le hittite ḫattus: "roi" (voir annexe 2), et peut-être le proto-hittite katte: "roi" et le nord-sémitique Haddad (= Ḫal-dad ?) dieu de l'Orage.

L'origine commune lointaine des noms Ḫattus et Ḫalpa expliquerait la ressemblance de tracé et l'identité des valeurs syllabiques des signes 196 (= Ḫattus) et 199 (= Ḫalpa).

ANNEXE 2: Sur le nom ROI en Hittite Hiéroglyphique.

Si le sens du signe hiéroglyphique ROI (LH n° 17) a été parmi les premiers reconnus, la valeur phonétique de ce signe est encore considérée comme incertaine. La valeur ḫattu, avec les variantes: hittite ḫaššu- et hourrite šarru-, nous paraît cependant ne pas faire de doute.

Nous nous fondons sur les faits suivants:

a) - A. Goetze et H.G. Güterbock ont montré que le nom ROI était ḫaššu en hittite (cunéiforme). Etant donné la parenté générale entre H.H. et hittite, une forme phonétique voisine paraît probable en H.H.

b) - le nom du signe REINE, soit ḫašušara en hittite, est écrit: REINE-sa₅-ra en H.H. (cf LH n° 16), ce qui confirme que les deux termes hittite et H.H. doivent être apparentés.

c) - le TRONE est en louvite/hittite: ḫalmašuitti, que l'on peut décomposer en: ḫalm-: "royal" et un dérivé de aš-: "être assis". La racine du terme ROI serait en conséquence* ḫal-, ou mieux* ḫaḏ- (avec ḏ = [ʿd]).

d) - les compléments phonétiques de l'idéogramme ROI exigent que le mot se termine par une dentale.

Il est visible que le mot *hattu-* s'impose en conséquence.

⁴ *URU* Hatti serait alors le PAYS ROYAL et Hattusa, sa capitale, la VILLE ROYALE, placée sous la protection du dieu éponyme ⁴Hattuš, le "dieu du pays hatti".

Par le jeu acrophonique habituel, ce dieu a pour symbole le signe 196, la Foudre, *ḫalmišana* en hittite cunéiforme.

On comprend mieux du même coup les raisons qui ont poussé les rois hittites à conserver le nom *Ḫatti* qui désignait leurs prédécesseurs: Car n'est-ce pas eux qui étaient devenus désormais, après leur victoire, les seigneurs du PAYS ROYAL?...

Du terme *hattu-* ont été dérivés en hittite les mots: *hattuga*: "effrayant", *hattulis*: "favorisé par le roi", "prospère", *ḫazzija*: "frapper", etc... L'origine du terme *hattu*: "roi" reste obscure. Mais les dérivés tels *ḫalmašuitti*: "trône" conduisent à penser que le mot dérive de *ḫal*: BRILLANT, LUMIERE (voir annexe 1).

A côté de *hattu* = ROI, le hittite connaît la forme sibillée *ḫaššu*, qui est celle du signe 448 = ROI du PAYS *ḪATTI*, signe dont la valeur phonétique *ḫsu/ksu* est ainsi expliquée: Exemple: *a-ksu-wa*: "cheval" (cf LH n° 448).

Il est probable en outre qu'en pays hourrite, le signe : 7 était lu: *šarru-*. On trouve en effet en hittite cun. le verbe *šaruwāi-*: "pillier une ville" qui doit être un emprunt. En H.H., le verbe ROI-tiwa est peut-être à lire également: *šarrutiwa*: "régner".

Enfin, la lecture ROI = *hattu* donne la clef de la valeur phonétique approchée du signe n° 398 qui intervient à Tell Tayinat dans le mot: ROI-398-ta-i, à lire: ROI-ha-tá-i. La lecture complète de 398 est *ḫawa* ou *ḫuwa*, comme le montre à Kargamis le mot MOUTON-398-ta₄ (= *ḫawa-ta₄*) et à Alep le NP: A-398-wa^{VILLE}, soit A(n)-kuwa^{VILLE}, avec un vocalisme légèrement différent.

BIBLIOGRAPHIE

des ouvrages et articles cités

- R. D. BARNETT, *Anatolian Studies* 1953 p. 53/95.
 J. C. BILLIGMEIER, *Jour. of Near Eastern Studies* 35 (1976) p. 189/193.
 B. BUCHANAN, *Jour. of Cun. Stud.* 1967 p. 18/23.
 J. FAUCOUNAU, *Belleten* 1980 p. 643/657.
 J. FRIEDRICH, "Hethitisches Wörterbuch", Heidelberg 1952-1954.
 A. GOETZE, *Amer. Jour. of Arch.* 1936 p. 210/214.
 H. G. GÜTERBOCK, "Siegel aus Boghaz-Köy", I: Berlin 1940.
 ———, "Siegel aus Boghaz-Köy", II: Berlin 1942.
 J.D. HAWKINS, A. MORPURGO-DAVIES & G. NEUMANN, *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Phil-Hist. Klasse*, Nr 6 (1973).
 D. G. HOGARTH, "Hittite Seals", Oxford 1920.
 P. JENSEN, "*Kleinasiatischen Forschungen* I, 3 (1930).
 E. LAROCHE, "Les Hiéroglyphes Hittites", Paris 1960.
 ———, "Dictionnaire de la langue louvite", Paris 1959.
 ———, "Les Noms des Hittites", Paris 1966.
 P. MERIGGI, "Zur lesung der "hethitischen" Hieroglyphenschrift," *O.L.Z.* 1933 p. 73/85.

THREE MORE DUPLICATES TO ASTROLABE B

Dedicated on the occasion of Prof. Dr. Balkan's 70 th Birthday

G. ÇAĞIRGAN

While the present author had been studying under the supervision of Prof. W.G. Lambert, in Birmingham, in order to get his Ph. D., he was kindly informed by him that there were three more duplicates of so-called Astrolabe B in the collections of the British Museum.

The present edition of the text is based of four different sources. The published text consists of bilingual comments, in Sumerian and Akkadian, on twelve months, their relations with stars, myths, agricultural life and social activities of the Ancient Mesopotamians.

The relevant tablets disagree in line divisions, so the present arrangement is a new one to make the content more understandable. One Sumerian line, 29-30, is also rearranged according to its Akkadian translation.

The first tablet (KAV 218, also known as Ast. B), A here, was written in three columns and excavated in Aššur. Both obverse and reverse of the tablet are preserved almost complete. The text consists of two parts. The first part, upper two - third of the obverse, is devoted to the menology, while the second part, beginning in the lower of the obverse and continuing on the reverse explains the positions of the thirty-six stars in various periods of the year.

The text of the menology is thus divided into three columns: the first column, which explains the first four months of the year, contains in 50 lines. The second column deals with the months fifth to eighth and consists of 46 lines. The third column covers the last four months of the year in 46 lines.

There is a colophon which ends the reverse:

qāt (šu) ^{md}marduk (amar. utu) - balāt (ti.la) - su ēreš (kam)

tupšari (dub. sar) šeḫri (tur)

mār - ninurta - uballit ^u (ti - la) - su tupšar (dub. sar)

šarri (lugal)

igi. kar ^{md}bēl (en) - aḫa (šeš) - iddina (sum)^{na}

nīš (mu) ^da - šur šuma (mu) šaṭ - ra la - a ta - pa - šit

[^{iti}x ud. o. kam 1] i - mu ^{mik} - ka - ru

The hand of Marduk - balāṭ - su - ēreš, the junior scribe,
the son of Ninurta - uballiṭ - su, the scribe of the King.

Collated by Bēl - aḥa - iddina.

By Aššur, do not erase the written name.

[The month ..., th day, the e] ponym Ikkaru

The date of the tablet can be determined by finds at Aššur. During the excavation of the Aššur Temple in 1911, a room which contained about 650 tablets and fragments was discovered. Together with these tablets some jars were also found. Three of the jars had inscriptions on them bearing the name of Tiglat - pileser I, and it was supposed that these jars used to contain these tablets. In two of these tablets the eponym Ikkaru is named (see, AfO XVI, p. 203) and he is proved to be one of the eponyms during the reign of Tiglat - pileser I (ibid. p. 215, 25).

The tablet was first published in transliteration and translation by E. Weidner in *Handbuch der babylonischen Astronomie* p. 64 ff. O. Schroeder gave it, in cuneiform, in KAV 218 and it was collated for this edition by W.G. Lambert.

The second tablet (Sm 755 + 1352 + 1715 + 1988), B here, is the upper part of a three - column tablet presumably coming from Ninive. Only some parts of the upper portions of the three columns on the obverse remain. The first column deals with the first two months in 13 lines, but the continuation is broken off. The second column, which is better preserved, covers the fifth to ninth months in 32 lines, but only the Akkadian for the fifth month survives: the Sumerian was written at the bottom of the previous column. After the ninth month a ruling indicates that the menology continues at the top of column three. The beginning of the third column is broken off and the preserved text begins with the tenth month and ends with the twelfth month. When complete it consisted of 32 lines. Considering the number of the lines in the last two columns one might assume that the first column also contained 32 lines.

Only in column two is writing preserved below the menology. The few preserved remains are the signs from a damaged original of which was broken away. The content is not so clear:

[...]] ^d en - ki x x
[...]] x ku
[...]] x ku

[...] x tar
 [...] x min diš
 [...] x x [(..)]

col. ii, 11. 33 - 38

Thus A and B agree in putting the menology in the upper portions of the columns of the obverse, though in detail the division into columns takes place at differing points.

There is no surviving colophon by which to date this tablet. Paleographic criteria prove that the tablet was written some time in the New Assyrian Period.

The third tablet (K 2920 + 8876 + 9527 + 12242), c here, is written in Babylonian script and in regard to autography the tablet can be dated to the New Babylonian Period. Though the tablet belongs to the "K" collection, it does not necessarily come from Ashurbanipal's Library. This is shown by the fact that a tablet in a similar script, K 9928 (CT XI, pl. 28), cannot be from the Kuyunjuk Library as it is dated to the eighth year of Nebuchadnezzar II.

Only the bottom portion of the tablet remains containing parts of 38 lines in sequence. The remains of the first two preserved lines end a section of unknown content, but the following 27 lines present a variant from the menology, c differs from A and B in that the sections for each month are shorter, and in addition, there are differences of wording. After the twelve month have been dealt with there is a colophon, copied from the original, and so proving that what follows is from a different source. The text reads:

[^{iti}bára (...)] ^{mul}aš.gán bára. il.l [a i] ti [^dnan]na
 [ŠEŠ. K.I] dumu. sag ^den. [lil.lá.ke₄]
 [...] x KI.MIN mul.an.na šar [...] x ^den.lil. k[e₄]
 [...] x ni-bit šarri (lugal) araḥ ^dsin (30) [...] x šá ^da-nim u
 [^den-lil]

^{iti}gu₄. s i. sá mul.mul ki. dur₅ gál [...] x x [...]
 [...] ku [...]
 [...] ki araḥ ^dnin-gír-su [...]
 ir-ra-ḥa-šu ^{gis}epinnū [^{mes}...
 [...] x x x x [...]

Rev. 11.15-22

Sum (the month Nisan -) the constellation Pegasus, the king is lifted up, the month of Nanna, first born of Enlil.)

[...]. ditto, the star of Anu.. [...]of Enlil.

Akk. [...]. the naming of the King, the month of Sîn [...]. of Anu and Enlil.)

Sum. [The month A] yar - the constellation Pleiades, water logged ground is opened [...] [...]

[...] [...]

Akk. [...]. the month of Ningirsu [...]
the plows are splashed.) [...]

[...] ... [...]

One of the joining pieces of this tablet, K 2920, was edited and published by K.D. Macmillan in BA V, pp. 704-705 and E. Weidner edited it in HBA p. 85 ff.

The fourth source, 81 - 2 - 4, 424, D here, is a small piece of a tablet written in the New Assyrian script. What survives might be the right hand side of the obverse consisting of 11 lines partly damaged. The fragment offers an illegible section beside the menology, which corresponds to the first four months. The menology is composed similarly to c in that each month is treated in two lines bilingually.

- ⁱ
 B A 1 [iti] [bára] ^{mul}aš.gán bára. an.na
 iti nisannu(bára) i - ku - u¹ šu - bat ^{da}a - nim
- 2 bára íl.la bára gar.ra
 šarru(lugal) in - na - áš - ši šarru(lugal) iššakkan(gar) ^{an}2
- 3 gar.ra.an sig₅.ga
 šur - ru - ú ^{damqu}(sig₅)
- 4 an.na ^{den}.líl.lá. ke₄
 ša ^{da}a - nim ù ^{den} - líl³
- D c
 5 [iti]i ^{dnanna} (ŠĚS.KI) dumu, sag ^{den}.líl.lá.ke₄
 araḥ ^{dsin} (EN.ZU) māri reš - ti - i⁴ ša⁵ ^{den} - líl³
-
- 6 iti gu₄ mul.mul ^dimin.bi
 iti aiaru (gu₄) za - ap - pu ^{dsibitti}(imin.bi)
- 7 dingir gal.gal.e.ne
 ilāni ^{mes} rabūti (gal) ^{meš}
- 8 ki.pad.du. gu₄si.sá.e.ne
 pe - tu - ú er - še - ti alpū(gu₄) ^{meš} ul - te - eš - eš - rù⁶
- 9 ki.dur₅. gal⁷ kíd kíd.
 ru - tu - ub - tu up - ta - ta
- 10 ^{giš} apin dur.dur.ru.ke₄ iti ^{dnin}.gír.su⁸
 ^{giš} epinnū (apin) ^{mešir} - ra - aḥ - aḥ - šu⁹ araḥ ^{dnin} - gír - su
- 11 ur.sag ensí gal ^{den}.líl.lá.ke₄
 qar - ra - di iš - šá - ak - ki¹⁰ rabjⁱ¹¹ ša¹² d en - líl¹³
-
- 12 iti sig₄ ^{mul} gu₄.an.na aga¹⁴ an.na.ke₄
 iti simanu(sig₄) is le - e a - gi ^{da}a - nim
- 13 mul.bi KAXNE ba.an.sá
 [kak]kabu šuātu ([mu]l.bi) ^dgirra (bil.gi) šá - nin
- 14 iti ú.šub lugal.ke₄.
 [a]raḥ na - al - ba - an šarri(lugal)

- A 15 lugal ú šub sig₄.ke₄
 šarru(lugal) na - al - ba - na i - la - bi - in
- 16 kur.kur. é.ne.ne mu.un.dù.a
 mātāti meš bītāti meš - ši - na ip - pu - šú
- D c
 17 [iti] kúl.la¹⁵ kalam.ma.ke₄
 araḥ kúl - la¹⁶ ša¹⁷ ma - a - ti¹⁸
-
- 18 iti šu mul sib.zi.an.na
 iti du'uzu(šu) ši - ta - ad - da - lu
- 19 ^d nin.šubur sukkal.maḥ
^d pap - sukkal sukkallu ši - i - ru
- 20 an.na ^dnin.bi.id.da.ke₄ iti numun dub.bu.ni
 ša ^da - nim u ^dištar araḥ zēri šá - pa - ku
- 21 numun nim.ta.è.dè
 numun - ni ḥar - pi šu - ši - i
- 22 kíd.kíd ^dnin.ru.ru.gu¹⁹
 ši - si - it ^dnin - ru - ru - gu
- 23 iti sib ^ddumu.zi ba.dib.dib.ba
 araḥ ré'i ^ddumu - zi ik - ka - mu - ú²⁰
-
- 24 [iti]ne mul kak.si.sá ^dnin.urta.ra
 iti abu(ne) šu - ku - du ^dnin - urta
- B
 25 [ki.izi ..] x.re.dè
 kinūnētu (ki.izi) meš ²¹ ut - tap - pa - ḥa²²
- 26 x [...] ^da.nun.na.ke₄.ne
 di - pa - ru²³ a - na ^da - nun - na - ke₄²⁴ in - na - áš - ši²⁵
- 27 ^dKAXNE am.ta.e₁₁.dè.
^dgirra (bil.gi) iš - tu šamêe ur - ra - dam - ma

- B A 28 ki ^đutu.ra nim.nim.mu.dè
it - ti ^đšamaš i - ša - na - an²⁶
- 29 iti ^đgiš.bil.ga.meš uđ.g.kam²⁷.
araḥ ^đgilgameš (GIŠ.GIN.maš) tu - šu - ú u₄ - mi²⁸
- 30 guruš ká.ne.ne gēšpu lirum.ma a.da.mìn
eṭ - lu - tu²⁹ ina bābāti (ká) meš - šu - nu³⁰ ina³¹
ú - ma - áš ú - ba - ri³² ul - te - šu - u³³
-
- 31 iti kin ^{mul}ban ^đinnin elam.ma ki.ke₄³⁴
iti ulūlu(kin) ši - pir ^đištar e - la - ma - ti³⁵
- 32 dumu.munus an.na.ke₄³⁶
mārat(dumu.munus) ^đa - nim³⁶.
- 33 ama.^đinnin.e.ne³⁷ ^đíd.lú.ru.gú³⁸ sikil.e.dè
^đištaratū meš^{ina} ^đnāri ú - tal - la - la³⁹
- 34 mu.bi⁴⁰ in.daddag⁴¹
šat - tu - su⁴² ú - tab - ba - ba⁴³
-
- 35 iti du₆ ^{mul}mudru.kéš.da ^đen.líl⁴⁴
iti ^{tešrītu}(du₆) ni - i - ru ^đen - líl⁴⁵
- 36 gúp.pa.šu.nir.ne.ne kù.kù.mu⁴⁶
šu - pá - a - tu⁴⁷ ú - tál - la - la⁴⁸
- 37 nam.lú.u_x.lu⁴⁹ umun⁵⁰ in daddag
ni - šu⁵¹ u ru - bu - u u - tab - ba - bu⁵²
- 38 ni₅.sag mu kù.ga kur.kur.ra⁵³
ni - iq šat - te⁵⁴ ellete (kù)te⁵⁵ ša⁵⁶ mātāti(kur) meš ti⁵⁷
- 39 ⁵⁸...^đa.nun.na.ke₄.e.ne⁵⁹ mu.un.na.de⁵⁸
a - na ^đa - nun - na - ke₄⁶⁰ in - né - qi⁶¹
- 40 ká apsu (ZU.AB) ta.è⁶²
ba - ab⁶³ ap - si - i⁶⁴ ip - pat - te⁶⁵

- c B A
- 41 ki.sè.ga⁶² lugal. ^ddu₆. kù.ga⁶⁶ en.ki ^dnin.ki
ki - is - pu [a - n] a lugal - du₆ - kù - ga ^den - ki u ^dnin - ki
- 42 iti pa₄. bîl.ga⁶⁸ ^den.lîl.lá.ke₄⁶⁹
araḥ a - bi a - bi šá ^den - lîl⁷⁰
-
- 43 iti apin giš al.lá.bi giš apin.na [edin.na]⁷¹
iti arahsamnu (apin) pa-ṭar⁷² giš epinni⁷³ gišal - la⁷⁴
ù⁷⁵ giš epinnu a - na⁷⁶ šēri
- 44 a.da.mîn.di₅.di₅.dè⁷⁷
ul - te - ṣu - ú⁷⁸
- 45 a.ki.tu⁷⁹ uru₄⁸⁰ gar.ra
a - ki - it e - re - ši⁸¹ iš - ša - ka - an⁸²
- 46 iti^d iškur gú.gal.an.ki.a.
araḥ ^dadad gú - gal šamêe ù⁸³ eršetit⁸⁴
-
- 47 iti gan hé.gál ḥé.me.en[.]⁸⁵
itikislîmu (gan) ḥe - gál - lu⁸⁶ u⁸⁷ nu - uḥ - šu⁸⁸
uk - ta - ma - ru⁸⁹
- 48 mul x [...] ⁹⁹ ur.sag kala (!).ga (!) ^der.ra.gal⁹⁰
qarradu (ur.sag) dan - nu ^dnergal(u.gur)
- 49 urugal(ešgal).la.ta ba.ra.è⁹¹
iš - tu⁹² er - še - ti⁹³ i - la - a⁹⁴
- 50 ur₄. ur₄⁹⁵ d[ingir.ma] š.tab.ba⁹⁶
ka - šu - uš ilāni meš ki - lal - la - an
- 51 iti ur.sag šà.dîš. šè⁹⁷ ^der.ra.gal⁹⁸
araḥ qarradi (ur.sag) gît - ma - li ^dnergal (u.gur)⁹⁹
-
- 52 iti ab ezen.maḥ.an.na.ke₄
iti tebētu (ab.ba) <i> - sin - nu¹⁰⁰ ši - ru šá ^da - nim

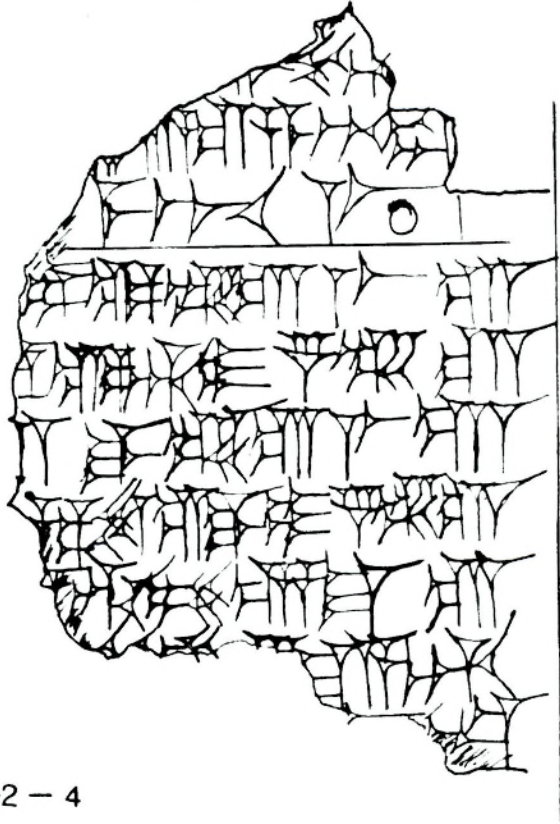

K 2920+8876+9527+12242

K 2920+8876+9527+12242

81 -2 - 4
424

- c A 53 iti ní.gal ^dinnin.ke₄
 B | araḥ nam - ri - ri¹⁰¹ šá diš - tar
- 54 ab.ba ur[u. .] x [. . .
 | ši - bu - ut¹⁰² āli ana puḥri (ukkin)¹⁰³ uš - šu - ni
- 55 di.šu [m ká].ne.ne [. . .
 | di - šum bābāti (ká) meš - šú - nu i - x [. .]
- 56 ^d utu šu.bar.r[a.k]e₄ u ná.ki d[u ...
 | ḏšamaš šu - ba - ru - ta¹⁰⁴ u na - i - [la] šá er - še - ti
 | i - ša - ka - an
- 57 iti til.bi. še in.x [(. .)]
 | arḥu šuāti (iti.bi) a - di na - ag - ma - ri - [šu]¹⁰⁵
 | lu - up - pu - [x]

58 iti zíz mul_{ti}.mušen ^d za.b[a₄.ba₄]
 | ¹⁰⁶ -itišabātu (zíz) mul_{ti}.x[mušen ^dza.ba₄.ba₄

59 ú ḥi^a téš.bi edin.na m[ú.a. . .
 | šam - m[u¹⁰⁷. . .

60 iti šā.ḥúl.la ^den.l[il.lá.ke]
 | araḥ ḥu - ud [lib - bi ša ^den - lil¹⁰⁶

61 iti su.ḥús¹⁰⁸ x [. . .
 | araḥ ez - z[i. . .

62 zag.ti_x.mušen x [. . .
 | [. . .

63 [iti še mul ku₆ [. . .
 | itiaddaru (še) mul_{ku}₆ [. . .

64 [. . .
 | [. . .] in - né - eš - še - ed

65 [. . . edi]n.na sá.a
 | maš - ka - na - [at]¹⁰⁹ šēri i - ma - al - la - a

- c B A 66 a.gar gal.gal.la
 | | | ina¹¹⁰ ú - ga - rı¹¹¹rab - bu - [ti]¹¹²
- 67 ^dnin.gír.su.ke₄¹¹³
 | | | šá ^dnin - gír - su¹¹³
- 68 urudušu.kin.ki¹¹⁴ḫu.kíd.kíd
 | | | nig - gal - lu¹¹⁵ul e - se - [et]¹¹⁶
- 69 iti šà.ḫùl.[la ^den.líl.lá.ke₄]
 | | | araḫ ḫu - ud lib - bi ša ^den - [líl]
- 70 i[t[i ^dé.a]
 | | | araḫ ^dé - a

1 The month Nisan - the constellation Pegasus, the seat of Anu.

2 The king is lifted up, the king is established.

3 The pleasant beginning

4 of Anu and Enlil.

5 The month of Sîn, the first son of Enlil.

6 The month Ayar - the constellation Pleiades, the Seven Gods,

7 the great gods.

8 Opening of the soil, the oxen are directed,

9 waterlogged ground is opened,

10 the plows are splashed. The month of Ningirsu,

11 the hero, the great farmer of Enlil.

12 The month Simanu - the constellation Hyades, the tiara of Anu.

13 Girra rivals this constellation.

14 The month of the brick mould of the king.

15 The king moulds bricks.

16 The lands build their houses.

17 The month of Kulla of the land.

18 The month Tammuz - the constellation Orion,

19 Papsukkal, the sublime vizier

20 of Anu and Istar. The month of heaping up the seed,

21 bringing forth the early sowings.

22 The wailing of Ninrurugu,

23 The month of the Shepherd Dumuzi (who) was bound.

24 The month Ab - the stars Sirius, Ninurta.

25 The braziers are lit,

26 a torch is lifted for the Anunnaki.

27 Girra comes down from the heaven and

28 rivals with Samaš.

29 The month of Gilgameš, for nine days

30 the young men contest in wrestling and athletics in their city quarters.

31 The month Ulūlu - the Bow star (Akk. the mission of) Ištar of Elam.

32 the Daughters of Anu.

33 The goddesses are purified in the river.

34 They ara cleansed annually.

35 The month Tašrītu - the Yoke, Enlil.

36 Shrines are purified,

37 people and prince are cleansed.

38 Offerings of the holy year of the lands

39 are offered to the Anunnaki,

40 the Gate of Apsu is opened.

41 Kispu - offering for Lugaldukuga, Enki and Ninki.

42 The month of the grandfather of Enlil.

43 The month Araḥ samnu - the loosening of the plough. Hoe and plough

44 are brought forth into the field.

45 The Akītu - festival of the cultivation is celebrated.

46 The month of Adad, the canal inspector of Heaven and Earth.

47 The month Kislīmu - fertility and abundance are heaped up.

48 The mighty hero Nergal

49 ascends from the Underworld.

50 The mighty one of the twin gods.

51 The month of the perfect hero Nergal.

52 The month Ṭebētu - the lofty festival of Anu.

- 53 The month of the splendour of Ištar.
- 54 The elders of the city go out to the assembly-
- 55 Išum. [. . .] their gates.
- 56 Šamaš sets up freedom and rest of the Underworld
- 57 This month till [its] end. . .
-

- 58 The month šabātu - the constellation Aquiala, Za[baba].
- 59 The grasses together [. . .] in the open country.
- 60 The month of rejoicing of Enlil's heart.
- 61 The month of fear [. . .]
- 62 . . . [. . .]
-

- 63 The month Addaru - the constellation Pisces, [. . .]
- 64 [. . .] is harvested.
- 65 The granaries of the open country are filled

66 from the large fields

67 of Ningirsu

68 the sickle is not superflous.

69 The month of rejoicing of Enlil's heart.

70 The month of Ea.

- 1 B m]ul aš.gán
 3 B ^didim
 5 B, c, D šá
 7 B ki.dur₅.gál
 9 B ir - ra - ḥa - ṣa
 11 B gál
 13 B ^didim
 15 D ^dsig₄
 17 c, D šá
 19 tablet reads kíd.kíd iti ^dnin.ru.ru.gú
 20 c ik - k]a - mu - u
 22 c in - nap - paḥ
 24 B ^da - nun - na - k]i
 26 B iš - ša - na - a[n]
 28 B ud.g.kam
 30 B, c ká - šú - nu
 32 B é maš (might be eror for ù - maš)
 33 B uš - te - ṣu - u; c uš - te - eṣ - ṣu - u
 34 B elam.ma^{ki}
- 36 A omits this couplet
 38 B iti.lú.ru.gú
 40 c is not clear ends]x.a.ni.šè
 41 c im.mi.in.daddag
 43 B daddag^{mes}
 45 B ^didim
 47 B šu - pa - tu
 49 B nam.lú.u
 51 B ùku^{mes}
 53 B kur.kur
 55 A, c el - lu
 57 B kur.kur^{mes}
- 59 B ^da.nun.na.ke₄.ne
 61 A in - na - qi; c . . .]
^da-nun-na-ki ik-kas-sip
 cf. II 41-42
 note 58..58; also CT XLI, 39, rev.
 1. 7).
- 62 B ká apsu (ZU-AB) a.ša₆.ga
- 2 B i]š - šá - kan
 4 c reš - t]u - ú
 6 B uš (!) - te - še ru
 8 B ^dnin.gir.sú
 10 c, D ensí
 12 B, c, D šá
 14 tablet reads il
 16 c, D ^dkùl - l]i
 18 c, D ma - a - ti
^dnin.ru.ru.gú
 21 B ki - nu - né - tu
 23 c gi.izi.l[á]
 25 B in - ⁿⁱniš - ši
 27 c ud.8.kám
 29 B guruš^{mes} t[u]; c et - lu - tu₄
 31 A omits ina
 a - ba - ri; c ú m[as] u a - ba - ri
- 35 B ⁱ[^uulū]u (?)
^{mul}ban elam.ma^{ki}
- 37 B ^di]nnin.ke₄.ne; ^dinin.ke₄.e.ne
 39 B ú - tal - la - la
- 42 B man - tu - su (error for sat - tu - su)
 c] x - ši - na
 44 B ^den.lil.lá
 46 B kù.] kù.ga
 48 B ú - tal - lal
 50 B nun.gál
 52 B daddag^{mes}
 54 A šat - ti; c šat - ú
 56 B, c šá
 58 ⁵⁸mun.]kur.ra^da.nun.na
 an.da.gál.le.eš ki[. . .] 58
 60 B ^da - nun - na -] ki
- 63 B ká

- 64 B apsu (ZU.AB)
 66 B lugal.du₆kù.ga
 68 B pa₄.bíl
 70 B ^didim
 72 B pa - ʃar
 74 B al-lu; c^gál
 76 B ana
 78 B uš - [te - ʃu - u]; c uš - te - eš - ʃu - u
 79 B suggests [ã/a.ki.i]t
 81 B uru₄.kur
 83 c u
 85 B remaining part of the sign might be dúr for kamāru.
 86 B hé.gál
 88 B nu - uh - šú
 90 A reads ur before urugal
 92 B k]i
 94 B e - la - a
 96 B dingir.min.a.bi
 98 A omits
 100 B i - s[i - in - nu]
 102 B še-bu-te
 104 B šu - bar - [ru - ta]
 106..106 c ⁱⁱšabātu (ziz) arah_h ħur-báši
 bi-bil lib-bi šá ^den lil
 107 Bu^{meš}
 109 c maš - ka - na - a - tu₄
 111 B a.gar^{meš} c ú - ga - ru
 113 A omits this couplet
 115 B ni-gal-l[u]; c ni-gál-lu
 65 B ip - pe - te
 67 B nin - ki
 69 B ^didim.ke₄
 71 B]x dè.dè. edin.na; c omits edin.na
 73 A MAḤ
 75 c u; B omits ù
 77 c a.da.min.di.e.dè
 80 A ur
 82 B iš - šà - kan
 84 B [a]n.k[i]
 87 B omits u
 89 B uk - tá - ma - ru; c u]k - ta - mar
 91 B t]a.è.a
 93 B ki^{re}
 95 B omits
 97 A gir.bíl. diš. ša₄
 99 c 99 iti ur.sag diš.š]a₄
^dnè.iri₁₁.gal kalam.ma.ta ba.ra.è
 /arah qar - ra - du gít - ma - lu
^dnergal (u.gur)šá a-na māti
 uš - ʃa - a
 101 c nam - ri - ir - ri
 103 c up - t]ah - ha - ru a - na pu - uh - ri - šú - nu [u]š - ʃu - ni
 105 B na[g - ma - ri - šu]
^den.lil.lá.ke₄
 108 A su.kan (error for su.ħuš)
 110 B, c omit ina
 112 B gal ^{meš}; c gal ^{meš}
 114 B šu.uš.ki [n (?)]
 116 c ul e - set

TARİH OBJEKTİFİNDE HZ. PEYGAMBERİN HADİSLERİ VE TÜRKLER

Doç. Dr. ZEKERİYA KİTAPÇI

GİRİŞ

Hız. Peygamber ve Türkler, İslâm ve Türk tarihinin halâ aydınlatılması gereken önemli konuları arasındadır. Her ne kadar Medîne'de, Hız. Peygamberin üstün gayretleri ile temelleri atılan *İslâm Devleti ve Müslüman Toplumu*, büyük ölçüde Araplardan oluşmuş ise de, çeşitli ırk ve dinlere mensub birçok kimseler daha ilk devirlerde İslâm dinini kabul ederek bu yeni topluma katılmışlar, gereken saygı ve ilgiyi de görmüşlerdir. İran asıllı Selman, Bizanslı (Rum) Suhayb, Habeşistan'dan kopub gelen Bilâl ve Medîne'ye yerleşmiş bir çok Yahûdilerden, ihtida edenler, bu toplumda dikkatimizi çeken gayri Arap ve fakat ilk müslüman şahsiyetlerdir.

Türlere gelince, meşhur Yasir ailesinin aslının Türk olabileceği yolundaki iyimser görüşlerin dışında¹, Medine İslâm toplumunda herhangi bir Türkün varlığını iddia etmek bugün için nerede ise imkânsız gibi görünmektedir. Elde mevcut kaynaklara göre, *Türk asilzadelerinin ilk defa Medine'ye gelmeleri*, Emevî halifelerinden Muaviye zamanında ve Halife Hız. Osman'ın oğlu Said'in kısa bir süre Horasan valiliği sırasında mümkün olmuştur. (674)². Bundan önceki devirler için Mekke, Medine gibi Arabistan'ın iskân bölgelerinde yerleşmiş herhangi bir Türk varlığından bahsetmemiz henüz çok erkendir. Türklerin, tarihin ilk çağlarından beri dünyanın pek çok ülkelerine göç etmiş bulunmalarına rağmen Arabistan'da görülmemelerine pek fazla şaşılmamalıdır. Bunda ilerideki sayfalarda üzerinde daha da ayrıntılı olarak durulacağı gibi *Türk-Arap münasebellerinin gelişmesinde menfi yönden tesir eden bir kısım faktörler* önemli ölçüde rol oynamışlardır.

¹ Kitapçı, Z. et - Türk fi Müellefatı'l - Cahız ve Mekânetühüm fi't Tarih'i'l İslâmî, Beyrut, 1972, s. 98.

² Kitapçı, Z. Arap Şehirlerine Yerleştirilen İlk Türkler, Türk Kültürü (Aylık Dergi), Şubat, 1972, Ankara, Sy. 112, sf. 215.

Bütün bu olumsuz yönler nazarı itibara alınarak, tarih ilminin ışığında Hz. Peygamber ve Türkler konusunda yapılacak bir araştırma için pek fazla malzeme olmadığı kanaatine de varılmamalıdır. Konunun müsbet ve gerçekten de çarpıcı bazı yönleri de vardır. O da Hz. Peygamberin Türkler hakkında bir nevi tarihî vesikalar niteliğinde olan hadisleri ve bu hadislerin, Kütübü-Sitte * denilen otantik hadis kitaplarında kaydedilmiş olmalarıdır. Bu hadis koleksiyonlarından Sahihi-Buharî ve Sahihi-Müslim ise büyük bir titizlikle yazılmış ve Kurandan sonra bir teamül olarak doğruluğunda hiçbir zaman şüphe edilmemesi gereken ana kaynaklar olarak kabul edilmiş ve her devirde İslâm uleması tarafından çok büyük bir saygı ve hürmete mazhar olmuşlardır.

Türklerle ilgili şüphesiz çok hemde pek çok hadisler vardır. Bu yönde yaptığımız küçük bir tarama da bu hadislerin sayısının tahminlerin ötesinde kabarık olduğu görülmüştür. Bunların ancak mahdut bir kısmı bizzat Hz. Peygamber tarafından söylenmiş “sahih” doğru hadisler olduğu gibi, pek çoğu da daha sonraki devirlerde şu veya bu maksatlarla uydurulmuş “Mevzu”, yani yalan ve hiç bir zaman kabul edilmesine imkân olmayan *apogrif uydurma* hadislerdir.

Bizim bu mütavazî araştırmamızda, ilk defa bu hadislerden sadece ve yalnız Sahih kategorisine giren ve büyük hadis otoritelerinden İmamı Buharî ve İmamı Müslim’in “SAHİH” adındaki meşhur eserlerinde Türkler hakkında zikredilen hadislerle yine Ebî Davûd’un kütübü sitte-den olan SÜNEN’deki hadisleri üzerinde durulmuştur. Diğer kaynakların rivayetine bunları takviye ettiği ölçüde yer verilmiştir.

Klasik hadis kitaplarında bu hadisler muttasıl senedlerle birlikte hadis formuna tam uygun olarak zikredilmiştir. Araştırmamızda senedlerde yer alan raviler üzerinde hiç durulmamıştır. Bu konuyu şüphesiz belirli amacının dışına çekmek ve bir nevi dağıtmak olurdu. Halbuki biz mümkün olduğu kadar konunun orijinal yönde ilerlemesini istedik. Bu bakımdan incelememizde *sadece birer kıymetli vesika niteliğinde olan hadislerin metinleri üzerinde durulmuş* ve onların metinleri ile birlikte Türkçe meali verilmiştir. Daha sonra *metin* ve *çevirisi* sunulan bu hadislerin tarih prespektifi içinde objektif bir değerlendirilmesi yapılmış ve okuyucunun doğrudan doğruya

* Kütübü Sitte: Altı - Kitap, hadis kitapları arasında doğruluğu yönü ile kabul edilmiş ve her devirde İslâm ulemasının takdir ve kabûlüne mazhar olmuş altı meşhur hadis koleksiyonudur. Batılı yazarların Otantik dediği bu temel eserler şunlardır: Sahihi Buharî, Sahihi Müslim, Süneni Neseî, Süneni Tirmizî ve Süneni İbn Maceh.

bir değer hükmüne varması istenilmiştir. Herhalde bir ilim adamı için yapılması en uygun olanı da bu idi.

Bunlardan en yaygın olanı şüphesiz Ebu Davud'un kaybettiği "Türkler size dokunmadıkça sakın siz de Türklerle dokunmayın!" hadisidir. Bu hadis üzerinde diğerlerine nazaran çok daha etraflı bir şekilde durulmuş ve gelişen olaylarla birlikte geniş mukayeseler yapıldığında ilginç bir sentez ortaya çıkmıştır. O da bu hadisin ileriki sayfalarda daha etraflı bir şekilde görüleceği gibi *Türk-Arap siyasi münasebetlerine uzun zaman yön vermiş olmasıdır*.

Bu arada millî kaynaklarımızdan ve Türk kültürünün temel eserlerinden biri olan Kaşgari'nin "Dîvanü Lüğati't - Türk" adındaki kıymetli kitabında kaydettiği ve Türk cihan hakimiyet duygusunu yansıtan hadisleri üzerinde durulmuştur. Diğer bir kısım yazarların aksine, hadislerin doğruluğunun münakaşası bir yana, muhtevaları bakımından ele alınmış ve o devir Türk tarihi için bir dönüm noktası olabilecek olaylar ve gelişmeler açısından olumlu yönde değerlendirilerek konuya belirli ölçüde bir açıklık getirilmiştir.

Bununla beraber şu gerçek itiraf edilmelidir ki: Türklerle ilgili hadisler daha ham bir malzeme yığını halindedir. Hadislerin her nedense tarih otoriteleri tarafından olumlu yönlerden ve tarihî olaylar açısından realist olarak değerlendirilmesi yapılmadığı gibi bir mukayese ve sentezi de yapılmış değildir. Hadisler üzerinde ne yazık ki tarihçilerden ziyade şarih'ler durmuş ve tarih nosyonundan şüphesiz çoğu kere uzak olan bu hadis şerhçileri Türklerin örf, adet, anane ve sosyal yaşantıları hakkında akıl ve mantık hudutlarını zorlayan bilgiler vermişlerdir.

Diğer taraftan hadislere temas eden bir kısım çağdaş tarihçiler ve yazarlar, hadis bilginlerinin bu hadislerin derlenme ve yazılmasında özellikle ravilerin *sika* (kişinin güvenilir karakterde) olabilmeleri yolunda ortaya koydukları sağlam kriterleri çoğu kere yeteri kadar nazarı itibara almadıkları görülmektedir. İşin birazda kolayına yani inkara sapan bu kimselerin gerek şekil, gerekse metinler hakkında yaptıkları yorumlar gerçekten sathî ve tatmin edici bulunmamaktadır. Çoğu kez bu alimlerin meselâ W. Barthold, Ahmed Emin (Mısırlı bilgin) gibi, Türkler hakkındaki hadislerin tümüne her nedense hemen olumsuz tavırlar takındığı görülmektedir³.

Türklerle ilgili hadisler Türk tarihçilerinin de pek mechulü değildir. Çeşitli vesilelerle de olsa bu hadisler üzerinde duran müelliflerimiz

³ Barthold, W, Tarihu't-Türk fi Asya'l-Wustâ, Kahire, 1958, s. 85. Emin, Ahmed Facrû'l-Islâm, Kahire, 1961, s. 213.

olmuştur⁴. Ancak onlarda hadislere dolaylı olarak temas etmişler ve her nedense pek fazla bir yorum yapmaktan çekinmişlerdir. Bizzat hadisleri asıl konu olarak ele alan, onları gerek hadis ilminin kriterleri ve gerekse tarihin dataları açısından değerlendirerek bir senteze doğru giden ve ilgililerin münakaşasına sunabilen Türk alimi hemen hemen yok gibidir.

Türklerle ilgili hadislerin millî tarih süzgecinde değerlendirilmesi yolunda yaptığımız bu mütevazî çalışmalar bugün için bir başlangıç niteliğindedir. İleride bu konular üzerinde, imkânlar el verdiği ölçüde araştırma ve incelemelerimiz devam edecek ve mesele bütün yönleri ile okuyucuların istifadesine sunulacaktır.

I. BÖLÜM

UMUMÎ OLARAK TÜRKLERDEN BAHSEDEN HADİSLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

I- Türk Arap Münasebetlerine Genel Bir Bakış ve Bu Münasebetlerin Gelişmesini Önleyen Faktörler

Milâdî VII. asrın ilk yarısında, Ceyhun nehrini geçmek ve Aşağı Türkistanın (İslâmî kaynaklarda Maveraü'n-nehr) iç kısımlarına doğru ilerlemek isteyen Arap ordularını durdurmak ve onları Ceyhun havzasına sokmamak için harekete geçen *Türk Hakanı* ile *Ahnef b. Kays*'ın ilk defa Mervu'r-Rûd'de karşılaşmaları (642/22) bu tarafa⁵ bırakılacak olursa, eski Türklerle-Araplar arasında ilk siyasî ya da sosyal ve kültürel münasebetlerin hangi çağlarda ve nasıl bir ortamda başladığı hakkında henüz bir bilgimiz yoktur. Türk - Arap münasebetlerinin, Hz. Peygamber ve dolayısıyla İslâm dininin ortaya çıkmasından çok daha önce, ilk defa Sasanî ordularında çarpışan Türklerle, başladığı söylenebilirdi⁶, Cahiliyye devri Arap şiirinde Türklerden ve Türk kahramanlığından bahsedilmiş olması⁷, bu temasları çok daha önceki devirlere kadar götürmektedir.

⁴ Yıldız, H.D. İslâmiyet ve Türkler, İst. 1976, s. 5. Dânişmend, İ.H. Türk Irkı Niçin Müslüman Olmuştur? İst. 1959, s. 139. Şeşen, Ramazan, Eski Araplara Göre Türkler, Türkiyat Mecmuası, İst. 1969, XV. s. 12 vd.

⁵ et - Taberi, Tarihü'l-Ümam vel-Mülûk, Beyrut, 1967, IV, s. 169.

⁶ Sealibi, Gurer el-Mülûki'l-Acem, Tahran., 1369, h. s. 297. Yıldız, a.g.e. s. 3

⁷ Şeşen, Ramazan. a.g.mk. S. 12.

Gerek bu münasebetler ve gerekse *Türkler hakkında bir kısım bilgilerin Arap toplumuna intikalinde öyle tahmin ediyoruz ki, pek çok devirler Türk kontrolünde bulunan İpek - Yolu önemli bir rol oynadığı gibi yine o devrin Basra, Medain gibi Arap tacirlerinin sık sık uğradıkları ticaret merkezleri*⁸ de önemli rol oynamıştır. Bu ticaret merkezlerine, çeşitli maksatlarla gelen Arapların, doğrudan doğruya olmasa bile, ilk çağlardan beri komşu olarak yaşayan ve büyük ölçüde Türk unsurunun tesiri altında kalan İranlılar vasıtasıyla, Türkler ve Türklerin meziyetleri hakkında bir çok bilgiler edinmiş olmaları gayet normaldi. Zîrâ ilk devirlerde Araplar tarafından Türkler hakkında söylenen birkısım darbu meseller⁸ ve şiirleri başka türlü izah etmemize imkân yoktur.

Fakat şu da tarihi bir gerçektir ki; bu ilk temaslar hiçbir zaman ciddi ve yeterli olmamıştır. Tarih boyunca, tesbit edebildiğimiz kadarı ile Türk - Arap münasebetlerinin gelişmesinde olumsuz yönden tesirler eden birçok faktörler vardır. Bunların başında Arabistan yarımadasının coğrafi durumu gelmektedir.

Bilindiği gibi Arabistan Asya'nın, batı güneyinde, Hint Okyanusuna doğru adeta geniş bir dil gibi sarkmış ve üç tarafı denizlerle çevrili çok büyük bir kara parçası bir yarımadadır. Arabistan kendine has olan bu coğrafi durumu sayesinde tarihin hemen her devrinde değil Türkler, hiçbir yabancı ırk ve kültürün istilasına uğramamış, dolayısıyla Araplar ta ilk çağlardan beri harici anarşi ve kargaşalıklardan uzak (monoton) bir hayatı yaşaya gelmişlerdir. Bu da hiçbir zaman şüphesiz Türk - Arap münasebetlerinin lehine olmamıştır. Şöyle ki,

Tarih boyunca Orta Asya ve Arabistan iki ayrı dünya ve bu iklimlerde yaşayan insanlar da iki ayrı dünyanın insanları olarak yaşamışlardır. Orta Asya'nın sosyal ve siyâsi hayatı birçok dalgalanmalar hatta oluşma ve gelişmelerle doludur. Dinamik Türk toplumunun yaşadığı bu topraklarda, zayıf Türk devletleri tarih sahnesinden çekilip giderken onları daha güçlü

⁸ el-Cahız, Fezailü'l-Etrak, Resailü'l-Cahız, Kahire, 1964, I.s. 76. Cahız'ın eserlerinde bununla ilgili ve Arap toplumunda Türklerin karakterlerini yansıtan, hatta ilk devirlere kadar uzanan bazı rivayetler bulmamız mümkündür. Meselâ, Hz. Osman büyük fitne sırasında muhasara altında iken Abdullah b. Abbas MEKKE'de halka hitaben bir konuşma yapmıştı. Bundan ziyadesiyle duyulanan ve heyecana kapılan halk: *لوشهدها الترك والديلم لاسلموا*

— Keşke Türkler ve Deylemliler bunu duymuş olsalardı mutlaka Müslüman olurlardı”, demişlerdir. Türklerin taş yürekli insanlar olduğundan kinayedir. bkz. el-beyan ve't Tebyin, Kahire, 1947, I. s. 330. Cimriligi ile meşhur büyük Arap filozofu K i n d i (öl. 866), bir defasında kiraya vermiş olduğu evine giren ve çıkanları bile çok görerek şöyle bağırmıştır: *فانت اشر علينا من اهند والروم ومن الترك والديلم* — Sizler, Hind ve Rumlardan hatta Türk ve Deylemden daha kötü insanlarsınız!”. bkz. K. el-Buhalâ, Kahire, 1947, s. 76.

Türk devletlerinin doğuşu takib etmiştir. O kadar ki, İslâm hidayet güneşinin doğuşundan biraz önce de yine bu topraklarda büyük fırtınalar kopmuş ve bu fırtınalar neticesinde *ilk defa TÜRK adıyla tarih sahnesinde görünen büyük GÖK - TÜRK İmparatorluğu kurulmuştur* (552 - 743).

Türk - Arap münasebetlerini çeşitli yönlerden gelişmesini önleyen faktörlerden bir diğeri'de *Arabistan'ın, Türklerin meşhur göç yolları istikametinin dışında* bir başka ifade ile daha sapa bir yerde bulunmuş olmasıdır. Tarihin ilk çağlarından beri Orta - Asya'dan dünyanın hemen her tarafına büyük dalgalar halinde göç eden Türk kavimleri batıya doğru Hazar denizinin *Kuzey ve Güneyi olmak üzere* iki ana yoldan ilerlemişlerdir. Meselâ, Hazar denizinin kuzeyinden ilerleyen Türk kavimleri (Hunlar, Avarlar, Hazarlar) Avrupa'nın iç kısımlarına kadar ilerledikleri ve Hıristiyanlık dünyasının en önemli merkezi olan Roma'yı dahi tehdit ettikleri gibi, Hazar denizinin güneyinden geçen Türk kavimleri ve birçok Oğuz boyları, Ceyhun havzasını geçerek İran ve Orta Doğu'ya inmişler, oradan Anadolu yaylalarına gelerek bu toprakları daha sonraki Türk nesilleri için mübarek bir yurt vatan haline getirmişlerdir.

Arabistan'ın malum göç yolları istikametinin dışında oluşu, onun ilk çağlardan beri devam edegelen Türk göçlerinden ve dolayısıyla Türk istilasından koruduğu gibi, Türk - Arap münasebetlerinin gelişmemesinde de çok önemli bir faktör olmuştur.

Yukarda zikredilen faktörlere, *Arabistan yarımadasının Türkler için yurt tutmaya pek fazla elverişli topraklar olmadığını* da ilâve etmemiz gerekmektedir.

Bilindiği gibi Türkler, uzun zaman göçebe kavimler olarak yaşamışlar ve yerleşik hayat düzenine bir türlü geçmemişlerdir. Onların göçebeliği sürdürmelerinin birçok sebeplerinden biri de gerek kendileri gerekse büyük meblağlara ulaşan mal varlıkları için daha rahat yaşayabilecekleri yurtlar bulmaktı. Arabistana gelince, çok ince olan sahil şeridi müstesna, ülkenin büyük bir kısmı yaşamaya hiç de elverişli olmayan çöller ve çok zor bir hayat mücadelesini gerektiren vahalarla kapalı idi. Türklerin ise sulak etrafi yeşil bol ve bereketli topraklara ihtiyaçları vardı. Bu bakımdan Arabistan Türk boylarına yeni yurt tutmak için hiçbir zaman elverişli ve cazib yerler olmamıştır.

2 - Hendek Harbini Hz. Peygamberin Türk Çadırından İdare Etmesi

Fakat bütün bu olumsuz faktör ve tabii şartları göz önüne alarak cahiliye devri Araplarının, Türkler hakkında tamamen bilgisiz ve üstelik habersiz olduklarını söylemek hiç de doğru değildir. Bilakis bu husustaki

malzemeler değerlendirildiğinde, Arapların eski Türkler ve onları diğer milletlerden ayıran mümeyyiz vasıfları ve milli karakterleri hakkında pek de küçümsenmeyecek derecede bilgilere sahip olduklarını görüyoruz. Bunların başında ilerideki sayfalarda daha etraflı bir şekilde durulacağı gibi Hz. Peygamber ve Hz. Ömer gelmektedir.

Arapların yukarıda da işaret edildiği gibi, meşhur cahiliye devri şürlerinde Türklerden bahsedildiği gibi, Arap folkloruna geçmiş ve Türkler hakkında kinayeli olarak söylenen bir kısım darbu meseller dahil vardır. Bundan daha önemlisi, Türk kültür ve medeniyetinin çok önemli bir unsuru olan meşhur Türk çadırının adı ve sanıyla cahiliye devri Araplarına mal edilmesi ve Hz. Peygamber devri de dahil daha sonraki devirlerde bile kullanılmış olmasıdır. Bununla ilgili olarak temel kaynaklarda tatmin edici rivayetler vardır.

Büyük İslâm tarihçisi Taberî, Müslümanların meşhur Hendek Harbine (627) hazırlandıkları sıralarda, özellikle Medine'nin savunmaya muhtaç zayıf kesimlerini korumak için büyük hendekler kazılırken, Hz. Peygamberin bölgenin hâkim bir tepesine kurulan *Türk çadırını* (*قبة تركية*) harb karargâhı olarak kullandığını bildirmektedir⁹. Hz. Peygamber bütün Hendek Harbi süresince yaklaşık bir ay şüphesiz bu Türk çadırında kalmış ve harbi buradan idare etmiştir. Daha sonraları biz, bu Türk tipi çadırdan Hz. Peygamberin hoşlandığına kani olmaktayız. O muhtemelen diğer bazı seferlerinde de bu Türk tipi çadırı kullanmış hatta Ramazan aylarında özel bir ibadet olan ve kişinin kendini Allaha vermesi şeklinde yorumlayabileceğimiz " i t i k â f a " yine bu çadırda çekilmiştir. Zira temel kaynaklarda Türk tipi çadırlarda itikâf girdiği rivayet edilmektedir¹⁰.

3 - Türklerden Bahseden Hadislerin Umumi Değerlendirilmesi

Biz şimdi konunun daha ilginç bir yönünü araştırmak istiyoruz. O da Hz. Peygamberin Türkler hakkında ve onların özelliklerini beyan eden birçok hadisleri ve onların makul ölçüler içinde değerlendirilmesidir. Otantik hadis kitapları incelendiğinde, Türk kavminin Araplar nazarında pek de meçhul olmadığını, Hz. Peygamber devrinde birçok vesilelerle Türklerden bahsedildiği, hatta Türklerden bahseden en büyük zatın yine Hz. Peygamberin kendisi olduğu hayretle görülmektedir.

⁹ et-Taberî a.g.e. II. s. 568.

¹⁰ Sahihî Müslim, Tercemesi ve Şerhi çev. A. Davudoğlu, İst. 1977 VI. s. 246 Buhârî, Tecrid, çev. K. Miras Ankara 1969., VI. s. 320.

Bu hadislerden bir kısmı hadis otoritelerine ulaşarak zamanımıza kadar gelmiş, bir kısmı da gelmemiştir. Öyle tahmin ediyoruz ki, Türklerden bahseden bu hadislerden şu veya bu nedenle bize ulaşmayanlar ulaşanlardan kat kat fazladır. Bunun da çeşitli nedenleri vardır. *Bunlardan en önemlisi böyle hadisler, muhtevaları itibariyle çok özel ve fikhi meseleler gibi müslümanların günlük dini hayatlarını pek fazla ilgilendirmediğinden daha sonraki nesiller tarafından üzerinde durulmamış, ve dolayısıyla bizlere çok az bir kısmı intikal etmiştir. Türklerle ilgili hadislerin çoğunun ahabın önde gelen şimallerından olan Ebu-Hüreyre tarafından rivayet edilmiş olması ayrıca dikkatimizi çekmektedir. Zira diğer birçok sahabeinin aksine, Ebu Hüreyre, Hz. Peygamberden ne duydu ve ne gördü ise onları bir emanet olarak sonraki nesillere (tabiîn ve tebea tabiîn) aktarmayı mukaddes bir görev saymıştır.*

Konuya bu iyimser yönden yaklaşmamızla beraber, bu hadislerden bir çoğu da hadis literatüründe “Mevzu” dediğimiz aslı esası olmayan uydurma hadislerdir. Hadis usulünde mevzu hadislerin çeşitli kimseler tarafından uydurulmuş sebepleri açık açık maddeler halinde zikredilmiştir¹¹. Şüphesiz bu sebepler Türkler için uydurulan hadislerin pek çoğu için geçerlidir. Ancak hadis alimlerinin her nedense pek fazla üzerinde durmadığı ve biz tarihçileri ilgilendiren önemli bir sebep daha vardır. *O da Türklerin İslâm milletleri camiasındaki önemli yerlerini almaları ve büyük misyona sahip çıkmaları için onları teşvik ve Müslümanların moralini yükseltmek için iyi niyetle uydurulmuş bir kısım hadislerin de olduğudur.* (Kaşgarî hadisleri gibi). Konunun bu özel ve fakat önemli yönüne birkaç satırlada olsa temas etmemiz herhalde yerinde olacaktır. Şöyle ki;

X. asır ve XI. asrın ilk başlarında eski hilâfe ülkeleri, büyük sarsıntı, maddî ve manevî ızdırablar, siyâsî ve dinî buhranlarla dolu idi. Merkezî otorite son derece zayıflamış, İslâm dünyası bölünerek parçalanmış, bundan daha kötüsü Şii *Büveyhîler* (Ahmed b. Büveyh), İslâm kültür ve medeniyetinin beşiği Sünnî devletinin merkezi Bağdad’ı istila ederek İslâm dinine çok ağır darbeler vurmuşlardır. Şiilik bir asrı geçen bu süre zarfında devletin resmî dini olmuştur. Şiilerin özel günleri olan *Muharrem döğünmeri*, devletin resmî bayramı olması yanısıra¹², büyük ölçüde devlet desteği ve himayesine mazhar olan Şii doktrinini siyâsî, sosyal ve dinî hayata tamamen hâkim olmuştur.

İşte İslâm dünyasının içine düşmüş olduğu bu feci durumdan çekib çıkaracak Sünnî doktrinini yeniden ihya edecek yeni bir kurtarıcılar

¹¹ Salih, S. Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları, çev. Y. Kandemir, Ankara, 1971, s. 210 - 220

¹² Mahmud, S.M. A Short History of Islam, London, 1960, s. 148.

ordusuna ihtiyaç vardı. Zira rekabeti, Şiiliğin temsilcisi olan İranlılar kazanmış, başta Abbasi Halifeleri (el - Müstekîî 944-46) ve sonrakiler olmak üzere, İslâm dünyası için oturup sızlamaktan başka yapabilecekleri pek fazla bir şey kalmamıştı. İslâm dünyasının tek ümidi artık doğuda idi. Zira o sıralarda, İslâm dini göçebe Türkler arasında baş döndürücü bir süratle yayılıyordu. İslâm dini Türklerin bütün maddî ve manevî varlıklarını doldurmuş adeta onları patlamaya hazır, kabına sığmaz bir güç ve kuvvet haline getirmişti. İslâm dünyasını, içine düşmüş olduğu ve bir asırdır devam eden bu siyâsî ve dinî buhrandan ancak bu yeni ve zinde güçler yani TÜRKLER kurtarabilirlerdi.

İslâm alimleri bu devirde büyük bir basîret örneği vermişlerdir. Bir taraftan İslâm dünyasında günümüzün tabiri ile eskârı umumiyeyi hazırlamak, diğer taraftan Türkleri bu büyük misyona sahip çıkmalarını sağlamak için teşvik ve tahrik etme ihtiyacını duymuşlardır. Onlara göre, Türkleri teşvik etmenin en güzel yolu otantik hadis kitaplarında zaten mevcut olan hadislere bir nevî yorum mahiyetinde yenilerini ilâve etmektir. Bu bakımdan İslâm alimleri Türkler hakkında tamamen iyi niyetle Hz. Peygambere atfen bir kısım hadisler söylemekte herhangi bir sakınca görmemişlerdir. Bu bilginler arasında büyük Türk bilgini Mahmud el-Kaşgarî'yi de zikretmemiz gerekmektedir.

4 - Kaşgarî Hadislerinin Değerlendirilmesi

Kaşgarî'nin rivayet ettiği ve Türklerin haşmet ve ikballerini çok heyecanlı bir şekilde dile getiren bu hadisler ve yorumlarını bir çırpıda silip atmaktansa, bu açıdan değerlendirmemiz konuya herhalde daha realist bir yoldan yaklaşmak olacaktır¹³.

Ulu Önder ATATÜRK gibi Türk olmanın gurur ve şuuru iliklerine kadar duyan ve hisseden Kaşgarî, meşhur eseri olan "Divnü Lüğat-it-Türk" de Türklerle ilgili olan bu kabil hadislerden iki tanesini zikretmiştir. Hatta bunlardan biri hadis literatüründe "*kudsî hadis*" dediğimiz manası Allahtan ve lafzı Hz. Peygamberden gelen hadisler cinsindedir. Söz konusu hadisin metni şöyledir;

«قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ اللَّهُ عَزَّوَجَلَّ إِنَّ لِي جُنْدًا سَمَّيْتُهُمُ التُّرُكَّ وَأَسَكَّتَهُمُ الْمَشْرِقَ فَإِذَا غَضِبْتُ عَلَى قَوْمٍ سَلَّطْتُهُمْ عَلَيْهِمْ»

¹³ Kaşgarî, Divan'ü - Lüğat it - Türk, Çev. B. Atalay, Ankara, 1939. Giriş XVII-XVIII. B. Atalay Kaşgarî'nin hadislerine hiçbir yorum yapmadığı gibi, kıymet de vermemiş ve kuru bir uslupla reddetmiştir.

“Hz. Peygamberden rivayet edildiğine göre; Aziz ve celil olan Allah buyuruyor ki, benim bir ordum vardır, adını Türk koydum ve onları doğu ülkelerine yerleştirdim. Herhangi bir kavme öfkelendiğim zaman Türkleri onların başına musallat ederim”¹⁴.

Kaşgari'nin Türklerle ilgili naklettiği bir diğer hadisi de şudur;

«قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى وَسَلَّمَ وَلَمَّا ذَكَرَ أَشْرَاطَ السَّاعَةِ وَقَفَنَ آخِرَ الرُّمَّانِ وَخُرُوجَ التُّرْكِ الْغُرَبَاءِ فَقَالَ تَعَلَّمُوا لِسَانَ التُّرْكِ فَإِنَّ لَهُمْ مُلْكًا طَوَالًا»

“Hz. Peygamber kıyamet alametlerini ve ahir zaman kargaşalıklarını ve Oğuz Türklerinin ortaya çıkışlarını zikrettikten sonra buyurmuştur ki; Türk dilini (mutlaka) öğreniniz. Zira mülk ve saltanat uzun zaman onların elinde kalacaktır”¹⁵.

Kaşgari'nin rivayet ettiği bu hadislerin isnad ve metinleri hakkında *Usulü Hadis İlminin* ortaya koyduğu kriterler açısından daha fazla münakaşa ve tenkid etmenin yeri herhalde burası değildir. Fakat şu kadarı da bir gerçektir ki, söz konusu hadislerin lafızlarının doğruluğu hala münakaşa konusu ise de, zaman ve siyasi gelişmeler onların muhteva ve metinlerinin bir başka ifade ile müdafaa ettiği fikirlerin kesinlikle doğru olduğunu ortaya koymuştur. Çünkü doğudan kopan bu ilâhî fırtına, batıya İslâm dünyasına yönelmiştir. Cihangir Asya ordularının bir başka öncüleri olan Selçuklular, çok geçmeden Bağdat önlerinde, İslâmın taht ve baht şehrinde görülmüşlerdir. Selçuklu Türkleri, İslâm dünyasının üstüne kara bulutlar gibi çöken Şii Büveyhî saltanatına son vermekle kalmadıkları gibi, başta Bağdat olmak üzere, İmparatorluğun daha ziyade Şii ağırlıklı şehirlerine *Nizamiye Medreselerini* kurarak onların fikrî manada da belini kırmışlar ve Sunnî doktrinini ihya etmişlerdir.

II. BÖLÜM

TÜRKLERDEN BAHSEDEN GERÇEK HADİSLER: METİN VE ÇEVİRİLERİ

I-Hz. Peygamberin Türklerle İlgili Bilgilerinin Kaynağı Nerelere Kadar Dayanmaktadır.

Otantik hadis kitaplarında yer alan ve Türklerle ilgili olan hadisleri açıklamaya geçmeden önce şimdi biz konunun biraz daha ilginç bir yönüne

¹⁴ Kaşgari, *Kitabı Divanü Lüğati't-Türk*, İst. 1333. I. s. 292.

¹⁵ Kaşgari, a.g.e. I. s. 293. Araştırmamızda otantik hadis koleksiyonlarının dışında sadece Kaşgari'nin hadisleri üzerine durulmuş ve gelişen olaylar açısından değerlendirilmesi yapılmıştır.

temas etmek istiyoruz. O da Hz. Peygamberin Türklerle ilgili hadislerine konu olan bu kadar ayrıntılı bilgilerinin kaynağı meselesidir. O'nun malumatının kaynağı nerelere kadar dayanmaktadır??? Bu önemli konuya Mekke'nin uzak doğu yani Orta-Asya, Çin ve Hindistanla olan ticarî ilişkileri açısından yaklaşmak herhalde en tatmin edici yol olsa gerektir.

Mekke, uzun tarihî seyri içinde, Arabista'nın en büyük ticaret merkezi olmuştur. Umumiyetle volkanik bir arazi üzerinde kurulmuş olduğundan halkın büyük bir kısmı geçimini ticaretle sağlıyordu. Mekke'nin güneyinde Yemen, kuzeyinde Şam ve doğuda Basra körfezi limanlarına açılan geleneksel ticaret yolları O'nun, dünyanın büyük merkezleri ile temasını sağlıyordu. Özellikle bu yollardan, Mekke'nin kuzey doğu istikametinde ayrılan bir yol, Rumma vadisinden geçerek Basra Körfezine ulaşırdı. Buradan devamla Sasanî ülkesine girer ve Medain'e kadar varır, Medain'de ise Orta-Asya'nın can damarı olan İpek - Yolu ile birleşirdi. Aynı yolun bir başka kolu ise Bahreyn dolaylarına sapardı¹⁶.

Çok eski çağlardan beri bölgenin iktisadî refah ve kalkınmasında büyük bir önemi olan uzak doğu ve Çin malları (hatta köleler) malum İpek Yolu vasıtasıyla başta Orta Doğu olmak üzere, Basra Körfezi ve Bahreyn limanlarına kadar ulaşıyordu. Basra körfezi ve Bahreyn kıyıları o çağlarda bugünün tabiri ile çevrenin *serbest bölgesi* mesabesinde idi. Hatta o çağlarda bu sahil limanlarından biri olan Şohar'a Mukaddesi "*Çin-Kapısı*" denildiğini bile kaydetmektedir¹⁷. Diğer taraftan söz konusu körfez limanlarının çok eski çağlardan beri uzak doğunun efsanevî zenginlikler diyarı olan Hindistan ve Seylan ile de çok sıkı ticarî ilişkileri vardı. Daha ziyade deniz yolu ve gemilerle olan bu ticaret tutkusu doğunun servet ve zenginliklerini bu körfez limanlarına taşıyordu¹⁸. Körfez limanlarına yığılan bu kıymetli ticaret malları buralara sık sık ticaret kervanları düzenleyen Mekeli tacirler vasıtasıyla Arabistan'ın birçok yerlerine ulaştırılıyor, dolayısıyla Mekkeli-lerin büyük ölçüde kazançlar sağlamasına yardım ediyordu.

Bilindiği gibi, Hz. Peygamber ilk gençlik yıllarından beri aktif bir ticarî hayatın içinde idi. Amcası Ebu Talible daha çocuk denilebilecek yaşlarda Şam'a ve diğer ticaret merkezlerine ticarî seferlerde bulunmuşlardı. Hatta O'nun

¹⁶ Çağatay, N. İslâm Öncesi Arab Tarihi ve Cahiliye Çağı, Ankara, 1971, s. 153.

¹⁷ İslâm Ansiklopedisi, Arabistan Md. I. s. 475.

¹⁸ Arapların ilk çağlardan başlayarak bütün Orta Çağlar boyunca Hind ve Seylan'la olan ticareti hakkında daha geniş bilgi için bkz. S. M. Yusuf. Alâkatü'l-Arab et-Ticariyye bi'l-Hind, Macallah, Külliyyetü'l-Arâb, Mayıs 1953, XV. I. sf. I-33.

Hadice ile mutlu bir izdivaç yapmalarında şüphesiz çok dürüst ve başarılı bir ticaret adamı olmasının da önemli rolü olmuştu. O'nun peygamberliğinin ilk yıllarına kadar devam eden bu ticari hayatı yaklaşık olarak 28 sene devam etmiş ve çevredeki büyük ticaret merkezlerine birçok seferlerde bulunmuştur.

Gerçekte Hz. Peygamberin, ömrünün ticaretle geçen bu uzun devresi hakkında bize kendisinden intikal eden rivayetler çok sınırlıdır. O, peygamberliğinin önceki yıllara aid olaylardan ancak risaleti ile ilgisi dolayısıyla bahsetmiş aksi halde susmuştur. Hz. Peygamberin bu dönemde Basra Körfezi ve Bahreyn'e de müteaddid seyahatlerde bulunduğu bir gerçektir. Niketim O'na hayatının son senelerine doğru Arabistan'ın her tarafından heyetler gelmeye başlamıştı. Bahreyn'den gelen Abdü'l-Kays heyetine Hz. Peygamber çok ilginç sualler sormuş ve heyet üyeleri, O'nun bu kadar ayrıntılı bilgilerine hayret ederek

“— Sen bizim memleketimizi bizden daha iyi biliyorsun!” dedikleri zaman Hz. Peygamber:.

“— Ben sizin memleketinizde enine boyuna seyahatlerde buldum” demiştir¹⁹.

Diğer taraftan bu bölgelerde, ticari hayatın getirdiği bereket ve canlılık dolayısıyla büyük fuarlar kurulurdu. Muşkkar ve Debâ fuarları bunlar arasında idi. Bu fuarlara sadece Araplar değil birçok yabancılar da katılırlardı²⁰. Bu bakımlardan Doğu Arabistan'ın bu körfez şehirlerinde dünyanın muhtelif yerlerinden gelen çeşitli din ve kavimlere mensub birçok insanları bulmak mümkündü. Bu muhtelif insanlar arasında şüphesiz büyük bir ihtimalle Türkler de vardı.

Hz. Peygambere gelince, O, Türklerin çehreleri, simaları, yüz, göz, burun hatta nomadik hayatın özelliğini yansıtan giysileri hakkında şaşılacak şekilde teferruatlı bilgiler vermiş hatta dahada ileri giderek Müslüman Arapların Türklerle olan münasebetlerinde çok daha dikkatli olmalarını istemiştir. Türklerle harbetmenin çok vahim sonuçlar doğuracağını vurgulamıştır. Türkler hakkında bu kadar teferruatlı şeyler söyleyen Hz. Peygamberin bu malumatının kaynağı sadece İranlılardan intikal eden geniş rivayetler olmasa gerekir. Öyle tahmin ediyoruz ki O, bu

¹⁹ İbn Hanbel, Müsned, IV. 206. Hamidullah, M. İslâm Peygamberi, İst. 1972. s. 54.

²⁰ Hamidullah, M. a.g.e I. s. 54. Doğu Arabistan fuarları için bkz. İbn Habib el-Muhabbar, s. 265 - 266. Yakûbî, tarih, I. 313- 314.

ticarî seferlerinin birinde muhtemelen Basra Körfezi bölgelerinde, Muhammedü'l-Emin olarak Türklerle karşılaşmış ve onları çok yakından tanıma fırsatını bulmuştur. Sağlam yapılı, çelik suratlı bu heybetli Türkler, Hz. Peygamber üzerine o kadar derin tesirler yapmışlardır ki: O, peygamber olduktan nice yıllar sonra bile bu intibalarını dile getirmekten çekinmemiş ve onların millî özelliklerini beyan eden bir kısım hadisler söylemiştir. Bu meseleye bize göre rasyonel bir yaklaşım tarzı ve konunun zahiri yönünü oluşturmaktadır.

Diğer yönüne gelince O da islâm alimleri yani Müfessir ve Hadis bilginlerinin konuya bakış açılarıdır. Onlar bu meseleye daha ziyade dinî yönden bakmışlardır. Şöyle ki, Hz. Peygamberin peygamberlik yılları incelendiğinde, O'nun günlük hayatının birçok fevkaladeliklerle (mucize) dolu olduğu görülür. O, hali yaşarken istikbalden bahsetmiş, birçok olayları haber vermiş ve haber verdiği şeylerin hepsi de genellikle vâki olmuştur. Hz. Peygamberin Türkler hakkında bilgiler vermesi, ve istikbale matuf olarak bir kısım olayları dile getiren hadisler söylemesi O'nun bir nevi mucizesidir. Haddi zatında, hadisleri şerheden islâm alimlerinin hemen hepsi, konunun zahiri yönü hakkında henedense pek fazla bir yorum yapmamışlar ve bunların Hz. Peygamberin bir nevi mucizesi olduğunu söylemekle yetinmişlerdir.

Bu hadislerin şerhleri aynı zamanda Türkler hakkında akıl ve mantık hudutlarını zorlayan birtakım yanlış bilgi dinî literatürde hurafelerle doludur. Onlar hadisleri şerh ederken eski Türklerin örf adet ve aneleri hatta dinleri hakkında bir kısım bilgiler vermişler ve ulu orta yorumlarda bulunmaktan çekinmemişlerdir. Fakat Sahihi Müslim'in en tutunmuş şerhlerinden birini yapan imamı Nevevî, Muhyiddin Ebu Zekiriyya (doğ. 1233-öl. 1277 h.) Hz. Peygamberin Türkler hakkında söylediği hadisleri en makul ölçülerle değerlendirmiş ve sonra onların hepsinin bir nevi Hz. Peygamberin mucizesi olduğunu söylemiştir²¹. Sahihi Buhari'nin en makbul şerhlerinden biri olan Umdetü'l-Kaide ise büyük alim Aynî, Bedrüddin Ebi Muhammed de aynı görüşleri ileri sürmektedir. Aynî'ye göre de bunlar ancak Hz. Peygamberin birer mucizesidir²².

²¹ Sahihu Müslim, Bişerhi'n - Nevevî, Beyrut, XVII, s. 38.

«وهذه كلها معجزات لرسول الله صلعم فقد وجدنا في هؤلاء جميع صفاتهم التي ذكرها صلعم»

²² Aynî, Umdetü'l-Kâri, Ist. VI. s. 652.

2 - Buhari'nin Türkler Hakkındaki Hadisleri

Her ne kadar Türklerle ilgili hadislerin büyük bir bölümü, yukarıda da işaret edildiği gibi, daha ziyade sonraki devirlerde bazıları tarafından şu veya bu maksatlarla uydurulmuş ise de, bunlardan otantik hadis kitaplarında kaydedilmiş olanlar bir istisna teşkil etmektedir. Bunların başında şüphesiz hadis ilminin gelmiş geçmiş en büyük otoritelerinden biri olan İmamı Buhari'nin, *Sahih* adındaki muşhur hadis koleksiyonunda naklettiği hadisler gelmektedir. Daha ziyade Şeyhu'l-muhaddisin unvanıyla şöhret bulan büyük İmam ve değerli alimin asıl adı Muhammed b. İsmail el Buhari el Cufi'dir. *Uzun tarihi seyri içinde büyük ölçüde Türk nüfuz ve hakimiyeti altında kalmış olan ve hatta İslâmî fetihler sırasında dahi Türk soyuna bağlı hükümdar aileleri tarafından idare edilen*²³ *Buhara'da dünyaya gelmiştir. (doğ. 809 - öl.869)*

İmamı Buhari'nin Türklerle ilgili hadisleri nakletmesinde muhtemelen Türk çevrelerinde dünyaya gelmiş ve buralarda yetişmiş olmasının büyük tesirleri olsa gerektir. Hatta onun Türk soyundan geldiğine kail olan ilim adamlarımız bile vardır²⁴. Buhari, Türklerle ilgili hadisleri meşhur eserinde “*Siyer ve Cihad Kitabı*-الشعر-الذين نيشعلون الشعر-باب قتال الذين نيشعلون الشعر” adını verdiği umûmî bölümünde ve “*Türklerle Savaş*-كتاب السير والجهاد” başlığı altında özel bir babda toplamıştır. Bunun yanısıra muhteva itibarı ile birbirine çok yakın olan bir diğer hadisi de “*Çarık Giyenlerle Savaş*-باب قتال الترك” babında bize nakletmektedir. Lafız ve metin itibarı ile birbirlerine çok yakın olan bu hadislerden biz burada sadece sahabeden Amr b. Tağlib ve Ebu Hüreyre kanalı ve müstakil senedlerle bize kadar gelen hadisleri zikretmekle yetineceğiz. Amr. b. Tağlib'in hadisinin metni şudur;

«عَنْ عَمْرُو بْنِ تَغْلِبَ قَالَ قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّ مِنْ أَسْرَاطِ السَّاعَةِ أَنْ تُقَاتِلُوا قَوْمًا يَتَّعِلُونَ نِعَالِ الشَّعْرِ وَإِنَّ مِنْ أَسْرَاطِ السَّاعَةِ أَنْ تُقَاتِلُوا قَوْمًا عَرَاضُ الْوُجُوهِ كَأَنَّ وَجُوهُهُمْ الْمَجَانُ الْمَطْرُقَةُ.»

“Amr b. Tağlibden rivayet edildiğine göre, Hz. Peygamber buyurmuştur ki; Kiyamet kopmasının şartlarından (biri de) sizlerin kıldan çarıklar giyen bir kavim olan (Türkler) le harbetmenizdir. Yine kiyamet kopmasının şartlarından bir (diğeri de) sizlerin geniş yuvarlak yüzüyle öyle ki, yüzleri (örs üstünde döğülmüş ve) üzeri derilerle kaplanmış (sağlam) kalkanlar gibi bir kavim (olan Türklerle) çarpışmanızdır”²⁵.

²³ Kitapçı, Z. Buharada İslâmiyetin Yayılışı ve Yerleşmesi, Millî Kültür (Aylık Dergi) Şubat, 1977, Ankara. I. say. 2.s. 57 vd.

²⁴ Koçyiğit, T. Tercüman Hadisi Şerif Külliyyatı, İst. 1983. s. 65.

²⁵ Sahihu Buhari, Mekke, 1376 h. IV. s. 34

Buhari'nin Türklerle ilgili bir diğer hadisi de büyük sahabe Ebû Hüreyre tarafından nakledilmiştir. Bu hadiste şudur;

«عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا تَقُومُ السَّاعَةُ حَتَّى تُقَاتِلُوا التُّرْكَ صِعَارًا الْأَعْيُنُ حُمْرَ الْوُجُوهِ دَلْفَ الْأَنْوْفِ كَأَنَّ وُجُوهُهُمْ الْمَجَانُّ الْمُطْرَقَةُ وَلَا تَقُومُ السَّاعَةُ حَتَّى تُقَاتِلُوا قَوْمًا نِعَالُهُمُ الشَّعْرُ.»

“Ebu Hüreyreden rivayet edildiğine göre, Hz. Peygamber buyurmuştur ki, Sizler küçük çekik gözlü, kırmızı benizli, yatık burunlu, çehreleri sanki (örs üstünde döğölmüş ve) üzeri derilerle kaplanmış (sağlam) kalkanlar gibi bir kavim olan TÜRKLERLE çarpışmadıkça kıyamet kopmayacaktır. Yine sizler kıldan çarık (ve çorablar) giyen bir kavimle (TÜRK) çarpışmadıkça kıyamet kopmayacaktır²⁶.”

3- Müslim'in Türkler Hakkındaki Hadisleri

Türklerle ilgili hadisler, sadece Buhari değil, hadis ilminin Buhari'den sonra en büyük otoritelerinden biri olan İmamı Müslim tarafından da zikredilmiştir. Asıl adı, Müslim b. el-Haccac el-Kuşeyri olan bu değerli alim Nisabur'da dünyaya gelmiştir. (doğ. 817 - öl. 875) İmamı Buhari'ye karşı aşırı derecede saygı ve bağlılığı ile tanınmıştır.

Büyük İmam daha ziyade “Sahihu Müslim” adı ile İslâm dünyasında hürmet ve itibar gören meşhur eserinde, Türkler hakkındaki hadisleri “Kargaşalıklar ve Kıyamet Alametleri Kitabı- كتاب الفتن واشراط الساعة-Kitabı” adını verdiği çok geniş ve umumî bir bölümde toplamıştır. Daha ziyade Ebu Hüreyre tarafından rivayet edilen ve bize kadar ulaşan hadislerin sayısı beş kadardır. Hadisler gerek lafız gerekse muhteva itibarı ile birbirlerine çok yakındır. Ayrıca Müslim'in naklettiği bu hadislerin Buhari'deki hadislerle metin bakımından çok benzer olduğu gözden kaçmamaktadır. Demek oluyor ki her iki İmam da bu hadisleri bir ömür mahsulü, çok büyük bir titizlikle hazırladıkları kitaplarında zikredecek kadar önemli görmüşlerdir*.

Biz burada bu beş hadisten bir fikir vermek üzere sadece iki tanesini zikretmek istiyoruz. Bu hadislerden biri aynen şöyledir;

«عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لَا تَقُومُ السَّاعَةُ حَتَّى يُقَاتِلَ الْمُسْلِمُونَ التُّرْكَ قَوْمًا وُجُوهُهُمْ كَالْمَجَانِّ الطَّرْقَةِ يَلْبَسُونَ الشَّعْرَ وَيَمْتَشُونَ فِي الشَّعْرِ.»

²⁶ Sahihu Buhari, IV. s. 35.

* Hadis literatüründe Buhari ve Müslim'in birlikte zikrettiği hadislere “müttefa kun aleyh” denilir ki bu onların çok kuvvetli olduğunu vurgular. Sayıları pek fazla değildir. Türklerle ilgili hadisler işte bu tür hadislerdir.

“Ebu Hüreyreden rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber buyurmuştur ki, müslümanlar kılran elbiseler giyen ve kıldan çoraplar çarıklerle yürüyen çehreleri (sanki örs üstünde döğülmüş ve) üzeri derilerle kaplanmış kalkanlar gibi kuvvetli bir kavim olan Türklerle çarpışmadıkça kıyamet kopmayacaktır”²⁷.

İmamı Müslim’in Türklerle ilgili buraya kaydetmek istediğimiz bir diğer hadisi de aynen şöyledir:

«عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لَا تَقُومُ السَّاعَةُ حَتَّى تُقَاتِلُوا قَوْمًا نَعَالَهُمُ الشَّعْرُ وَلَا تَقُومُ السَّاعَةُ حَتَّى تُقَاتِلُوا قَوْمًا صِغَارُ الْأَعْيُنِ ذُلْفَ الْأَنْوْفِ وَفِي رِوَايَةٍ حُمْرُ الْوُجُوهِ»

“Ebu Hüreyre’den rivayet edildiğine göre, Hz. Peygamber, buyurmuşturki; Sizler çarıklar giyen bir kavim (Türklerle) çarpışmadıkça kıyamet kopmayacaktır. Yine sizler çekik gözlü, ince ve yassı burunlu; kırmızı benizli’ bir kavimle çarpışmadıkça kıyamet kopmayacaktır”²⁸.

4- Ebu Davud’un Türklerle İlgili Hadisleri

Buharî ve Müslim’den sonra şimdi’de biz büyük hadis imamlarından Ebu Davud’un meşhur eseri *Sünen* üzerinde durmak istiyoruz. Türklerle ilgili hadislerden bahseden ve “*Kütübü Sittle*” dediğimiz meşhur hadis kitaplarından biri olan bu koleksiyonun, üzerinde durduğumuz konu açısından çok büyük bir önemi vardır. Büyük hadis imamlarından biri olan Ebu Davud tarafından telif edilmiş olan bu eser, müslümanlar arasında derin bir hüsnü kabüle mazhar olmakla kalmamış, aynı zamanda Mısır ve Mağrib gibi daha birçok ülkelerde tasnif edilen *Sünen* ler için de bir örnek olmuştur. Müellifin asıl adı Süleyman b. Eşas’tır. Horasan illerinden Sicistanda doğmuştur. (doğ. 817-öl. 888)

Ebu Davud’un *Sünen*’inde Türklerle ilgili olarak dört hadis zikredilmiştir. Bunlardan bir kısmının Buharî ve Müslimin kaydettiği hadislerden farklı olması dikkatimizi çekmekte ve konuya daha ayrı bir bakış açısı kazandırmaktadır. Bu hadislerden ilk üçüncü aynı Buharî’de olduğu gibi “*Türklerle Savaş- باب قتال الترك*” umumî başlığı altında derc edilmiş diğer biri ise “*Türkleri ve Habeşlileri Harbe Tahrikten Çekinmek- باب في التهي عن تبييع الترك والحيشة*” babında verilmiştir. Hadislerden ikisi tanıdığımız büyük sahabe Ebu Hüreyre tarafından rivayet edilmekte ve daha önce Buharî ve Müslim’den nakl ettiğimiz hadislerle büyük ölçüde bir benzerlik

²⁷ Sahihu Müslim, a.g.c., XVII, s. 37

²⁸ Sahihu Müslim, XVII. s. 37..

arzettmektedir. Bunlarda Türklerin ırkı özelliklerini beyan eden hadisler cümlesindedir. Fakat bizim asıl üzerinde durmak istediğimiz Ebu Davud'un zikrettiği diğer iki hadisidir. Gerek muhteva gerekse temas ettiği konular bakımından daha öncakilere hiçte benzemeyen ve tamamen farklı olan bu hadisler, aynı zamanda ilk hicret asrından itibaren resmî devlet yazışmalarına geçmiş, dolayısıyla İslâm alimleri tarafından büyük bir ilgi ve kabul görmüşlerdir. Mamafih söz konusu hadisler, Türk-Arap siyasi münasebetlerine ışık tutması bakımından, önümüzdeki sayfalarda daha etraflı bir şekilde değerlendirilecek ve geniş açıklamalar yapılacaktır.

Büyük İmamın önce, Türklerin bedeni yapılarını beyan eden ve daha önce Buhari ve Müslim'de gördüğümüz hadislerin nerede ise bir tekrarından ibaret olan ilk iki hadisini bir fikir vermesi bakımından burada da kaydedeceğiz. Bunlardan birisi şudur;

«عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لَأَتَقَوْمَ السَّاعَةِ حَتَّى يُقَاتِلَ الْمُسْلِمُونَ التُّرْكَ قَوْمًا وَجُوهُهُمْ كَالْمَجَانِ الْمَطْرَقَةِ يَلْبَسُونَ الشَّعْرَ»

“Ebu Hüreyreden rivayet edildiğine göre, Hz. Peygamber demiştir ki, Müslümanlar kıldan elbiseler giyen ve çehreleri (sanki örs üstünde döğülmüş ve) üzeri derilerle kaplanmış kalkanlar gibi kuvvetli bir kavim olan Türklerle çarpışmadıkça kıyamet kopmayacaktır”²⁹.

Diğer hadis ise aynen şöyledir;

«عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لَأَتَقَوْمَ السَّاعَةِ حَتَّى تُقَاتِلُوا قَوْمًا نَعَالَهُمُ الشَّعْرَ وَلَا تَقَوْمُ السَّاعَةَ حَتَّى تُقَاتِلُوا صَعَارَ الْأَعْيُنِ ذَلِيفَ الْأَنْفِ كَأَنَّ وَجُوهَهُمُ الْمَجَانِ الْمَطْرَقَةُ»

Ebu Hüreyre'den rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber buyurmuştur ki; Sizler deriden çarıklar giyen bir kavim (olan Türkler) le çarpışmadıkça kıyamet kopmayacaktır. Yine sizler, küçük gözlü, yatkı burunlu ve yüzleri sanki (örs üstünde döğülmüş ve) derilerle kaplanmış (kılıflı) kalkanlar gibi (kuvvetli) bir kavim (olan Türkler) le çarpışmadıkça kıyamet kopmayacaktır”³⁰.

5 - Hadislerin Ortaya Koyduğu Bazı Meseleler: Türklerin Irkı Özellikleri

Otantik hadis kitaplarından nakletmiş olduğumuz yukardaki hadislerin muhtevaları incelendiğinde onların bir kısım tarihî gerçeklere temas ettikleri görülür. Bunlardan en önemlisi, Türklerin ırkı veya fizyolojik

²⁹ Süneni Ebi Davud, IV. s. 112.

³⁰ Süneni Ebi Davud, IV. s. 112.

yapıları ile bozkır kültürünü yansıtan yaşayış tarzlarına işaret edilmiş ve ana hatlarıyla sosyal ve medenî yaşayışları ile bir Türk tipinin ortaya konulmuş olmasıdır. Bu Hz. Peygamberin başka kavimlerden ziyade Türklere has davranışlarından biridir. Zira hadislerde Türklerin dışında hiçbir kavim üzerinde bu kadar fazla durulmadığı gibi Müslüman toplumun dikkati’de çekilmemiştir.

Gerçekten de hadislerde, Orta Asya bozkırlarının havası, suyu tabiat ve iklim gibi müessir şartların birleşerek ortaya koyduğu tip TÜRK tipi çok canlı olarak tasvir edilmiştir. Geniş madana bu izahlardan anlaşıldığına göre, Türkler çekik gözlü insanlardır. Kırmızı benizli değirmi geniş yüzlü ve canlıdır. Burunları yatık ve küçüktür. Çehreleri, sanki üzeri sağlam derilerle kaplanmış kalkanlar gibidir, çok güçlü ve heybetli bir yaradılışları vardır. Vücut yapıları oldukça düzgün ve mütenasibdir. Hadislere göre Türkler çadırlarda oturan ve kıldan dokunmuş elbiseler giyen ve yine kıldan yapılmış çarıklerle gezip dolaşan hareketli bir kavimdir.

Hadislerde tasvir edilen bu tip daha ziyade Türk - Moğol tipini canlandırmaktadır. Halbuki Türk tarihinin umumî kaynaklarında, Türk soyu Hz. Nuhun büyük oğlu Yafes’ten türemiş olması hasebiyle beyaz ırktan gösterilmiştir. Tûran tipine örnek olan Orta - Asya, Aşağı Türkistan (Maveraü’n - nehr) ve diğer yakın doğu Türkleri beyaz tenli, koyu parlak gözlü, değirmi yüzlü, halkımızın lirik ifadesiyle “ay yüzlü badem gözlü” endamlı sağlam yapılı erkek ve kadınlardan oluşmaktadır³¹.

Her ne kadar, hadislerde ortaya konulan Türk tipi ile Türk tarihinin umumî kaynaklarında beyan edilen Türk tipi arasında bazı farklılıklar görülmekte ise de, bu üzerinde fazla durulacak bir mesele olmasa gerektir. Çünkü Moğolların menşei, Türk - Moğol akrabalığının yakınlık derecesi Türk tarihinin önemli meselelerinden biridir³². Halâ çözümlenerek bir görüş birliğine varılmış da değildir. Bizim burada konuya ayrıntuları ile münakaşa etmemiz ancak meseleyi dağıtmak olur. Fakat tarihin umumî seyri içinde gelişen olaylara bakıldığında Moğolları büyük Türk varlığı ve ailesi dışında mütalaa etmemiz herhalde insafsızlık olur. Böyle bir yaklaşım kanaatimize göre Türk tarihi için bi kazanç değil bir kayıptır.

Mamafih, fizikî ve bedenî yapıların bir başka ifade ile insan bünyesinin bir kısım sosyal ve çevre şartları ile değişebileceğini hiçbir zaman hatırdan

³¹ Kafesoğlu, I. Türk Milli Kültürü, Ankara, 1977. s. 29.

³² Brockelmann, C. İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi, Çev. N. Çağatay, Ankara 1964. s. 228.

çıkarmamalıdır. Muhtemelen Türklerin fiziki özellikleri ve bedenî yapıları çok uzun devirlerden beri yaşaya geldikleri Orta - Asya bozkırlarında ilk defa hadislerde belirtildiği şekilde teşekkül etmiş ve zamanla, iklim çevre ve diğer şartlarla değişerek bu son şeklini almıştır. Nitekim Tevârihi Ali Selçuk adındaki kıymetli anonim bir yazmada aynen şöyle denilmektedir.;

“.....raviler rivayet ederler ki, Oğuz kavmi Türkistan'dayken şekilleri Moğol çehre idi ve lehçeleri dahi onlara yakın idi, çün İran zemin ve Rûm ve Şama geldiler şekiller Tacik çehre ve dilleri revân ve yumuşak oldu idiler”³³

Bu kabil biyolojik ve fizyolojik değişmeler, sadece Türklerde değil başka kavimlerde de görüle gelmiştir. Cahızın Kitabü'l-Hayevanında da Türklerin bu kabil özellikleri hakkında ilginç tesbitleri vardır³⁴. Bu takdirde Türklerin ırkî özelliklerini yansıtan hadisler realite ile karşılaştırıldığında çelişkili olmaktan ziyade gerçeğin en çarpıcı bir ifadesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

III. BÖLÜM

TÜRK ARAP SİYASÎ MÜNASEBETLERİNE IŞIK TUTAN HADİSLER

1- Hadislerin Metinleri

Hz. Peygamberin Türklerin fizyolojik yapıları ve onları diğer bir kısım milletlerden ayıran hâkim karakterleri hakkındaki umûmî hadisleri yanı sıra istikbalde Türk - Arap siyasî münasebetlerine değinen ve bu tarihî bağların nasıl gelişeceğine ve hangi merhalelerden geçeceğine ışık tutan bir kısım hadisleri daha vardır. Şimdi bir fikir vermek üzere onlardan en ilginç olan birkaç hadis üzerinde durmak istiyoruz. Kaynağımız yine otantik hadis koleksiyonlarından biri olan Ebu Davud'un *Sünen* adındaki meşhur eseridir. Ebu Davud'un Buhârî ve Müslim'den farklı olarak kaydettiği ve bizim için gerçekten de ilginç olan hadisinin metni şudur.

«عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ بُرَيْدَةَ عَنْ أَبِيهِ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى صَلَّى وَسَلَّمَ يُقَاتِلُكُمْ قَوْمٌ صَعَارُ الْأَعْيُنِ قَالَتْ تَسَوْفُونَهُمْ ثَلَاثَ مَرَارٍ حَتَّى تُلْحِقُوهُمْ بِجَزِيرَةِ الْعَرَبِ فَمَا فِي السِّيَاقَةِ الْأُولَى فَيَنْجُو مَنْ هَرَبَ مِنْهُمْ وَأَمَّا فِي الثَّانِيَةِ فَيَنْجُو بَعْضٌ وَيَهْلِكُ بَعْضٌ وَأَمَّا فِي الثَّلَاثَةِ فَيُصْطَلِمُونَ أَوْ كَمَا قَالَ»

³³ Tevârihi Ali Selçuk (Anonim yazma eser) vb. 5.

³⁴ el-Cahız, Kitabü'l-Hayevan, Kahire, 1958, V. s. 370.

“Abdullah b. Bür eyde'nin babasından rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber buyurmuştur ki; Sizler şüphesiz çekik gözlü bir kavim (olan Türkler) le karşılaşacaksınız. Onlar sizleri üç defa sürüp kovalayacaklar ve sonunda sizlere Arabistan yarımadasında yetişeceklerdir. Birinci istilada onların önünden kaçanlar (mutlak bir felâketten) kurtulacaklardır. ikinci takibde ise bazılarınız kaçıp kurtulacak ve bazılarınız ise helâk olup gideceklerdir. Üçüncüde ise, onların istilalarının kökü kesilecek (istilaları artık sona erecek) tir”³⁵.

Ebu Davud'un bu hadisi diğer birçok kaynaklarda fakat biraz farklı olarak zikredilmiştir. Bunlar arasında Nuaym b. Hammad vardır. Hammad'ın “Kitabü'l-Fiten” adındaki yazma eserinde kaydettiği bu hadisi, Ebu Davud'un yukarda metnini verdiğimiz hadisini bir bakıma tamamlayıcı nitelikte olması sebebiyle onu burada zikretmeyi uygun görüyoruz.

«قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَرَّضُ الْوُجُوهِ صِعَارُ الْأَعْيُنِ كَأَنَّ وُجُوهُهُمْ الْحَجَفُ حَتَّى يَلْحَقُوا بِجَزِيرَةِ الْعَرَبِ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ أَمَا فِي السَّيَاقَةِ الْأُولَى فَيَنْجُو مَنْ يَهْرُبُ وَأَمَا الثَّانِيَةُ يَهْلِكُ بَعْضٌ وَيَنْجُو بَعْضٌ وَيَصْطَلِمُ الثَّلَاثَةَ وَهُمْ التُّرْكُ وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ لَيَرِبَطَنَّ خَيْبُولَهُمْ إِلَى سَوَارِي مَسَاجِدِ الْمُسْلِمِينَ»

“Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur; Benim ümmetimi öyle bir kavim sürüp kovalayacaktır ki; Onların yüzleri (yuvarlak ve) enli, gözleri (çekik ve) küçük, şehreleri sanki üzeri derilerle kaplanmış kalkanlar gibidirler. Onlar üç defa Arabistan yarımadasına kadar ilerleyeceklerdir. İlk istilada onların önlerinden kaçanlar kurtulacaktır. İkinci (istilada hücumu uğrayanlardan) bazılar helâk olacak ve bazıları'da canlarını kurtaracaklardır. Üçüncü istilada ise onların kökleri kesilecektir. (Artık istilalar son bulacaktır). İşte onlar TÜRK'lerdir. Nefsim yedi kudretinde olan Allaha yemin ederim ki Türkler (çok yakın bir gelecekte) atalarını Müslüman mescidlerinin direklerine bağlayacaklardır”³⁶.

Büyük hadis alimlerinden Aynı “Umdetü'l-Karî” adındaki meşhur eserinde, İmamı Buharî'nın Sahih'indeki Türklerle ilgili hadislerin şerhi sadedinde Bür eyde'den yukarda rivayet edilen hadisi daha sade ve fakat vurucu yönleri daha ağır bir şekilde zikretmiştir. Hadisin metni aynen şöyledir:

«قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّ أُمَّتِي يَسُوقُهَا قَوْمٌ عَرَّاضُ الْوُجُوهِ كَأَنَّ وُجُوهُهُمْ الْحَجَفُ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ حَتَّى يَلْحَقُوهُمْ بِجَزِيرَةِ الْعَرَبِ قَالُوا يَا نَبِيَّ اللهُ مَنْ هُمْ قَالَ التُّرْكُ وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ لَيَرِبَطَنَّ خَيْبُولَهُمْ إِلَى سَوَارِي مَسَاجِدِ الْمُسْلِمِينَ»

³⁵ Süneni Ebi Davud, IV. s. 112.

³⁶ Nuaym b. Hammad. Kitabü'l-Fiten, Atf ef. no. 602. v. 121-122b.

“Hz. Peygamber buyurmuştur ki; Şüphesiz ümmetimi üç defa yüzleri geniş, çehreleri sanki derilerle kaplanmış kalkanlar gibi olan bir kavim kovalayacaklar ve sonunda onlara Arap yarımadasında yetişeceklerdir. Ey Allahın rasûlu onlar kimlerdir? diye soruldukte, Hz. Peygamber:

- TÜRKLERDİR buyurmuşlardır. Nefsime yedi kudretinde olan Allaha yemin ediyorum ki Onlar mullaka atlarını Müslümanların mescidlerinin direklerine bağlayacaklardır”³⁷.

2 - Hadislerin Tarihi Realitelerle Mukayesesi

Yukardan buraya kadar zikredilen hadisler, umûmî itibarı ile Türk-Arap ilişkilerinin nasıl bir ortamda başlayacağı ve daha sonra hangi yönde gelişeceğine dair ciddi bir kısım açıklamalarda bulunmaktadır.

Hadislerin umûmî ifadelerinden anlaşıldığına göre; Araplar ilk merhalede, Türklerle bir harb ortamı içinde karşılaşacaklardır. Daha sonra Türkler, Arapların peşine takılacaklar ve ileri hareketlerine devam ederek onları Arabistan yarımadasının iç kısımlarına kadar sürmeye muvaffak olacaklardır. Türklerin Arabistan’a hakim olmaları pek tabii kolay olmayacak, ancak birçok mücadelelerden sonra bu mümkün olabilecektir. Fakat en sonunda Türkler, mücadeleyi kazanacaklar ve atlarını Müslüman mescidlerinin direklerine bağlamaya muvaffak olacaklar ve bir başka ifade ile Arap yarımadasına (hilâfet ülkelerine) tamamen hâkim olacaklardır.

Gerçekte Hz. Peygamberin vefatını takib eden yıllarda meydana gelen olaylar ve gelişmelere bakıldığında, bu olayların genellikle hadislerde çizilen bu umûmî çerçeve içinde cereyan ettiği ve geliştiği görülmektedir. Evet, Hz. Ömer devrinde (634-643) İran’ı vuran Araplar, doğuya doğru bu ilk hamlelerinde *Arilerle-Tûranîler arasında geleneksel bir sınır olarak kabul edilen Ceyhun nehrine*³⁸ kadar ulaşmışlar ve Türk dünyasını tehdit etmeye başlamışlardır. Daha sonra Türk hakanı büyük bir ordu ile hareket ederek Hz. Ömerin dirayetli komutanı Ahnef b. Kays’ın Merv şehri yakınlarında karşısına çıkmış ve Araplara çok zor günler yaşatmıştır. (642)³⁹. Kuteybe b. Müslimle başlayan Arapların Orta Asya hareketi ve Türk Arap harbleri bütün Emvîler devri boyunca, yaklaşık olarak yarım asır devam etmiştir. Neticede Arap siyasî hâkimiyeti Türk yurtlarında kesin bir şekilde

³⁷ Aynı, a.g.e. VI. s. 652.

³⁸ Barthold, W. Turkestan Down to Mongol Invasion, London, 1968. s. 64. Hitti, P.K. The Arabs, Chicago, 1962, s. 80.

³⁹ Kitapçı, Z. The First Challenge of The Turks Against the Arabs, According to Narration of the Tabary, Tarih Dergisi, İ.Ü. İst. 1979, XXXII. s. 894 vd.

yerleşmiştir. Bütün bunlar hadislerde işaret edilen Türk Arap münasebetlerinin ilk merhalesini teşkil etmektedir.

Bu arada doğuda Türkler arasında İslâmiyetin lehine büyük fırtınalar esmeye başlamıştır. (Özellikle X. ve XI. y. yıllar) Kendisini İslâm hidayet güneşinin cazibesine kapturan ve çehreleri çelik kalkanlar gibi heybetli olan bu Türkler artık batıya yönelmiş, o çağların büyük bir irfan ve kültür merkezi olan Semerkant ve Buhara'ya gelmişlerdir. İslâmın yeni zinde güçleri olan Türk unsuru (özellikle Selçuklular) çok geçmeden Bağdat kapılarında görünmüşler ve Halifenin sarayının civarında çadırlarını kurmuşlar ve tuğlarını da dikmişlerdir. Bundan sonra siyasi üstünlük Türklerin eline geçmiş ve hadislerde de beyan edildiği gibi olaylar Türklerin lehine olarak gelişmiştir. Gelişmeler Türk tarihinin umumî seyrine de uygundur. Şöyle ki;

Türklerin, İslâm dünyasına inmeleri sanki okyanusların ortasından kaynayıp gelen büyük dalgaları ve fırtınaları andırmaktadır. Asya'nın iç kısımlarından kopub gelen bu büyük Türk dalgaları önce Selçuklular zamanında Arap yarımadası kıyılarına çarpmışlar, başta Bağdat olmak üzere Müslüman Türkler bütün hilâfet ülkelerine hâkim olmuşlardır. (1060) Bunları iki asır sonra ikinci büyük dalga Türk - Moğol akınları takip etmiştir.

Türk - Moğol Cihan hakimiyetini kuran büyük hükümdar Cengiz Han'ın soyundan gelenler. Hülâgû Han ve onun batıya doğru sanki bir kasırğa şeklinde ilerleyen ordularını kimse durdurmaya muvaffak olamamıştır. Neticede Bağdat Hülâgu ordularının eline geçmiş (1248) Abbasi halifesinin boynu vurulmuş, İslâm medeniyet ve kültürüne büyük darbeler indirilmiştir.

Arabistan'a yönelen üçüncü kasırğa bu defa aradan yaklaşık olarak üç asır geçtikten sonra Anadolu yaylalarından kopmuştur. Türk cihan hükümdarı Yavuz Sultan Selim Hanı'n emrinde ilerleyen Osmanlı ordusu, bu defa Bağdat'a değil, Mısır'a yönelmiştir. Kendisine asla rakib kabul etmeyen Türk hükümdarı büyük bir ihtişamla Mısır'a girmiş, başta Kabe'nin anahtarı olmak üzere bütün mukaddes emaneller kendisine takdim edilmiştir. Bütün bu gelişmelerin bir sonucu olarak hilâfet dahi Türklerin eline geçmiştir. (1517) Bundan sonra hadislerde de beyan edildiği gibi artık Türk istilalarının sonu kesilmiştir.

Evet yukarda da kısaca temas edildiği gibi, olaylar normal seyri içinde gelişmiş ve Türkler İslâm milletleri camiasındaki şerefli yerlerini almışlar, İslâm dünyasının siyâsî ve dinî lideri, Mekte ve Medîne gibi Kudüs de dahil mukaddes yerlerin koruyucusu ve hâkimi olmuşlardır. Artık Türk

hükümdar ailelerinden gelen Sultanlar bu mukaddes yerlerde dahil bütün İslâm dünyasının cami ve minberlerinde uzun asırlar “*Hadimü'l Harameyni's-Şerifeyn*” ünvanıyla anılmışlardır. Yani hadislerdeki veciz ifadesi ile Türkler atlarını Müslüman mescidlerinin direklerine bağlamışlar, bir başka ifade ile onların hâkimiyetleri bütün bu mescid ve camilerin minberlerinde açıkça ilan edilmiş ve Türk Sultanları artık *ظل الله في الارض* “*yer yüzünde Allahın gölgesi*” diye anılır olmuşlardır.

3- Sakın Türklere Dokunmayınız Hadisi

Biz şimdi Türklerle ilgili ve birçok alimler tarafından çeşitli vesilelerle zikredilen ve fakat bazen kaynağı hiç gösterilmeyen bazende kaynak olarak ikinci ve üçüncü elden eserler verilen çok meşhur bir hadis üzerinde durmak istiyoruz. O da yine otantik hadis kitaplarından biri olan ve yukarda üzerinde yeteri kadar durduğumuz Ebu Davud'un maşhur Sünen adındaki kıymetli eseridir. Ebu Davud, malum eserinde “*Türkleri ve Habeşlileri Harbe Tahrikin Yasaklanması*” başlığı altında Hz. Peygamberin Türkler hakkında daha sonraları pek meşhur olan şu önemli hadisini rivayet etmektedir;

قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَا دَعَا الْحَبَشَةَ مَا وَدَّعُوكُمْ مَا وَتَرَكَوْا التُّرْكَ مَا تَرَكَوْكُمْ»

“*Hz. Peygamber buyurmuştur ki: Habeşliler sizinle uğraşmadıkça sizde onlarla uğraşmayınız, (Hele) Türkler size dokunmadığı sürece siz de Türklere (sakın) dokunmayınız*”⁴⁰.

Kütübü Sitte, den Ebu Davud'un kaydettiği ve bizim yukarda metin ve mealini verdiğimiz bu hadis, daha sonraları birçok İslam alimleri tarafından farklı metin ve muhtevalarla zikredilmiştir. Meselâ Hamevi hadisi ashabdan Muaviye kanalı ile şu şekilde nakletmiştir;

“*Sakın onların üzerine süvari birlikleri göndermeyiniz, (harbetmeyiniz), Türkler ve Habeşliler size dokunmadığı sürece siz de onlara dokunmayınız*”⁴¹. Tarihçi

⁴⁰ Suneni Ebi Davud, IV, s. 112. Bu ve buna benzer hadislerde Türklerin Habeşlilerle birlikte zikredilmesi, konunun diğer önemli bir yönünü teşkil etmektedir. Bilindiği gibi, Mekkelilerin zulmünden kaçan Müslümanlar Habeşistan'a sığınmışlar ve Habeşliler özellikle hükümdar Necâşi bu ilk Müslümanlara çok alicenab davranmışlardı. Müslümanları en zor günlerinde bu şekilde himaye eden Habeşlilere Hz. Peygamber aksi bir mukabelede (kuluñçla) bulunulmamasını tavsiye etmiştir. Türlerin ilk İslâm toplumunda böylesine mümtaz yerleri olan Habeşlilerle mukayese edilmiş olmaları Hz. Peygamberin Türklere de aynı derecede saygı gösterilmesi gerektiğine işaret etmektedir.

⁴¹ el-Hamevi, Mucemü'l-Büldan, Beyrut, 1955, II. s. 23.

Cüveynî ise aynı hadisi ; “*Türkler size dokunmadıkça sizde Türklere Dokumayınız. Zira onlar çok sert ve haşın tabiatlı kimselerdir.*”⁴² Telfiku’l-Ahbarda ise hadisin metni daha farklıdır. “*Türkler size dokunmadığı sürece de siz de onlara dokunmayınız. Zira Kantura* soyundan gelen bu Türkler mülk ve hilâfeti ümmetimin elinden çekib alacaklardır*”⁴³.

4- Hz. Peygamberin Türklere Karşı Tavsiye Ettiği Dış Politika

Hz. Peygamberin Türklere hakkında söylediği birçok hadisten şüphesiz en meşhur ve yaygın olanı bu hadisidir. Diğer bir kısım hadislerinde, Türklere çarpışmanın Araplar için istikbalde nerede ise kaçınılmaz bir felâket olacağına işaret eden Hz. Peygamber bu hadisi ile Araplara Türklere kesin olarak harbetmemelerini tavsiye etmiş ve böylece Türk-Arap münasebetlerinin hududunu tesbit eden umumî politikanın da temelini atmıştır.

Hadisin realite ile olan ilgisi nedir? Daha sonraki uygulamalarda bu gerçek nazarı itibara alınmış mıdır? Bu umumî tavsiye Arap devlet adamlarının icraatı üzerinde ne derece müessir olmuştur? Gerek bu sorulara cevap vermek, ve gerekse hadisin ifade ettiği önemli gerçeğe daha gerçekçi bir açıdan yaklaşmak için konuya daha geniş bir tarih prespektifi içinde bakmamız gerekmektedir. *O da Hz. Peygamberin Medine İslâm devletini kurduktan sonra (622) o zamanki dünya siyâsî konjektörü içinde Türk milletini değerlendirmesi meselesidir.*

Bilindiği gibi, İslâm dininin zuhuru sırasında, dünya siyâsî nizamında ağırlığı hissedilen üç büyük devlet bulunuyordu. Bunlar Bizans, Sasani ve doğu Karadenizden başlayarak bütün Orta Asya bozkırlarına yayılan geniş Gök - Türk İmparatorluğu idi. Hz. Peygamber, daha sonraları büyük bir imparatorluğa dönüşecek olan, bu yeni devletin komşu ülkelerle olan dış münasebetlerinin gelişmesi için de bir kısım ciddi teşebbüslerde bulunmuştur. Bizans, Sasani hükümdarları da dahil Mısır ve Habeşistan melikleri ve daha birçok civar kabile reislerine gönderdiği *elçiler* ve birtakım *mektublar* O’nun bu kabil faaliyetlerinin müşahhas örnekleri arasında idi.

⁴² el-Cüveynî, Tarihü Cihanküşay, I. s. II.

⁴³ Remzi, M.M. Telfikül-Ahbar ve Telkihu’l-Asar, Urenberg, 1908, I. s. 21

* Benî Kantura. Hadislerde Türklerin bir diğer adı olarak zikredilmektedir. Bir rivayete göre Türkler, Hz. Nuhun büyük oğlu Yafes’ten İslimâ kaynakların naklettiği bir diğer rivayete göre ise Türkler Kantura’nın soyundan gelmişlerdir. Kantura ise kaynaklarda Hz. İbrahim’in cariyesi olarak zikredilmektedir. (Aynî, VI. 652)

«الترك هم بنو اقنظوراء وهى اسم جارية كانت لابراهيم عليه السلام ولدت اولاداً جاءت من لسلمهم الترك»

Genellikle Hz. Peygamberin, “ehlikita b” olmaları hasebiyle *Bizanslılara* ve *Yahudilere* karşı daha yumuşak bir politika takib ettiği görülmektedir.

Hz. Peygamberin İran’la olan münasebetlerine gelince; İslâm Peygamberinin bütün iyi niyet ve davranışlarına rağmen müsbet yönde pek fazla bir gelişme olmamıştır. Bunda şüphesiz İran Kisralarının Araplara karşı geleneksel hasmane tutumlarının önemli tesirleri olmuştur. Nitekim Hz. Peygamberin halisane bir niyetle yazdığı çağrı mektubunu yırtmak ve elçisine hakaret etmek gibi bir küstahlıkla yetinmeyen çağdaş İran Kisrası, daha da ileri giderek *Yemen temsilcisine* acele bir emirname yazmış ve Hz. Peygamberin derhal yakalanıp kendisine gönderilmesini istemiştir. Sasanî Kisralarının, İslâm devletine ve onun İlahî başkanına karşı tutumu böylesine menfi ve küstah olunca şüphesiz Hz. Peygamberin onlara karşı davranış ve tutumları da menfi olmuştur. O, kendi mektubunu paramparça eden Sasanî devletinin de yıkılıp gitmesini istemiş ve müslümanlara birçok vesilelerle bu devleti boy hedefi olarak göstermiştir.

Hz. Peygamber zamanındaki sosyal ve siyâsî gelişmeler makul ölçülerle değerlendirildiğinde, islâm Devlet Başkanının *doğu Türklüğüne* karşı siyâsî tutum ve davranışlarında büyük bir basîret ve uzak görüşlülüğün hâkim olduğu görülür. İslâm Peygamberi, İranlıların aksine onların geleneksel hasmı olan Türklerle dost olmak ve Arapların Türklerle dostane ilişkiler içinde bulunmasını istemiştir. Bu bir bakıma yeni kurulan islâm Devletinin emniyet ve istikbali idi. Böylece İran iki kuvvetli kıskaç “Türk — Arap kısıkcacı” arasına alınmış olacak ve Sasânî hükümdarlarının fazla kıpırdanmalarına meydan verilmeyecekti. Nitekim, o devirde İranlılarla Araplar arasında islâm Devlet Başkanının endişesini haklı çıkaracak bir kısım olaylar olmuştur. Şöyle ki:

Bazı çok özel nedenlerle imparator Perviz ile (590 — 625) Hîre Melikinin arası açılmıştı. İmparator, hem Hîrelilere hem de civar kabilelere hadlerini bildirmek için güçlü bir ordu ile hareket etti. Fakat, Zukâr Gölü kıyısında vuku bulan bir harbde mağrur İranlılar büyük bir bozguna uğramışlardı. (624) Haberler Medineye ulaştığında Hz. Peygamber bundan büyük bir memnuniyet duymuştur. İşin daha ilginç yönü, İranlıların Zukâr da bir avuç bedevî tarafından bozguna uğratıldığı sıralarda Gök — Türk Hakanlarından Tung — Yabgu (619 — 630) kumandasındaki Türk akıncıları İran’a dalmışlar Rey ve Isfahan şehirlerini işgal etmişlerdir⁴⁴. Bütün bu olaylar İslâm Devlet Başkanının

⁴⁴ Togan, Z.V. Umûmü Türk Tarihine Giriş, İst. 1946, I. s. 70. Yıldız, H.D. a.g.e. s. 4 Hamidullah, M. a.g.e. I. s. 257.

takib etmek istediği umumî politikaya — Sasanilerin düşmanlarına karşı dost olma politikası — uygun olarak gelişmişti. Mamafih, Hz. Peygamber devrinde cereyan eden bu nevi olaylar değerlendirildiğinde, konu dahada berraklaşmada ve Hz. Peygamberin Türkler hakkında hadis ve tavsiyeleri çok daha derin bir gerçeği ifade etmektedir.

6— Hz. Peygamberin Türk Hükümdarlarına yazdığı Mektubu

Yukardan buraya kadar yaptığımız açıklamalardan sonra şimdi aklımıza şöyle bir soru gelmektedir. Acaba, Hz. Peygamberin çağdaş hükümdarlara olduğu gibi, Gök— Türk hakanlarının devamı olan Türk büyükleri ilgili herhangi bir teşebbüsü olmuş mudur???

Bu önemli soruyu şu anda hemen kesip atmamız mümkün değildir. Hz. Peygamberin doğu ülkelerine bu arada Çin ve Türk büyüklerine hitaben bir mektub gönderdiği, bu gün ilim adamları tarafından üzerinde önemle durulan konular arasındadır. W. Eberhard, Çin tarihi üzerine yaptığı araştırmalarda islâmiyetin Çin'e Hz. Peygamberin çağdaşı olan İmparator T'ai — tsung (Talduzung) devrinde (627— 649) sıçradığını kaydetmektedir⁴⁵. Konu ile ilgili rivayetler arasında Hz. Peygamberin Çin İmparatoruna hitaben bir mektub yazdığı hatta elçinin cevapla birlikte Medine'ye döndüğü de yer almaktadır⁴⁶. Kaynaklarda kimliği hakkında pek fazla bilgi bulamadığımız bu elçinin Hz. Peygamberin vefatından sonra tekrar yerleşmek üzere Çin'e geldiği, orada öldüğü, hatta türbesinin hala bir ziyaretgâh olduğu yine bu rivayetler arasındadır.

Bu rivayetler arasında yine Hz. Peygamberin, Türk büyüklerine hitaben bir mektub yazdığı hatta mektubun Türkçe yazılmış olduğu rivayetleri de vardır. Son devir Türkiyesinin yetiştirdiği büyük din alimlerinden (ilmi kelâm) Prf. İ.H. İzmirli, II. Türk Tarih Kongresine sunduğu "Peygamber ve Türkler" adındaki bir tebliğinde, söz konusu mektub hakkında geniş bilgiler vermektedir. İzmirli, İbnü'l— Esîrin, sahabeler hakkında meşhur biyografik eseri olan Üsdü'l — Ğabe'nin Mısır'daki yazma bir nüshasına dayanarak aynen şöyle demektedir:

*"Hz. Peygambere Umeyr öz kabilesinden bir cemaatle geldi. Peygamber ona Türkçe bir mektub yazdı"*⁴⁷.

⁴⁵ Eberhard, W. Çin Tarihi, Ankara, 1974, s. 204.

⁴⁶ Hamidullah, M. Çin ile İlk Devir Müslüman Ülkelerinin Temasları, İ.Ü. İTED. İst. 1975. VI. sy. I-2, sf. 142.

⁴⁷ İzmirli, İ.H. Peygamber ve Türkler, II. Türk Tarih Kurumu Kongresi (Tebliğler) s. 1017.

Biz Üsdü'l—Ğabenin ancak Mısır (1280 h.) baskısını (yazma değil) inceleme imkanını bulabildik. Orada Hz. Peygamberin gerçekten de Umeyr'e bir mektub etvdi ettiği açıkça yer almaktadır. Fakat mektubun hangi dil üzerine yazıldığı hakkında herhangi bir açıklık yoktur. İbnü'l-Esir'in rivayeti aynen şöyledir:

«وَأَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَتَبَ لِعُمَيْرٍ وَمَنْ مَعَهُ كِتَابًا تَرَكَنَا ذِكْرَهُ فَإِنَّ رِوَاةَهُ نَقَلُوهُ بِالْفَاطِ غَرِيبَةً وَبَدَّلُوهَا وَصَحَّفُوهَا تَرَكَنَاهَا لِذَلِكَ أَخْرَجَهُ أَبُو مُوسَى»

“Hz. Peygamber Umeyr ve beraberlerindeki bir mektub yazdı. Fakat biz onu burada zikretmedik. Çünkü onu rivayet edenler bir çeşid garib lafızlarla naklettiler, üstelik aslını da bozdular, değiştirdiler. Bu bakımdan biz o mektubu terk etme durumunda kaldık. Fakat Ebu Musa onu rivayet etmiştir”⁴⁸.

Bizim için ilginç olan, İbn Hacer'in de aynı konuya temas etmiş olmasıdır. Büyük hadis alimi “el-İsabe” adındaki meşhur biyografik eserinde ise Umeyrin içinde garib kelimeler bulunan bir hadis naklettiğini ve Ebu Musanın ise bu hadiste geçen o garib kelimeleri açıkladığını kaydetmektedir⁴⁹. Yukarıda zikredilen bütün bu rivayetlerden açıkça anlaşıldığına göre, Hz. Peygamberin, Arapların pekde aşına olmadıkları bir dilde bir mektub yazdığı artık bir gerçektir. Bu arapça değildir, Farsça değildir ve hele İbranice hiç değildir. Peki bu mektub hangi dilde yazılmıştır? İzmirliye (Prof. İsmail Hakkı) göre mektub Türkçe ve Türk büyüklerine hitaben yazılmıştır.

Her ne kadar, Hz. Peygamberin Türk büyüklerine hitaben yazdığı iddia olunan söz konusu mektubu daha geniş bir inceleme ve araştırma konusu ise de O'nun Türkler hakkında diğer hiçbir kavme nasip olmayacak kadar çok hadisler söylediği de bir gerçektir. Türk Arap siyasi münasebetlerine ışık tutan ve Hz. Peygamberin Türklere karşı takib edilmesini öngördüğü politikayı beyan eden hadislerin en yaygın olanı yukarıda metin ve çevirisini verdiğimiz üstelik birçok bilim adamları tarafından kabul ve nakledilmiş olan “sakın Türklere ilişmeyiniz” hadisidir.

Mamafih hadislerden anlaşıldığı kadarı ile Türk - Arap siyasi münasebetlerine ana hatlarıyla şu şekilde hulasa etmemiz mümkündür. Hz. Peygamber: “Türklerin hiçbir surette tahrik edilmemelerini, kendi hallerine bırakılmalarını, kesin bir zaruret olmadıkça Türklerle açıkça bir harbe tutuşmamalarını yani sabırlı olmalarını ve onlarla mümkün mertebe dost

⁴⁸ İbnü'l-Esir, üsdü'l-Ğabe, Mısır, 1280, IV. s. 139-140.

⁴⁹ İbn Hacer el-Askalâni, el-İsabe, Mısır, 1328, III. s. 29.

«فذكر الحديث وفيه الفاط غريبة شرحاً أبو موسى»

geçinmelerini istemiştir. Yine Hz. Peygamber, Türklerle Araplar arasında bir harbin vuku bulmasından o kadar endişeli ve rahatsızdır ki, böyle bir davranış ve harbin kıyameti koparacak kadar büyük bir hadise olabileceğini ve çok vahim neticeler doğurabileceğine işaret etmiştir.”

7 - *Türlere Dokunmayınız Hadisinin Uygulamadaki Yeri,*

Buraya kadar yaptığımız bu belirli açıklamalardan sonra, şimdi bizim biraz da bu Peygamber - Politikasının daha sonraki devirlerde nasıl anlaşıldığı ve islâm büyükleri tarafından nasıl uygulandığı üzerinde durmamız herhalde uygun olacaktır. Böylece “Türlere Dokunmayınız!” hadisine ilk devirlerde Müslüman Arapların ne derece önem verdiği de ortaya çıkacaktır.

Bilindiği gibi. Hz. Peygamberin vefatından sonra (632), yerine Hz. Ebu Bekir geçmiştir. Hz. Ebubekir’in iki sene kadar sürene hilâfeti dahili fitneyi (irtidadi - putperestliğe dönüş hareketlerini) bastırmak ve islâm devletinin temeline arız olan tehlikeleri bertaraf etmekle geçmiştir. Onun yerine Hz. Ömer halife olmuştur. Hz. Ömer devri ise (634 - 643) islâm tarihinde bir patlama devridir. Bu devirde girişilen fetih hareketleri sayesinde, küçük islâm Devleti büyük bir imparatorluk haline dönüşmüş ve islâm imparatorluğunun doğudaki sınırları Sasanîlerle - Türkler arasında tabii bir sınır olarak kabul edilen Ceyhun Nehri ne kadar uzanmıştır.

İşte yukarda bir kısmını kaydettiğimiz bu ve bunlar gibi daha bir kısım hadislerin ilk fetih devrinde başlayarak Abbasilerin parlak devirlerine kadar (el - Mutasım: 833 - 841), Arapların Türlere karşı takındıkları tavrı ve hareketlerinde bir dereceye kadar etkili olduğu görülmektedir. Belki de sırf bunun içindir ki, Araplar Türklerle, Merv önlerinde ilk defa karşılaştıkları zaman onlarla bir türlü harbe tutuşmak istememişler ve kesin karar vermede bir hayli tereddüd etmişlerdir.

Buna çok daha iyi bir misal teşkil etmek bakımından, Hz. Ömer devrinde Doğu’da gelişen bazı olaylara kısaca temas etmekte yarar vardır. Öyle tahmin ediyoruz ki bu olaylar ve Hz. Ömer’in takındığı özel tavır, “Türlere dokunmayınız” hadisinin ilk devirlerde islâm ümera ve kumandanları arasında ne derece müessir olduğunu açıkça göstermektedir. İran’ın bütün doğu kesimlerini fetheden ve İmparatorluğun sınırlarını Ceyhun nehrine kadar genişleten Ahnef b. Kaysla Hz. Ömer arasında geçen yazışmalar, konumuz açısından büyük bir önem taşımaktadır. İslâmî kaynaklarda özellikle Tabeide, daha ayrıntılı bir şekilde beyan edildiğine göre Ahnef b. Kays bundan sonra Medine’ye bir mektub göndermiş ve bu

mektubunda hem fetihler hakkında bilgiler vermiş, hem de ileri askeri harekatına devam yani, Ceyhun nehrini geçerek Türklerle meskun bölgelerin fethine müsaade edilmesini istemiştir⁵⁰.

Ahnef'in mektubunu okuduktan sonra doğudaki son gelişmelere daha yakından vakıf olan Hz. Ömer, islâm ordularını iran'ı bir baştan bir başa çiğneyip geçmelerine, özellikle Horasan'ı alarak Ceyhun nehrine kadar ulaşmalarına çok sevinmiştir. O kadar ki, bir aralık koca Halife yüksek sesle "İşte o Ahneftir!" demiş ve O'na "Doğu halkının efendisi" ünvanını vererek bu başarılarına karşı duyduğu memnuniyeti izhar etmekten kendini alamamıştır⁵¹. Taberînin rivayetlerinden anlaşıldığına göre, ne var ki Halife Ömer'in bu neşeli durumu pek fazla devam etmemiş ve geçici olan bu hisler yerine aklı selime terkedince, Hz. Ömer'in doğudaki gelişmelerden memnun olmak şöyle dursun, bilakis derin bir endişe ve üzüntü duyduğu görülmüştür. Hatta O,

"Keşke Horasan'a doğru bir ordu göndermeseydim. Keşke bizimle Horasan toprakları arasında ateşten bir deniz olsaydı"⁵² diyerek bu üzüntüsünü açıkça beyan etmiştir.

Hz. Ömer butür yakınmalarla da iktifa etmemiş ve muhtemelen Medine ileri gelenleri ehli şura özellikle Hz. Ali ile ciddi bir durum muhakemesi yaptıktan sonra derhal bir emirname yazarak Ahnef'in daha ileri yani Türklerle meskun bölgelere doğru hareketini yasaklamış ve şöyle demiştir:

"Sakın Ceyhun Nehrinin öte tarafına tecavüz etmeyiniz. Nehrin beri tarafında kalınız. Horasan'a hangi şartlar altında girdiğinizi çok iyi biliyorsunuz, aynı şartlarla orada kalmaya devam ediniz. Böylece zaferiniz de devam etmiş olur. Hem sakın daha ileri giderek *Nehrin* öte tarafına geçmeyiniz, sonra darma dağın (perişan) olursunuz"⁵³.

8 - Halife Ömer'in Türkler Hakkındaki Görüşü

Şimdi aklımıza şöyle bir fikir gelmektedir. O da, söz konusu metubun yalnız o sıradaki askeri durum ve şartların icabı olarak yazılmış olabileceği hususudur. Yukardan buraya kadar yaptığımız açıklamalar ve hadislerin

⁵⁰ Kitapçı, Z.a.g.mk. Tarih Dergisi, s. 869.

⁵¹ et - Taberî, IV, s. 168. وهو سيدا اهل المشرق المسمر بغير اسمه

⁵² et - Taberî, IV, s. 168.

⁵³ et - Taberî, IV, s. 168. اما بعد فلا تجوزن النهر واقتصر على مادونه

işığı altında bizim böyle bir görüşe katılmamıza imkân yoktur. Halife Ömer'in bu mektubunda ki endişesinin asıl kaynağını Hz. Peygamberin (kesin bir zaruret olmadıkça) Türklerle savaş yapmaktan kaçınılması yolundaki öğütleri oluşturmaktadır. Ayrıca Ömer, Türklerin Arap yarımadasına kadar uzanan üç büyük sefer yapacakları yolundaki hadisleri de pekala biliyordu. Taberi'nin konuyu bütün yönleri ile aydınlatacak rivayeteri vardır. Şöyle ki: Ahnef b. Kays, Ömer'e Horasan'ın fethini yazdığında Ömer daha sonraları.

“— Keşke, oralara kadar bir ordu göndermemiş olsaydım. Ceyhun Nehri ile bizim aramızda ateşter: bir deniz olmasını ne kadar isterdim! diye hayıflanmaya başladı. Bunun üzerine Hz. Ali:

— *Niçin Ey Müminlerin Emiri? diye sordu. O zaman Hz. Ömer dedi ki:*

— *Çünkü orasını ahalisi (Türkler) oradan (çıkacak) ve üç defa dağılarak (dünyayı istila edeceklerdir) Üçüncüsü, onların sonu olacak (ve kökleri kuruyacaktır). Bu (belâ ve musibetin) müslümanların üzerine gelmesinden ziyade, Horasan ehlinin üzerine gelmesi benim için daha evladır. (Yani Türklerin bu ilk hücumlarına Müslümanların maruz kalmalarından ziyade yerli halkın karşı koyması bizim için daha evladır).” (Bkz. Taberi, IV, 167).*

Ne garibdir ki, Halifenin bu ifadeleri bize yukarda metnini kaydettiğimiz ve Türklerin Arabistan'ı istilaları ile ilgili hadisleri hatırlatmaktadır. İfadeler, hadislerin muhtevaları ile şaşılacak kadar bir uyum ve benzerlik içinde olduğu gibi, onları gelişen olaylar açısından da en iyi bir şekilde yorumlamaktadır. Mamafih, durum ve şartlar, (askeri ikmal ve mesafe faktörü koca Halifenin bu endişelerini daha da kuvvetlendiren ve onu haklı gösteren sebebler arasındadır.

Gerçekte Hz. Ömer, başta Ebu Hüreyre ve Muaviye olmak üzere Türklerin özelliklerini çok iyi bilen birkaç sahabeden biridir. Türklerle karşı takip edilecek politikanın esaslarını da bizzat bu politikanın vaznı olan Hz. Peygamberden telakkî etmiştir. Halife Ömer'in, Buhari'nin Türkler hakkında ve bizim metinlerini kaydettiğimiz hadislerini kendine has biçimde yorumlayan başka görüşleri de vardır. Nitekim bunlardan birinde:

“Yüzleri deriden kalkanlar gibi yuvarlak ve geniş, gözleri sanki katır boncuğu gibi (ürkütücü) olan kavimlerden çekininiz. Onlar size ilişmedikçe siz de onlara ilişmeyiniz”⁵⁴ demiştir.

⁵⁴ Nuaym b. Hammad, Fiten, V. 122 b.

أخذوا قوماً وجوههم كالدرق واعينهم كالودع وتركوهم كي تركوكم.

Halife Ömer'in, Türklerin umumî karakterleri hakkındaki ilginç görüşleri bunlardan ibaret değildir. O'nun daha başka tesbitleri de vardır. O'na göre Türkler çok çetin bir düşmandır. Ganimet gibi bayağı şeyler için onlarla harbe tutuşmak pek akıl kârı değildir. Arab edibi Cahızın rivayet ettiğine göre Hz. Ömer şöyle demiştir;

“Türkler ne yaman bir düşmandır. Onların (düşmanlarına) verecekleri (ganimet) çok az, alacakları ise pek çoktur⁵⁵.”

Bu bakımdan, yukarda Taberi'den metnini sunduğumuz Halife Ömer'in söz konusu mektubu bize göre, Hz. Peygamberin “Sakın Türklere dokunmayınız” hadisinin Hz. Ömer tarafından bir bakıma en güzel şekilde yapılmış yorum ve uygulamasından başka bir şey değildir. O da böylece bir başka şekilde Türk yurtlarına tecavüz edilmemesini ve Türklere dokunulmamasını emretmiş oluyordu.

Bundan sonra cereyan eden olaylar, Hz. Ömer'in bu tutumunu ne dereceye kadar doğrulamıştır? Cevap verilmesi icab eden bir soru olsa gerektir. Şunu hemen ifade edelim ki daha sonra cereyan eden bir kısım olaylar, Halife Ömer'in Türk yurtlarına tecavüzü durdurmakla ne kadar uzak görüşlü ve hele Ahnef, b. Kays'ın dikkatini çekmekte ne kadar isabetli ve haklı bir karar vermiş olduğunu kesin bir şekilde ortaya koymuştur. Şöyle ki:

Türk Hakanı, Türk kapılarını döğmeye başlayan bu Arap tehlikesine karşı koymak için derhal harekete geçmiş Fergane Türkleri ve Sağdluların'da katıldığı ordusunun başında ilerleyerek İran topraklarına girmiş ve Belh'e doğru yaklaşmaya başlamıştır. Bu haber Kûfeli askerler arasında büyük bir panik uyandırmış ve onlar derhal şehri terkederek asıl süratle ilerleyerek Merv önlerinde görünmesi, başta Ahnef olmak üzere karargâhları olan Merv'e çekilmişlerdir. Türk hakanının şaşılacak bir bütün Arapları büyük bir şaşkınlık ve telâş içinde bırakmıştır. Ahnef b. Kays, stratejik mevki bakımından çok daha üstün olduğu halde O, Türklerle hiçbir zaman harbe girişmeyi göze alamamış ve üstelik Türklerle harbetmek niyetinde olmadığını adamları vasıtasıyla defalarca duyurmak istemiştir.

⁵⁵ el - Cahız, a.g.e, I. s. 58. «عدو شديد قليل دسله كثير جله» Cahız, Halife Ömer'in Türkler hakkındaki bu veciz ifadesi ile ilgili olarak şu rivayeti nakletmektedir. Ömer, Ebû Zübeyd et - Tâi'yi arslanları tasvir etmekten yasaklamıştı. Zira, onun bu tasviri insan kalbinin titreyişini ve heyecanını artırdığı gibi cesur kimselerin cesaretini kırarak onları daha korkak ve pısrık bir hale getirmektedir. Halbuki Ömer böyle demekle bizzat kendisi Türkleri, Ebu Zübeyd'ten daha etkin daha dehşetli bir şekilde tasvir etmiştir”.

Ahnef, bu çok sıkışık durumdan ancak Türk Hakanının hiç de beklenmedik bir anda kararını değiştirmesi ve harb sahasını terketmesi ile kurtulabilmişti. Çünkü Ona, Çinlilerin bundan yararlanarak Türk yurtlarını istilâ etme hazırlıklarına başladıkları yolunda haberler gelmeye başlamıştı. Zira Çinliler Türklere göre Araplardan çok daha tehlikeli idi⁵⁶.

9 - Emeviler Devrinden Bu Uygulama İle İlgili Örnekler:

Muaviye'nin bir mektubu

Hulefai Raşid'in'den sonra iktidara Emeviler hâkim olmuşlardır. (661 - 749) Bu devirde cereyan eden bazı tarihi olaylar, Türklere dokunulmaması prensibine, bir başka ifade ile Türklere karşı tesbit edilen bu peygamber politikasına daha ilk hicret asrından itibaren bir dereceye kadar uyulmak istenildiğini ortaya koymaktadır. Bunun en ilginç örneğini Emeviler devletinin kurucularından Muaviye b. Ebi Süfyan vermiştir. Hz. Peygamberin sekreterlerinden ve Peygamber okulunun büyük talebelerinden olan *Muaviye'nin Türklere ilgili meselelerde yetişebildiği kadar tenni ile hareket edilmesini ve onların fazla kışkırtılmamalarını istediği anlaşılmaktadır.*

Muaviye Türklere ilgili bu uygulamayı pekiştirmek için Ermeniye vilayetine bir mektub yazmış ve bir de hadis nakl etmiştir. Onun konumuz açısından son derece önemli olan bu mektubunu bizzat kendisinden telakki etmiş olan İbn Zilkala gelişen olayları ve dolayısıyla "*Muaviye hadisini*" şu şekilde anlatmaktadır:

"Bir gün Muaviye'nin yanında idim. Ermeniye vilayetinin valisinden kendisine posta geldi. Muaviye valinin yazmış olduğu mektubu okudu. Hiddetlenmekten kendini alamadı. Sonra kâtiblerinden birini çağırdı. Ona valinin yazısına şöyle cevap yaz dedi;

— İdaredeki araziye Türklerin akın ve yağma ettiklerinden bunun üzerine onların arkalarına takib kuvvetleri sevkettiğinden ve bu takibcileri yağma edilen şeyleri onların elinden geri almış olduklarından bahsedip duruyorsun. Anan sana matem tutsun! Sakın bir daha böyle bir harekette bulunma. Türkleri kışkırtma ve onlardan sakın bir şeyler almaya çalışma. Çünkü ben Rasulullah'dan işittim, buyurdular ki; "*Türkler yaşan otu biten yerlere, yani Arabistan'ın aşağı kesimlerine kadar ilerleyeceklerdir*". Bu mektubun, Türklerin resmî yazışmalara konu olduğu ve hemen ilk hicret asrının başlangıcından itibaren devlet muhaberatına geçtiğini göstermesi bakımından ayrıca bir kıymet ve önemi vardır.

⁵⁶ Kitapçı, Z. a.g.mk. Tarih Dergisi, XXXII. s. 903.

10 - Abbastler Devrinde Uygulama İle İlgili Örnekler:

Emevilerden sonra iktidara kanlı bir şekilde Abbasiler hâkim olmuşlardır. (749 - 1247) Türklerle dokunmayınız! hadisinin bu devirde de ilginç uygulamalarına şahid olmaktayız. Bunlar arasında Hamza b. Adrak'ta vardır. Haru er - Reşid devrinde (786 - 808) isyan edib daha sonra Sicistan ve Horasanı ele geçiren Hamza'nın Türklerle bir hayli maceraları olmuştur.

Bir defasında nereden çıktıkları belli olmayan bir bölük Türk süvarileri Horasan havalisinde baskınlarda bulunmuşlar ve birçok yerlerde yağmaya başlamışlardı. Halbuki Hamza'nın maiyyetinde bu akıncı Türkleri takip edecek ve onları kolayca çevirip yakalayacak yeteri kadar kalabalık asker de vardı. Arkadaşları zaten Türk akıncılarını çevirmişlerdi. Fakat Hamza b. Adrak bütün bunlara rağmen bir karşı hareketten çekinmiş ve arkadaşlarına hitaben:

“Onlar size dokunmadıkça onlara yol verin, ve taarruz etmeyiniz. Zira Türkler hakkında (*Onlar size dokunmadıkça sizde onlara dokunmayınız, onlarla dost geçininiz*) buyurulmuştur, demiştir”. Türkler de böylece savuşup gitmişlerdir⁵⁷.

Bu ve buna benzer daha bir kısım olaylardan Hz. Peygamberin Türkler hakkındaki hadislerinin hafızalarda bütün canlılığı ile saklandığı, daha heyecanını kaybetmediği, ancak yeri ve sırası geldiği zaman bir uyarı niteliğinde hatırlatıldığı görülmektedir. Uygulamada bunun daha başka tipik örneklerini bulmamız da mümkündür.

Cahız'ın Görüşleri

Abbasi halifelerinden özellikle Mutasım devri (841 - 861) Türkler için izzet ve ikbal kapılarının açıldığı devirlerdir. Zira bu devirde yavaş yavaş çözülmeye başlayan Arap orduları deforme olmuş, İran birlikleri ise Halifelerin itimadını çoktan kaybetmişlerdi. İmparatorluğun sınırlarını korumak ve merkezi otoriteyi temin etmek için yeni muharip unsurlara ve zinde güçlere ihtiyaç vardı. Bu da o devirlerde kahramanlık ve şecaatları ile Hilâfet ülkelerinde haklı bir şöhrete sahip olan Türklerin orduya alınmaları ile mümkün olabilirdi. Zaten ana tarafından özbeöz Türk⁵⁸ ve bedini yapısı

⁵⁷ el - Cahız, a.g.e. I. s. 58.

⁵⁸ Kitapçı, Z. Ummahatü'l-Hulefâ min Cevari'l-Etrak, Macallah Mecmaulluğati'l-Arabiyye, Şam, Temmuz, 1972 C. 74. Sy. 3. sf. 623 vd.

itibarı ile tamamen Türk hakanlarına benzeyen Mutasım⁵⁹, bu gerçeği görmekte gecikmemiş ve dayı zadelerine haberler göndererek onları Bağdat'a çağırmiş ve Türk büyüklerine her türlü izzet ve ikramda bulunmaktan bir an dahi geri kalmamıştır.

İşte Türklerden müteşekkil ordu birlikleri bu sayede kurulmuş ve Hilâfet ordusu büyük ölçüde Türkleştirilmiştir. Mutasım bunlarla da yetinmemiştir. O Türk askerlerinin kanlarının bozulmamasını istemiş ve bunun için de Orta - Asya Türk bölgelerinden özel Türk cariye getirerek bu Türklerle evlendirmiş ve onların isimleri divena kaydedilerek ayrı ayrı maaşlar bağlatmıştır. Hatta Mutasım daha da ileri giderek Türk asker ailelerinin birbirlerinden ayrılma ve boşanmalarını bile yasaklamıştır⁶⁰.

Mutasım'ın Türklere karşı gösterdiği bu aşırı ilgiyi bir türlü çekemeyen Araplar ve İranlılar, Başta Mutasım olmak üzere değerli Türk komutanları ve devlet adamları aleyhine büyük bir kampanya başlatmışlardır. Bunlar arasında o devrin büyük şairi Dibal-al-Huzâi de vardır. Alavî şair Mutasım'a olan kin ve gayzını şu şekilde ifade etmiştir;

«لَقَدْ ضَاعَ أَمْرُ النَّاسِ إِذْ سَاسَ مُلْكُهُمْ - وَصِيفُ وَأَشْنَاسُ وَقَدْ عَظَمَ الْكُرْبُ
وَهَمَّكَ تَرْكِيَّ عَلَيْهِ مُهَانَةٌ - فَأَنْتَ لَهُ أُمَّ وَأَنْتَ لَهُ أَبٌ»

“Halkın işleri Vasif ve Eşnas* tarafından yürütüldüğü için (her şey) yüz üstü kaldı. Üstelik belâ ve musibetlerde çoğaldı”.

(Artık) sen o hakir Türklerden başka hiç kimseyi düşünmez oldun. Sen onların sanki hem anası hem de babası (mı)sın”⁶¹.

Havanın gittikçe elektirklendiğini ve bu yüksek seviyeli Arap komutanlarının Mutasım'ı devirmek için büyük komplolar hazırladıklarını

⁵⁹ Arapça olarak yayınlanan bu araştırmamızda Abbasi saraylarındaki cariye ve anaları yönünden Türk olan halifeler üzerinde durulmuş ve Türk cariyeleri hakkında yeteri kadar bilgi verilmiş ve anatarafından Türk olan halifelerin de bir listesi yapılmıştır. (bkz. a.g.mk.s. 624 vd.)

⁶⁰ el - Mesûdî, Mürûc, Bulak, 1383 h. II. s. 272. Bu konularda daha geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z.et - Türk, Beyrut, 1972, s. 122 - 138.

* Şiirde geçen Vasif ve Eşnas Mutasım devrinin Türk asıllı büyük komutanlarındandır. Birçok zaferler kazanmışlar ve Mutasım'ın adını yüceltmişlerdir. Bu konularda daha geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z. a.g.e. s. 140, 147, 160.

⁶¹ Divan Di'bal el - Huzâi, Dımışk s. 234.

gören devrin gerçekten kudretli ve şöhretli yazarı Cahız, bütün var gücü ile orta yeri yatıştırmaya ve kuvvetli kalemıyla gerginleşen havayı yumuşatmaya çalışmıştır. Türklerin üstünlükleri hakkında derhal bir kitap yazan Büyük Arab edibi ve Türk hayranı Cahız, ortalığı karıştırmak isteyenlere karşı Türkleri şu ateşli üslubu ile müdafaa etmiştir;

“Hadiste Türkler size dokunmadıkça siz de Türklerle dokunmayınız!” denilmiştir. Haddi zatında bu hadis Hz. Peygamberin bütün Araplara bir nevi vasiyeti mahiyetindedir. Akli selim için yol bizim Türklerle mütareke içinde yaşamamızdır. Bir millet ki Zülkarneyn bile bütün yeryüzüne bir kasırğa gibi harb ve kılınçla hâkim olduktan sonra, onlarla harbetmekten çekinmiş ve
 “—Onları bırakın, onlara Türk deyiniz!” demiş ve onlara hiç dokunmamıştır. Şimdi siz, böyle bir milleti ne zannediyorsunuz? Onlarla başa çıkmak pekde kolay olmasa gerekir”⁶².

SONUÇ

Temel kaynaklara dayanarak ilk defa yaptığımız, Türklerle ilgili hadisler ve onların uygulamadaki yerini gösteren araştırmamız burada sona ermektedir. Bütün bunlar Hz. Peygamber devri de dahil İslâmiyetin ilk devirlerinden başlayarak Abbasîlerin sonralarına kadar bu hadislerin Arab intellektüel çevrelerinde sıcak bir ilgi, ve Türklerle karşı tesbit edilen bu politikanın belli ölçüde destekleyenlerin bulunduğunu göstermektedir. Bu ise Türk tarihi ve toplumu açısından gerçekten de tesbit edilmesi gereken bir durumdur. Önümüzdeki araştırmalarda bu önemli gelişmelerin diğer ilginç yönleri üzerinde durulacaktır.

⁶² el - Cahız, a.g.e. I. s. 76.

HAÇLILARA KARŞI MÜCADELEDE BAŞARILI BİR TÜRK KUMANDANI: S A V A R

Doç. Dr. IŞIN DEMİRKENT

Batılı ülkelere nisbetle son zamanlara kadar oldukça kısır kalmış olan tarih yazarlığımızda, diğerlerine nazaran daha da ihmal edilmiş konulardan birisi hiç şüphesiz Haçlı Seferleri tarihidir. Halbuki bu seferler ve ortaya çıkardığı sorunlar, Selçuklu atalarımızın Anadolu'yu yurt edinmeleri ile sıkı sıkıya ilgilidirler. 18. yüzyılın sonlarından itibaren, özellikle 19. ve 20. yüzyıllarda, batıda Haçlı Seferleri hakkında kütüphaneleri dolduracak sayıda yapılan bilimsel ve yarı bilimsel yayınlar da, eseffle belirtmeliyiz ki, ülkemiz tarihçilerince ancak pek yetersiz bir ölçüde izlenmiştir. Buna mukabil son yıllarda özellikle üniversitemiz Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı'nda yapılan doktora ve doçentlik çalışmalarında¹ bu istikamette bilimsel adımlar atıldığı gibi, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde Prof. Dr. Ali Sevim'in ilk Haçlı Seferleri devrinde rol oynayan Türk kumandanlarından bazıları hakkında faydalı bilgiler ihtiva eden eser ve makaleleri ile Atatürk Üniversitesi öğretim üyelerinden Doç. Dr. Çoşkun Alptekin'in, maalesef sadece İngilizce olarak yayınlanmış olan doktorası ve henüz yayınlanmamış olan doçentlik tezi bu konuya değerli katkılar olarak mütalâa edilmelidir².

Biz bu küçük makalemizle, haçlı seferlerini konu edinen eserlerde faaliyetinden az veya çok bahsedilen bir Türk beyi hakkında kaynaklarda bulabildiğimiz bilgiyi toplu olarak sunmak istiyoruz. Amacımız, kahramanlarla dolu tarihimizin şimdiye kadar pek az bilinen bir şahsiyetini tanıtmaktan ibarettir.

¹ Demirkent, I., *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, İstanbul 1974; ayn. mlf., *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, doçentlik tezi, İstanbul 1980 (basılmamış); Şeşen, R., *el-Barğ el-Şāmī*, İstanbul 1979; ayn. mlf., *Salâhaddin Devrinde Eyyübiler Devleti (hicri 569-589/milâdi 1174-1193)*, İstanbul 1983.

² Sevim, A., *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi, T.T.K.*, Ankara 1983; ayn. mlf., *Haleb Selçuklu Melikliği. Fahrü'l-Mülûk Rıdvan Devri (Nisan 1095-Aralık 1113)*, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, II, 1970'den ayrı basım, s. 1-66, Ankara 1971; ayn. mlf., *Tuğtegin maddesi, I.A.*; ayn. mlf., *Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbnü'l-Adim Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb (Seçmeler)*, T.T.K., Ankara 1982; Alptekin, C., *The Reign of Zangi (521-541/1127-1146)*, Erzurum 1978; ayn. mlf., *Dimaşk Atabegliği (Böhrler)*, doçentlik tezi, Erzurum 1978 (basılmamış).

Urfa Haçlı Kontluğu'nun sukutu devresinde büyük Türk Hükümdarı ve Zengiler Devletinin kurucusu İmadeddin Zengi'nin hizmetinde gerek Urfa ve gerekse Antakya Haçlı devletçiklerine karşı yıpratıcı faaliyetleri batılı tarihçilerce pek önemsenmeden kısaca kaydedilmiş olan³ Türkmen beyi Savar'ın hayatı, kaynaklarda verilen bilgilerin yetersizliği yüzünden ancak ana çizgileriyle ve maalesef eksik olarak sadece 523 - 541 (1129 - 1146) yılları arasında takip olunabiliyor.

Doğum tarihi için hiçbir bilgiye sahip olamadığımız Savar hakkındaki araştırmalarda ilk güçlük daha onun adının tesbiti ile başlamaktadır. Nitekim bu Türk beyinin faaliyetinden bahseden en eski ve onun yaşadığı devreye ait üç tarihçi, İbn al-Ḳalānisi (1073 - 1160), al-ʿAzīmi (1090 - 1161) ve Usāma b. Munkiz (1095 - 1188)'in onun adını (سوار) şeklinde yazmalarına mukabil⁴ ortaçağ İslâm ve Türk tarih yazarlığının şahikası olarak adlandırabileceğimiz "al Kāmil"⁵inde İbn al-Aṣīr, zikrettiğimiz çağdaş müverrihlerin eserlerini ve ayrıca zamanımıza intikal etmemiş diğer kaynakları görmüş olduğu halde onun adını (اسوار) olarak kaydeder⁶. Her iki şekil de Arap yazısının verdiği imkânlarla göre ayrı ayrı okunuşlara müsaittir. Batılı yazarlar bu kelimeyi, bildiğimize göre ondan ilk olarak bahseden Weil'dan itibaren Sawar⁶, Sawâr⁷, Sevar⁸, Saouar⁹ olarak

³ Röhrich, R., (*Geschichte des Königreichs Jerusalem 1100-1291*, Innsbruck 1898) 8 yerde; Grousset, R., (*Histoire des croisades et du royaume franc de Jérusalem*, Paris 1934-36) 13 yerde; Cahen, C., (*La Syrie du Nord à l'époque des croisades et la principauté franque d'Antioche*, Paris 1940) 10 yerde; Runciman, St., (*A History of the Crusades*, London 1965²) 6 yerde; Oldenbourg, Z., (*The Crusades*, New York 1966) 2 yerde; Setton, K., (*A History of the Crusades*, Madison, Milwaukee, London 1969) 11 yerde ve hepsi de gayet kısa olarak.

⁴ İbn al-Ḳalānisi, *Ṣayl Tārīḫ Dimāşk*, nşr. Amedroz, Beyrut 1908, bk. indeks; al-ʿAzīmi, *Tārīḫ*, (el yazması), Kara Mustafa Paşa Ktp. No. 398, vr. 205 ve tür. yer.; *ayn. esr.*, nşr. Cahen, *La Chronique abrégée d'al-ʿAzīmi*, *Journal Asiatique*, CCXXX, 1938, s. 401 ve tür. yer.; Usāma b. Munkiz, *Kitāb al-ʿİtibār*, nşr. Hitti, Princeton 1930, s. 143 vd. ve indeks.

⁵ İbn al-Aṣīr, *al-Kāmil fi'l-tārīḫ*, nşr. Tornberg, 12 cilt, Lugduni Batavorum 1851-1876, bk. indeks. Bu büyük yazar 1233'de vefat ettiğine göre, her ne kadar daha önce zikredilen çağdaş müelliflere nazaran geç sayılabilirse de, Savar'ın hizmetinde bulunduğu Zengi Devletine ve onun ailesine duyduğu özel ilgi sebebiyle önemlidir. Ancak onun Zengiler için ayrıca kaleme almış olduğu *al-Tārīḫ al-Bāhir fi'l-Davlati'l-Atabakīya* (nşr. Talimat, Kahire 1963)'de kahramanımızdan hiç bahsetmemesi yadırgatıcı bir husustur.

⁶ Weil, G., (*Geschichte der Chalifen*, 3 cilt, Mannheim 1846-51), III, s. 253 ve tür. yer.; Röhrich, indeks; Runciman, indeks; Oldenbourg, indeks.

⁷ Grousset, indeks; Cahen, indeks.

⁸ Nicholson, R., *The Growth of the Latin States, 1118-1144, A History of the Crusades*, I, s. 432 ve tür. yer.; Gibb, H.A.R., *Zengi and the Fall of Edessa, A History of the Crusades*, I, s. 456 ve tür. yer.

⁹ Rey, E., *Résumé chronologique de l'histoire des Princes d'Antioche, Revue de l'Orient latin*, IV, 1896, s. 321 vd.

okumuşlardır. Usâma'nin eserini neşreden Hitti ise bunu (سوار) olarak harekelemiş ve fakat verdiği notta “veya سوار , R.H.C.’deki İbn al-Aşîr metninde ve yine R.H.C.’deki Kamâl al-Dîn neşrinde اسوار ” demek suretiyle tereddüdünü ifade etmiştir¹⁰. İsim Arapça addedildiği takdirde bu şeklin doğru okunuşunun سوار = Sevvâr olabileceği akla geliyor¹¹. İbn al- Aşîr’in verdiği (اسوار) yazılışına gelince bu, *Kamus tercümesi*’ne göre¹² Usvâr veya İsvâr okunduğu takdirde “usta okçu ve usta ata binen” anlamına gelmektedir ki, hiç şüphesiz hayatını incelediğimiz şahsiyete pek uygun bir addır. Ancak biraz önce adı geçen modern yazarlar, babasının adından da anlaşılabilceği gibi Türk olduğu şüphesiz olan bu kumandanın adını her halde Türkçe okumayı ve bunu belki de savmak fiilinden türetmeyi uygun bulmuş olacaktırlar. Biz de daha yaygınlaşmış sayabileceğimiz bu okunuşa uyarak kahramanımızın adını Savar olarak kabul ediyoruz.

Savar’ın İslâmî geleneğe uygun olarak unvan ve nisbesi ile birlikte tam adı, al-^cAzîmî tarafından Seyfeddin Şucâ’eddevle Savar b. Aytekin olarak verilmiştir¹³. Seyfeddin unvanı diğer kaynaklarda da vardır. Ancak Şucâ’eddevle unvanı başka eserlerde kaydedilmemiştir. Buna mukabil İbn al-Ğalânîsî onu Seyfeddevle unvanı ile zikreder ki¹⁴, başka kaynaklarda bu unvana da tesadüf edilmemektedir. Ayrıca sadece İbn al-Ğalânîsî ve ancak bir kere¹⁵ onu “الامير مسعود سوار من حلب ” olarak kaydetmiştir ki, bundan Savar’ın İslâmî adının Mesud olduğu sonucuna ulaşmak pekâlâ mümkün görülebilir. Şucâ’eddevle unvanının, daha ileride göreceğimiz gibi, onun faaliyetine hayranlığını sık sık yazdığı methiyelerle belirtmiş olan al-^cAzîmî tarafından onu övmek gayesiyle kullanıldığı kabul edilebilirse, o zaman bu cesur ve gayretli kumandanın adı tam olarak Seyfeddin Mesud Savar b. Aytekin şekliyle kabul olunabilir.

Savar’ın babası Aytekin’in şahsiyeti hakkında da kesin bir hükme varmak güçtür. Selçuklu Devleti’nin kuruluşu devresinden Savar’ın doğmuş

¹⁰ Usâma, s. 143 ve s. 143 n. 5.

¹¹ Bu hususta iki büyük müsteşrik, de Goeje (*Futûh al-Buldân* neşri, s. 137, 371 ve 387) ile Wüstenfeld (*Mu’cam al-Buldân* neşri, I, s. 391, 934; II, s. 887 ve 918; III, s. 190 ve 329) İslâmın ilk devrine ait olan aynı yazılıştaki isimleri bu şekilde harekelemişlerdir. İbn al-Ğalânîsî’yi neşreden Amedroz da (s. 41) buna katılıyor.

¹² *Kamus tercümesi*, 1304 tabı, II, s. 415.

¹³ al-^cAzîmî, vr. 205 , nşr. Cahen, s. 401 (523-1128/29 yılı). Ayrıca Usâma (s. 143)’nin hatratında onu Seyfeddin olarak lâkaplandırması Savar’ın bu unvanı taşıdığı düşüncesini pekiştirmektedir.

¹⁴ İbn al-Ğalânîsî, s. 225.

¹⁵ Bk. *Ayn. esr.*, s. 255.

olabileceği 1100 yıllarına kadar kaynaklar bize birbirinden ayrı üç Aytekin takdim ediyorlar. Bunlar kronoloji sırası ile, sultan Tuğrul Bey'in 1055 yılında Bağdad'a girmesini müteakip bu şehre şihne olarak tayin edilen, daha sonra Malazgirt Savaşı'na katılıp katılmadığı tartışma konusu olan ve sultan Melikşah tarafından Suriye'yi işgali sırasında kardeşi Tutuş'a yardım etmekle görevlendirilen Aytekin es-Süleymânî; Tutuş'un ölümü sırasında Berkyaruk'un Bağdad şihnesi olarak gösterilen Aytekin جب ; ve nihayet Berkyaruk ile Tutuş arasındaki Rey Savaşı'na Tutuş tarafında katılan Aytekin el-Halebi'dir.

Aytekin es-Süleymânî¹⁶'nin ölüm tarihi hakkında iki rivayete sahip bulunuyoruz. Bunlardan birisi Sibṭ tarafından veriliyor. Sibṭ onun 6 Cumada I. 474 (12 Ekim 1081)'de Ukbarâ'da vefat ettiğini bildirmektedir¹⁷. İkinci rivayet ise Ahmed b. Mahmud'un *Selçuknâme*¹⁸'sinde bulunur. O, Aytekin'in 481 (1087/88) yılında Melikşah'ın valisi Aksungur tarafından Haleb'de bir kaza neticesinde öldürüldüğünü ve vasiyeti üzerine naşının doğuya gönderilerek defnedildiğini yazar¹⁹. Bizim konumuz bakımından bu verilen ölüm tarihlerinden her ikisi de Aytekin es-Süleymânî'nin Savar'ın

¹⁶ Aytekin es-Süleymânî asıl konumuzun dışında kalmakla beraber, incelemelerimiz esnasında gerek kaynak neşirlerinde ve gerekse mevzu ile ilgili eser ve araştırmalarda onun hakkında gözümüze çarpan bazı hususları sunmayı yararlı buluyoruz. Sultan Tuğrul Bey, Alp Arslan ve Melikşah devirlerinin belirgin simalarından olan bu Türk kumandanının hayatı 447 (1055/56) yılından itibaren kaynaklardan takip olunabiliyor. es-Süleymânî nisbesini Davud Çağrı Bey'in oğlu ve Tuğrul Bey'in üvey oğlu Süleyman'ın memlûkü olmasına borçlu olan (Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zeman fi Tarihi'l Ayan*, nşr. Sevim, A., s. 130 vd.) Aytekin'in sultan Melikşah'ın dayısı ve böylece Alp Arslan'ın hanımlarından birisinin kardeşi olduğu Bundârî'nin *Zubdat al-Nuşra* (Türkçe tercümesi Burslan, K., *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Ankara 1943, s. 82)'sinde ve herhalde ondan alınarak Ahmed b. Mahmud'un *Selçuknâme*'sinde (sadeleştirilmiş Türkçe neşri Merçil, E., *Selçuk-Nâme*, I, İstanbul 1977, s. 156, 159; krş. Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Ankara 1965, s. 150 ve indeks. Burada kaynak gösterilmemiştir.) kaydedilmiştir ki, bu rivayetin doğruluğunu ihtiyatla karşılamak gerektiği kanaatindeyiz. Aytekin'in adı ve nisbesi de kaynak nâşirleri tarafından biraz sonra bahis konusu edeceğimiz Aytekin el-Halebi'nin adı ile karıştırılmıştır. Meselâ İbn al-Kalânî'nin indeksinde غلام تشّام السليمانى maddesinde verilen sayfa numaralarından sadece 117 gerçekten Aytekin es-Süleymânî'ye aittir ve bu da aslında *Zayl Târîh Dimaşk* nâşiri Amedroz'un Sibṭ'taki bir pasajdan not olarak metne eklenen bir parçadır. Maddede gösterilen diğer sayfa numaraları Aytekin el-Halebi'nin adının geçtiği sayfalardır.

¹⁷ *Mir'ât*, s. 209. Ukbarâ, Bağdad yakınında küçük bir yerdir, bk. Yâkût, *Mu'cam al-Buldân*, III, s. 705.

¹⁸ *Selçuk-Nâme*, I, s. 159 vd.

¹⁹ Sibṭ'ın belirli bir tarih vermesine mukabil, *Selçuk-Nâme*'nin tafsîlâtı, kaynağı belli olmamasına rağmen, bizce daha inanılır sayılmalıdır.

babası olması ihtimalini zayıflatmaktadır. Çünkü seçkin bir kumandan olarak 1129-1146 yılları arasında faaliyette bulunan Savar'ın tarih sahnesine çıktığı esnada kırk yaşını oldukça aşmış bulunması pek muhtemel olmasa gerektir.

Aytekin جب , hele bu okunması mümkün olmayan جب eki ile, sadece İbn al-Aşîr tarafından zikrolunmaktadır²⁰. Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın ölümünden sonra patlak veren iç mücadelelerde Tutuş'a karşı Berkyaruk tarafını tuttuğu ve 1094 yılında Bağdad şihnesi olduğu anlaşılan²¹ bu zatın, yine İbn al-^cAşîr'in ve fakat ekini vermediği ve bu sebeble de *al-Kāmil*'in Tornberg tabı indeksinde, her halde yanlışlıkla, Aytekin el-Halebî maddesinde gösterilen الامير ايتهكين ile aynı şahıs olduğunu zannediyoruz.²² İbn al-^cAşîr'e göre bu Aytekin, 1102 yılı başlarında Rûzrâver'de Berkyaruk ile kardeşi Muhammed Tapar arasında varılan anlaşmada Berkyaruk lehinde önemli bir rol oynamış olmalıdır ki, Berkyaruk'un sultan olacağı ve Muhammed Tapar'ın melik unvanı ile yetineceği şeklindeki barışmadan sonra Muhammed Tapar bu şartı kabul ettiğinden dolayı pişman olarak Kazvin'de verdiği bir davet esnasında, kendisini bu anlaşmayı kabule kandırmakla sorumlu tuttuğu bu kumandanın gözlerine mil çektirmiştir²³. Bu emir Aytekin veya Aytekin جب bir daha tarih sahnesinde görünmüyor. Hayatta bulunduğu yıllara göre her ne kadar Savar'ın babası olabilirse de, bunu da pek ihtimal dahilinde saymıyoruz. Çünkü Savar'ın, Tutuş soyu ile çok iyi münasebetler içinde bulunan bir babası olması gerektiği, onun faaliyeti konusuna geçtiğimizde daha iyi belirecektir.

Savar'ın babası olması muhtemel üçüncü şahsiyet Aytekin el-Halebî'dir. el-Halebî nisbeli Aytekin'in adı ilk defa İbn al- Aşîr'in *al-Kāmil*'inde 488 (1095/96) yılı olayları içinde geçiyor. Burada Tutuş'un Rey Savaşı'nda mağlup ve katledilmesi sırasında onun gulâmlarından olduğu kaydedilen Aytekin el-Halebî'nin Dukak'ı savaş meydanından kaçırarak bu sırada Haleb'de Suriye Melikliğini ilân etmiş bulunan ağabeyi Rıdvân'ın yanına götürdüğü anlatılmaktadır²⁴. Bundan kısa bir süre sonra Dukak'ın, babası Tutuş'un Dimaşk'da nâib olarak bıraktığı Savtekin²⁵ tarafından gizlice,

²⁰ İbn al-Aşîr, X, s. 156, 163.

²¹ Bk. İbn al-Aşîr, aynı yerler; krş. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 151 ve n. 447.

²² İbn al-Aşîr, X, s. 227.

²³ İbn al-Aşîr, aynı yer; krş. Weil, III, s. 147 n. 1.

²⁴ İbn Aşîr, X, s. 168; krş. Sevim, *ayn. esr.*, s. 243.

²⁵ Bu şahsın Malazgirt Savaşının büyük gazilerinden olup 1085 yılında İsfahan'da vefat eden Savtekin ile karıştırılmaması gerekir. Bu ünlü Savtekin hakkında bk. Merçil, E., *Emir Savtegin, Tarih Enstitüsü Dergisi*, 6, İstanbul 1975, s. 63-75. Savtekin el-Hâdim olarak İbn al-

idareyi eline alması için Dimaşk'a davet olunması üzerine²⁶, Haleb'den kaçarken sadık adamı Aytekin el-Halebî'yi de beraberinde götürdüğü anlaşılıyor. Bilindiği gibi Dukak Dimaşk'a geldikten pek az sonra, sultan Berk-yaruk tarafından serbest bırakılan Zahirreddin Tuğtekin'in tahakkümü altına girmiş ve Tuğtekin, 1128 yılındaki ölümüne kadar devletin yönetimini elinde tutmuştur²⁷. Dukak'ın kısa melikliği devresinde (1095 - 1104) Tuğtekin'in gölgesinde kalan Aytekin'in zaman zaman Dimaşk'da Dukak'a nâiblik etmiş olduğu İbn al-^cAdîm'in bir kaydından anlaşılıyor²⁸. Bu kayda göre 1103 yılında Hıms emîri Cenaheddevle Hüseyin'in Bâtıniler tarafından öldürülmesi üzerine şehirlerinin Haleb meliki Rıdvan'a intikalini arzu etmeyen halk Dimaşk hükümdarı Dukak'ı davet etmiş, fakat Dukak ile atabek Tuğtekin bu sırada Rahbe'de bulduklarından Dimaşk nâbi Aytekin el-Halebî bizzat harekete geçerek Hıms'ı teslim almıştır²⁹. Aytekin el-Halebî hakkında muhtelif kaynakların kaydettiği son olay ise, onun Dukak'ın ölümünden sonraki hadiseler sırasında Tutuş'un oğullarından Ertaş ile birlikte Tuğtekin'e karşı isyanından ibarettir³⁰. Eski efendisi Tutuş'un en küçük oğlu olup Tuğtekin tarafından meliklik tahtına oturtulmuş olmasına rağmen atebeyden ve onun karısının kendisine karşı harekete geçmelerinden endişe duyan Ertaş ile işbirliği yapan Aytekin el-Halebî bu sırada Busra sahibi bulunmakta idi. Dimaşk'dan kaçan Ertaş ile beraber Havran bölgesine ve buradan da Kudüs kralı Baudouin I.'in yanına gittiği kaynaklarca belirtilen Aytekin el-Halebî'in Ertaş ile birlikte Rahbe'ye döndükten sonra izi kaybolmakta ve sadece İbn al- Aşîr tarafından 499 (1105/

Qalânisi (s. 130 vd.) ve al-^cAzîmî (vr. 190) tarafından zikrolunan bu Türk beyi ise 488 (1095/96) veya 489 (1096/97) yılında Tuğtekin tarafından Dimaşk'ta öldürülmüştür, bk. İbn al-Qalânisi, s. 131; al-^cAzîmî vr. 189^a ve 189^b nşr. Cahen, s. 371.

²⁶ İbn al-Qalânisi, s. 130; İbn al-^cAdîm (*Zubdat al-Ḥalab min ta'rîḫ Ḥalab*, 3 cilt, nşr. Sami al-Dahhan, Dimaşk 1951-68), II, s. 120 vd. Bk. Sevim, *ayn esr.*, s. 244 vd.

²⁷ Bu hususlar için bk. Sevim, *ayn esr.*, s. 243 vdd.

²⁸ İbn al-^cAdîm, II, s. 147. Krş. Sevim, *ayn esr.*, s. 195.

²⁹ Çağdaş müellif İbn al-Qalânisi ise (s. 142) aynı olayı başka türlü anlatmış ve Hıms'a davet üzerine bizzat Dukak ile Tuğtekin'in giderek bu şehri teslim aldıklarını kaydetmiştir. İbn al-Qalânisi'de bu münasebetle Aytekin el-Halebî'nin adı geçmemektedir. İleride bizzat Savar'ın harekâtı hakkında da göreceğimiz gibi İbn al-^cAdîm, İbn al-Qalânisi'nin eserini görmemiş veya gördü ise bile ondan faydalanmamış, al-^cAzîmî'yi kaydetmekle yetinmiş görünmektedir.

³⁰ Bu olaylar hakkında bk. Sevim, *ayn esr.*, s. 257 vdd. Kaynak olarak bk. İbn al-Qalânisi, s. 145; ^cAzîmî, vr. 192^b, nşr. Cahen, s. 376; İbn al-Aşîr, X, s. 258; Sibî, Ahmed III. No. 2907/136 vr. 142^b.

06) yılı olayları sırasında Tuğtekin'in Aytekin el-Halebi'ye ait olan Busra şehrini, onun adamlarından teslim aldığı kaydedilmektedir³¹.

Buraya kadar verdiğimiz izahattan anlaşılabilirceği gibi, aynı devirde yaşamış olan üç Aytekin'den sonuncusu, yani Aytekin el-Halebi Savar'ın babası olmak şansına daha fazla sahip görünüyor.

Adı ve babası hakkında verebileceğimiz bu bilgilerden sonra artık esas konumuz olan Savar hakkında kaynakların verilerine geçebiliriz.

Seyfeddin Savar tarih sahnesine ilk defa, Tuğtekin'in ölümünü müteakip onun yerine geçen oğlu Tâcelmülük Börü'nün kumandanlarından birisi olarak 1129 olayları içinde çıkar. al-^cAzîmî'nin 523 (25 Aralık 1128 - 14 Aralık 1129) yılı vukuatı için verdiği bilgiler arasında Savar'ın Kefertâb'a akın ederek aldığı esirlerle birlikte Hamâ'ya döndüğü kaydedilmektedir³². Diğer çağdaş ve sonraki kaynakların hiçbirinde bulunmayan bu olayın³³ doğruluğu, al-^cAzîmî'nin bu sefer münasebetiyle Savar'a yazdığını belirttiği bir methiyenin ilk beyti ile teyid olunuyor³⁴.

Böylece Savar'ın, Busra şehrinin valisi olan babası Aytekin el-Halebi'nin tarih sahnesinden çekilmesinden yirmi küsur yıl sonra Hamâ kuv-

³¹ Bk. Ibn al-Aşîr, X, s. 281. Ibn al-Kalânîsî (s. 150) aynı yıl içinde aynı olaydan bahsetmiş, fakat Aytekin adını zikretmemiştir.

³² al-^cAzîmî, vr. 205^b, nşr. Cahen, s. 401. Kefertâb, 1126 yılında Antakya Prinkepliğine getirilen Bohemund II. tarafından Müslümanların elinden 1127 ilkbaharında geri alınmıştı. Bk. Willermus Tyrensis (*Historia rerum in partibus transmarinis gestarum, Recueil des Historiens des Croisades, occ.*, I, nşr. Académie des Inscriptions et Belles Lettres, Paris 1841-1906), XIII, 21, terc. Kausler, s. 337. Krş. Grousset, I, s. 648; Runciman, II, s. 168.

³³ Sadece Usâma (*ayn est.*, s. 144) bir çarpışma esnasında özengisinin kırıldığını hikâye ederken, bu münasebetle Hamâ birliklerinin başında bulunan ve Kefertâb'a yaptığı bir akından bozgun halinde dönen Savar'a rastlamış olduğunu kaydetmiştir. Bu hatıranın al-^cAzîmî'nin bahsettiği olayı doğruladığı açıktır. Ancak Usâma bu akının başarılı olmadığını ve Kefertâb Franklarının Hamâ askerini Şeyzer'e kaçmaya zorladıklarını belirtmiştir. Aslında bu tür akınlarda başarı veya başarısızlık birbirine pek yakın hükümlerdir. al-^cAzîmî bu akınlara birkaç Frankın öldürülmüş veya esir alınmış olmasını başarı, Usâma ise Şeyzer'e geri dönüşü bir başarısızlık olarak değerlendirmiş olmalıdırlar. Cahen (*La Syrie du Nord*, s. 348), Bohemund II.'un, Savar'ın bu akının intikamını almak üzere, biraz aşağıda bahsedeceğimiz Haçlıların Dimaşk kuşatmasına katıldığını söylemektedir.

³⁴ al-^cAzîmî, aynı yer:

أَبْتُ عَزَمَاتُ جِدَّكَ أَنْ تُسَامِي
وَجَلَّ عُلُوُّ قَدْرِكَ أَنْ يُرَامِي

(Bu ve bundan sonra verilecek diğer üç beytin tercümesini sayın hocam Prof. Dr. Nihad Çetin'e borçluyum. Kendisine teşekkür ederim). "Senin himmetlerinin hukuku (kimsenin bu hususta) yarışmasına müsaade etmemiştir. Ve kadrinin yüceliği (seninle) atışma cesaretini vermeyecek derecede büyüktür."

vetlerinin veya bunlardan bir kısmının başında bulunduğunu tesbit etmiş oluyoruz.

Savar hakkında ve bu defa diğer kaynaklarda da yer alan ikinci haber, onun 1129 yılının sonlarında Kudüs kralı Baudouin II'in Dimaşk'ı kuşatması sırasında gösterdiği yararlığa aittir³⁵. Gerçekten de bu önemli olayı tafsilâtıyla kaydeden İbn al-Ğalânîsî ve al-Ğazîmî³⁶, Haçlı kuvvetlerinin Dimaşk önüne gelmesini müteakip yiyecek toplamak üzere yağmalamaya gönderilen ünlü şövalye ve kralın ordu kumandanı (konnetabl) Guillaume de Bures'un emir ve himayesindeki kuvvetlerin Börü tarafından üzerlerine sevk edilen Dimaşklı Türk, yardımcı Arap ve başında Savar'ın bulunduğu Hamâlî Türkmen birlikleri tarafından baskına uğratılıp imha edildiklerini, bunlardan sadece Guillaume de Bures'un pek az adamı ile kaçıp kurtulabildiğini ve Haçlıların giriştikleri seferin de bu suretle akamete uğradığını bildirmektedirler³⁷.

Çağdaş kaynakların tercih edilmesi gereken ifadelerine göre, Dimaşk'ın büyük Haçlı tehdidinden kurtulmasında önemli bir rol oynadığı anlaşılan³⁸ Savar'ın bu olay üzerinden çok zaman geçmeden Tâcemülük Börü'nün hizmetinden ayrılarak Haleb'de bulunan İmadeddin Zengî'ye iltihak ettiği hakkında al-Ğazîmî'nin verdiği haber ilk bakışta şaşırtıcı

³⁵ Haçlıların bu Dimaşk kuşatması 1129 yılı Ekim-Kasım ayında (Zilkade 523) başlamıştı. Bk. İbn al-Ğalânîsî, s. 225; İbn al-Aşîr, X, s. 463. Willermus Tyrensis (XIII, 26 terc. Kausler, s. 341 vd.)'in verdiği 1130 aralık tarihi yanlıştır.

³⁶ İbn al-Ğalânîsî, s. 225 vd.; al-Ğazîmî, vr. 206^a, nşr. Cahen, s. 401 vd.

³⁷ Aynı olaydan bahseden İbn al-Aşîr (X, s. 463) yağmacı Frankları bozguna uğratan kumandanın Şemsülhavâss olduğunu bildirmektedir. Onun ifadesine göre Haçlıların kumandanı ancak kırk kişi ile kurtulabilmiştir. Bu sayı nedense Runciman (II, s. 180) tarafından kırk beş olarak ve böyle bir şeyden bahsetmeyen İbn al-Ğalânîsî kaynak gösterilerek verilmektedir. Grousset (I, s. 652 vdd) ise İbn al-Ğalânîsî'yi baş kaynak olarak alıp olayları onun ve Willermus Tyrensis (XIII, 26, terc. Kausler, s. 341 vd.)'in ifadesine göre anlatmakta, fakat Dimaşk kuvvetlerinin başında Şemsülhavâss'ı göstermektedir ki, bu kumandanın adı bu olay için ne İbn al-Ğalânîsî'de, ne de Willermus Tyrensis'de verilmiştir. Anlaşıldığına göre Runciman kaynak verilerini ayrıca gözden geçirmeden Grousset'yi aynen almıştır. Aslında Grousset ve Runciman gerek bu hususta ve gerekse diğer pek çok olayda Röhricht'i aynen kopye etmişlerdir, krş. Röhricht, s. 187.

³⁸ al-Ğazîmî (vr. 206^a, nşr. Cahen, s. 402) Savar'ın bu başarısını da eserine ilk beytini almış olduğu bir kaside ile kutlamaktadır:

نَاتٌ مِنْ سُلَيْمَى بَعْدَ قُرْبِ دِيَارِهَا
وَأَقْوَتٌ مَغَانِيهَا وَشَطَّ مَرَارِهَا

"Süleymâ'nın kabilesinin konak yerleri yakın iken uzak oldu. Kaldığı yerler ısızlaştı. Ziyaret ettiği (dolaştığı) yerler ıraklaştı."

görünüyor³⁹. Filkvaki al-^cAzîmî 524 (15 Aralık 1129 - 3 Aralık 1130) yılı olaylarına ait haberleri arasında “Seyfeddin Savar’ın Börü’nün hizmetinde bulunmaktan çekinerek, Haleb’e geldiğini ve atabek İmadeddin Zengi’nin hizmetine girdiğini” kaydetmiştir. al-^cAzîmî’nin kısa kronolojisi umumiyetle tafsilâta girmediği cihetle, Savar’ın bu hareketini belirgin bir sebebe bağlamak güçtür. Ancak Savar’ın son yıllarda kazandığı prestij ve ün yüzünden Börü’nün şüphesini çekmiş olması muhtemeldir. Aynı zamanda Savar’ın babası ile Tuğtekin arasındaki ihtilâfi bilen ve bu sırada Dimaşk Melikliği’ni de ele geçirmeyi kararlaştırmış olan İmadeddin Zengi tarafından onun kendisine iltihaka davet edilmiş olması da mümkündür. Nitekim gerek al-^cAzîmî ve gerekse bu haberi ondan aynen alan İbn al-^cAdîm, Zengi’nin Savar’ı çok iyi karşılayarak kendisine ikramlarda bulunup birçok ıktâlar verdiğini ve ona Haleb ve civarı şihneliğini tevcih ettiğini bildiriyorlar⁴⁰. Her iki kaynağın bu haberi takip eden kayıtları, Zengi’nin, Savar’ın kendi yanına gelmesinden sonra derhal Dimaşk Melikliği’ne karşı giriştiği harekâta aittir. Bu da, bilindiği gibi, Antakya Franklarına karşı cihad maskesi altında Börü’nün kandırılarak oğlu Sevinç’i bir miktar kuvvetle Zengi’ye göndermesi ve Zengi’nin Sevinç’i tutuklayarak Hamâ’yı 8 Şevval 524 (14 Eylül 1130) tarihinde zaptetmesi ile sonuçlanmıştır⁴¹. Savar’ın bundan önceki faaliyetlerinde Hamâ kuvvetleri başında bulunmuş olduğu düşünülecek olursa, onun neden Zengi tarafından kendisine iltihaka teşvik edildiği kolaylıkla anlaşılır.

Savar’ın Haleb’e gelişi asli kaynak olan al-^cAzîmî’de tarihlenmemiş olmakla beraber, Hamâ’nın Zengi tarafından zaptı için verilen tarih bu hususta 1130 yaz aylarını kabul etmeyi haklı gösterebilir. Seyfeddin Savar bu tarihten itibaren kuzey Suriye bölgesinde atabek Zengi’nin güvendiği ve bu güvenini hiçbir zaman kaybetmediği bir adamı olarak hizmet görecektir, zaman zaman Dimaşk bölgesine de akınlar tertip etmesine mukabil özellikle Urfa ve Antakya Franklarına karşı durup dinlenmeden mücadele edecek ve

³⁹ al-^cAzîmî, vr. 206^a, nşr. Cahen, s. 402 vd. Haber aynı kaynaktan alınarak hemen aynı sözlerle İbn al-^cAdîm (II, s. 245) tarafından da tekrarlanmaktadır.

⁴⁰ Aynı eserler ve aynı yerler. İbn al-^cAdîm “şihnelik” terimini “vilâyet” e çevirmiştir ki, bu devre içinde Zengi’nin doğuda bulunduğu zamanlarda Haleb için kaynaklarda sadece Savar’dan bahsolunduğuna göre bu son unvan ve makam gerçeğe daha uygun görünmektedir.

⁴¹ İbn al-^cAdîm s. 227 vd.; al-^cAzîmî, vr. 206^b, nşr. Cahen, s. 403; İbn al-^cAsîr (X, s. 463 vd.) bu olayı 523 yılı vukuatı içinde vermektedir ki yanlıştır. Olay esasen burada Dimaşk’ın Haçlılar tarafından kuşatılmasının hikâyesinden sonra verilmektedir; İbn al-^cAdîm, II, s. 246. İbn al-^cAdîm (*Buğya*, nşr. Sevim, s. 255, terc. Sevim, s. 159) Hamâ’nın zaptı için 10 Şevval 524 tarihini veriyor.

Urfa'nın fethine yol açan önemli ve tarihimiz bakımından olumlu bir rol oynayacaktır.

525 (4 Aralık 1130 - 22 Kasım 1131) yılının Savar için oldukça hareketli geçtiği anlaşılıyor. Hamâ'dan sonra Hıms'ı da almayı tasarlayan Zengi bu şehri iki ay kadar kuşatmış ise de, bir neticeye varamadan 1130 Kasım ayı sonlarında Haleb'e dönmüş ve buradan da yeniden şiddetlenen Selçuklu-hilâfet çekişmesine katılmak üzere 1131 yılı başlarında Musul'a gitmişti⁴². Bu yıl içinde al-^cAzîmî Savar hakkında iki olay kaydediyor⁴³. Bunların birincisinde Savar'ın Haleb'in kuzeyinde Joscelin I. tarafından mağlup edildiği ve bu çarpışmada bir miktar Müslüman savaşçısının öldürüldüğü bildirilmekte ve al-^cAzîmî'nin bu münasebetle kendisine yazdığı teselli kasidesinin ilk beyti verilmektedir⁴⁴. İkinci kayıt ise, bundan sonra Savar'ın Asârib varoşlarına kadar uzanan bir yağma akını yaptığını belirtir. Urfa kontu Joscelin I.'in 1131 yılı sonbaharında kazaya uğrayarak ölüm derecesinde yaralandığı malûm olduğuna göre⁴⁵, bu olayın 1131 yılının ilk yarısı içinde cereyan ettiği kabul olunabilir.

Bunu takip eden aylarda ve 1132 yılı içinde Savar'ın Kudüs kralı Baudouin II.'in ölümünden (21 Ağustos 1131) sonra Franklar arasında çıkan karışıklıklardan faydalanamadığı görülüyor⁴⁶. Bunun sebebi daha

⁴² Ibn al-Kalânîsî, s. 228; al-^cAzîmî, aynı yer; İbn al-^cAdîm, *Buğya'* sında (nşr. Sevim, s. 255, terc. Sevim, s. 160) Zengi'nin doğuya hareketini Muharrem, 525 (Aralık 1130-Ocak 1131) olarak tarihlenmiştir.

⁴³ al-^cAzîmî, vr. 207^a, nşr. Cahen, s. 404. İbn al-^cAdîm (II, s. 247) al-^cAzîmî'yi aynen tekrar etmektedir.

⁴⁴ Aynı yer:

فِدَاؤُكَ مَنْ تَحَفَّظَهُ الْحَامُ
وَصَاحِبِكَ السَّلَامَةَ وَالِدَوَامُ

“Ölümün sakındığı kimse sana feda olsun. Selâmet ve devam daima senin ayrılmaz arkadaşlarındır.”

⁴⁵ Bu husus için bk. Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, henüz neşrolunmamış doçentlik tezi, İstanbul 1980, s. 180 vd. Krş. Nicholson, R., *Joscelyn I, Prince of Edessa, Illinois Studies in the Social Sciences* (XXXIV, No. 4), Urbana 1954, s. 90 vd.

⁴⁶ Baudouin II.'in ölümünden sonra Bohemund II.'dan dul kalmış olan kızı Alice, babasına karşı bir yıl önce uğradığı başarısızlığı unutarak Urfa kontu Joscelin II ve Trablus kontu Pons ile işbirliği halinde yeni Kudüs kralı Foulque'a baş kaldırmıştı. Her ne kadar Foulque'un âsileri yenmesi üzerine Frank birliği yeniden kurulmuş idi ise de, Antakya-Urfa gerginliği sürüp gitmekte olup Kudüs Krallığında da kraliçe Melisende'in bir aşk macerası yüzünden önemli karışıklıklar çıkmıştı. Bu olaylar için krş. Runciman, II, s. 191 vdd.

ziyade Zengi'nin doğuda meşgul bulunduğundan Suriye olaylarına müdahale edememesi ise de, bu hususta biraz önce bahsedilen, Urfâ kontu Joscelin I.'e karşı uğranılan yenilginin Haleb kuvvetlerini zayıflatmış olması da düşünülebilir. Böylece kaynaklarda Haleb birliklerinin Savar kumandasında giriştikleri 1132 yılı harekâtının sadece Dimaşk hükümdarlığına bağlı Hıms arazisine yapılan küçük bir yağma akınından ibaret kaldığı görülmektedir⁴⁷. Kaynaklarımız bu yıl içinde yalnızca Dimaşk birlikleri tarafından Kudüs Krallığına bağlı Banyas'ın zaptedildiğinden haberdardır⁴⁸.

527 (12 Kasım 1132 - 31 Ekim 1133) yılında ise Haçlı cephelerinde faaliyetin arttığı ve her iki tarafın da daha büyük çapta harekâta buldukları görülüyor. İbn al-Ķalânîsî 527 yılı Muharrem'inde (12 Kasım - 11 Aralık 1132) Franklar arasında anlaşmazlık çıktığı ve bunların birbirlerini öldürdükleri haberlerinin alındığını ve bir Türkmen birliğinin Frank topraklarına girerek karşılarına çıkan Zerdenâ hâkimini öldürdüğünü bildirmektedir⁴⁹. Onun verdiği bu haberi doğrulayan al-ĶAzîmî ise, Türkmenlerin el-Ma'arra ve Kefertâb'a saldırdıklarını fakat bir araya gelen Franklar tarafından bozguna uğratarak geri püskürtüldüklerini ilâve ediyor⁵⁰. Haber İbn al-ĶAdîm tarafından da aynen ve al-ĶAzîmî'nin ifadesiyle tekrarlanmaktadır⁵¹.

Bu olayın ardından, Urfâ kontu Joscelin II.'nin büyük kuvvetler toplandığını işittiği Haleb bölgesine saldırdığı yerli Hıristiyan tarihçi Süryânî Mikhaîl tarafından belirtilmekte ve onun bu hareketine cevap olarak Türkmen birliklerinin Tell-Bâşır bölgesine etkili ve başarılı bir akın yaptıkları ve kendilerine karşı çıkan 70 şövalyeyi öldürdükten sonra bu bölgeyi istedikleri gibi yağmaladıkları, Hıristiyanların birlik içinde bulunmadıkları için bu yağmayı önleyemedikleri bildirilmektedir⁵². Süryânî Mikhaîl'in vekayi-

⁴⁷ al-ĶAzîmî, vr. 208^a, nşr. Cahen, s. 406.

⁴⁸ İbn al-Ķalânîsî, s. 236 vd. Olay 1132 yılının son ayına düşmektedir. İbn al-Aşîr, X, s. 481; krş. Runciman, II, s. 182.

⁴⁹ İbn al-Ķalânîsî, s. 236. Burada öldürüldüğü bildirilen Zerdenâ hâkimi Guillaume de Sahyouin (veya, de Saone et Zerdenâ) olup bunun dul hanımı Beatrice ile olaydan hemen sonra Urfâ kontu Joscelin II. evlenmiştir. Bk. Willermus Tyrensis, XIV, 3, terc. Kausler, s. 348. Krş. Demirkent, *ayn. esr.*, s. 191; Runciman, II, s. 190.

⁵⁰ al-ĶAzîmî, vr. 208^b, nşr. Cahen, s. 407.

⁵¹ İbn al-ĶAdîm, II, s. 251.

⁵² Süryânî Mikhaîl, XVI, 5, terc. Chabot, III, s. 233. Barhebraeus (*Abû'l-Farac Tarihi*, terc. Doğrul, *T.T.K.*, Ankara 1945-50, II, s. 365) bu rivayeti aynen ondan alarak tekrarlamaktadır.

nâmesinde ne bu ve ne de diğer bir münasebetle Savar'ın adı kaydedilmemekle beraber, aynı seferden bahseden İslâmî kaynaklar Tell-Bâşir bölgesine yapılan akının başında Savar'ın bulunduğunu bildirdikleri gibi, seferin tarihini de zikretmişlerdir. Gerçekten de İbn al-Ğalânîsî 17 Cumada II. 527 (25 Nisan 1133) tarihinde Savar'ın Haleb'den bir süvari birliği başında Tell-Bâşir üzerine akın ettiğini ve Frankların kendisine karşı çıkan en şeci 1000 atlı ve yaya askerini katlederek bunların kellelerini Haleb'e götürdüğünü kaydettiği gibi, al-ĞAzîmî de aynı meâlde bir ifade kullanmakta ve bu münasebetle Savar'a yazdığı kasidenin ilk beytini eserine almış bulunmaktadır⁵³.

527 yılı sonlarında, uzun zamandan beri İmadeddin Zengi ile ihtilâf ve savaş halinde bulunan Artuklu hükümdarı Hüsameddin Timurtaş'ın itaat arz edip anlaşmaya yanaşması üzerine Elcezire bölgesinden, o zamana kadar Artuklularla beraber olan büyükçe Türkmen kitlelerinin Haleb bölgesine geldikleri ve buradan emir Savar tarafından da desteklenerek Antakya Prinkepsliği ve Trablus Haçlı Kontluğu arazisine taarruza geçtikleri anlaşılıyor⁵⁴. Bu şekilde İslâm baskısının artması, Willermus Tyrensis'in ifadesine göre, Antakyalıların Kudüs kralını yardımlarına çağırmalarına sebep oldu⁵⁵.

Ülkesini parçalamakla tehdid eden iç karışıklıktan yeni kurtulmuş olan⁵⁶ Kudüs kralı Foulque süratle harekete geçti; bu sırada bir Türkmen grubu tarafından Ba'rîn (Montferrand) kalesinde sıkıştırılmış olan Trablus kontu Pons'u kurtardıktan sonra Antakya'ya geldi. Burada sevinçle karşılanan kral Foulque, Urfa kontu Joscelin II.'i de yardımına çağırarak beraber, onun gelmesini beklemeden Haleb bölgesinde bulunan Kinnerrîn'e hareket etti. Burada vuku bulan büyükçe bir çarpışmada Haleb kuv-

⁵³ İbn al-Ğalânîsî, aynı yer; al-ĞAzîmî, aynı yer. İbn al-Aşîr (XI, s. 4) de İbn al-Ğalânîsî'den aldığı belli olan aynı rivayeti sadece Cumada II. 527 ile tarihliyor. İbn al-ĞAdîm (II, s. 251) mutadî üzere bu haberi de al-ĞAzîmî'den aynen almıştır. al-ĞAzîmî'nin kasidesinin ilk beyti:

تَقَلَّدِ النَّصْرَ وَأَشْدُدْ خَلْفَكَ الْعَدْبَا
لَا يَرْجِعُ اللَّهُ فِي شَيْءٍ إِذَا وَهَبَا

⁵⁴ "Allah'ın yardımını kılıç gibi kuşan. Hoş nimetleri azık olarak sırtına bağla; Allah bir şey ihsan etti mi, geri dönmez."

⁵⁴ Bk. İbn al-Ğalânîsî, s. 240; İbn al-Aşîr, XI, s. 3 vd. İbn al-ĞAdîm (II, s. 253) Timurtaş'ın atabeg Zengi ile anlaşmasını 528 yılının başlarına almıştır.

⁵⁵ Willermus Tyrensis, XIV, 6, terc. Kausler, s. 350 vd. Krş. Runciman, II, s. 195.

⁵⁶ Bk. yukarıda n. 46.

vetlerinin bozulduğu ve bu arada içlerinde önemli Türkmen reisleri Ebu'l-Kasım el-Türkmanî ve ünlü şehid Belek Gazi'nin oğlu Şahinşah'ın da bulunduğu 100 kadar müslüman atlısının hayatlarını kaybettiği İslâmî kaynaklar tarafından da teyid olunmaktadır⁵⁷.

Ancak Kınnesrîn'den yine Haleb yakınındaki en-Nakara'ya yönelen Franklar burada Savar'ın Türkmenleri tarafından baskına uğratıldılar ve büyük kayıplar verdiler. Bununla beraber Kudüs kralı yine de bir başarı havası içinde Antakya'ya dönebildi⁵⁸.

Aynı şekilde kuzeyden gelmekte olan Urfa kontu Joscelin II. de, Savar ile Menbic sahibi Hassan b. Gümüştekin'in müşterek taarruzlarına uğrayarak büyük kayıplar verdi ve geri çekilmek zorunda kaldı⁵⁹.

Bu olaylar hakkında İbn al-Ğalânîsî ile rivayeti ondan alan İbn al-Aşîr'in verdikleri Safer 527 (Aralık 1132) tarihinin yanlış olduğu çok açıktır. Çünkü bu sıralarda Kudüs kralı, yukarıda bahis konusu ettiğimiz Hugue de Puiset isyanı ile uğraşmakta idi. Doğru tarih herhalde İbn al-Adîm'in, belki de al-Azîmî'nin kaybolan büyük tarihinden⁶⁰ alarak vermiş olduğu Rebi I. 528 (Ocak 1134) olmalıdır⁶¹.

al-Azîmî aynı 528 (1 Kasım 1133 - 21 Ekim 1134) yılı içinde Savar'ın el-Cezr ve Zerdenâ kalesine bir akın yaptığını ve el-Ma'arrateyn'i hükmü altına aldığı⁶² ve bundan sonra Hârim (Harenc) Franklarına taarruz edip ganimetle yüklü olarak Haleb'e döndüğünü ve tekrar Zerdenâ üzerine yürüyerek buradaki bir Frank kuvvetini baskına uğrattığını bildirmektedir

⁵⁷ İbn al-Ğalânîsî, s. 240 vd.; al-Azîmî, vr. 209^a, nşr. Cahen, s. 407 vd.; İbn al-Adîm, II, s. 252; İbn al-Aşîr, X, s. 482. Röhricht (s. 197) kaynakların sarîh kaydına rağmen Ebu'l-Kasım'ın Kürt olduğunu kabul ediyor.

⁵⁸ Aynı kaynaklar, aynı yerler. Willermus Tyrensis (XIV, 6-7, terc. Kausler, s. 351 vd.) seferin bu ikinci safhasını kaydetmemiş, sadece büyük Hıristiyan zaferinden bahsetmekle yetinmiştir. Röhricht (aynı yer); Cahen (*La Syrie du Nord*, s. 352, n. 19) ve Runciman (II, s. 196)'in ihtiyatlı ve Savar'ın başarısını belirten ifadelerine mukabil Grousset (II, s. 15 vd.) bunu büyük bir Frank zaferi olarak kutlamaktadır.

⁵⁹ İbn al-Ğalânîsî, s. 241; al-Azîmî, aynı yer; İbn al-Aşîr, aynı yer; İbn al-Adîm, aynı yer. Krş. Röhricht, aynı yer; Cahen, aynı yer.

⁶⁰ al-Azîmî'nin büyük eserinin adı *al-Muvasal ale'l-asli'l Mavsil*'dir, bk. Sevim, *Bugye*, s. 29.

⁶¹ İbn al-Adîm, II, s. 252. Willermus Tyrensis olayı Hugue de Puiset'nin isyanından daha önceye almış olmakla büsbütün hataya düşmüş oluyor. Cahen (*La Syrie du Nord*, s. 352, n. 19)'in al-Azîmî'den aldığı belirttiği Safer 528 tarihi herhalde bir zuhul eseri olmalıdır; çünkü al-Azîmî olayın sadece senesini vermiştir.

⁶² al-Azîmî, vr. 209^b, nşr. Cahen, s. 409'da سحر şeklinde verilen kelimenin سحر olarak okunması gerekir.

ki⁶³, bu rivayet kendisini aynen tekrarlayan İbn al-^cAdīm dışında başka kaynaklarda kaydedilmemiştir. Karşılıklı baskın ve akınların pek çok vuku bulduğu bu devre içinde, her olayın muhtelif kaynaklarca zikredilmesini ümit etmek zaten pek fazla iyimserlik olurdu. Bu son taarruzların her halde 1134 yılının son aylarında yapıldığı kabul edilebilir.

1135 yılında Haçlılara karşı girişilen harekât daha da büyük bir çapa ulaştı. Bunun sebebi Zengi'nin kısa bir süre için de olsa Suriye'ye dönmek zorunluğunu duymuş olmasıdır. Tâcemülük Börü'nün 21 Receb 526 (7 Haziran 1132)'da ölümü üzerine Dimaşk hükümdarı olmuş bulunan oğlu Şemselmülük İsmail kısa zaman içinde Haçlılara karşı elde ettiği başarılarla rağmen, zalim tabiatı yüzünden tebasının ve yakınlarının gözünden düşmüş ve bu sebeple de kendi hayatından endişe duymaya başlamıştı. Bu yüzden, kendisine karşı cephe alan devlet erkânından intikam almak düşüncesiyle İmadeddin Zengi'ye müracaat ederek, ondan süratle gelip Dimaşk'ı almasını, gecikecek olursa memleketi Franklara teslim edeceğini bildirmişti⁶⁴.

Zengi Franklara karşı başarılı olabilmek için, Suriye'ye ayak bastığı andan itibaren, Haleb yanında Dimaşk'ı da hâkimiyeti altına almanın lüzumuna inandığı ve şimdiye kadar bu amacına ulaşmak üzere giriştiği teşebbüslerde hüsrana uğradığı cihetle, şimdi önüne çıkan bu beklenmez fırsatı elbette kaçıramazdı. Irak ve Elcezire'deki gayretlerini henüz başarılı bir neticeye vardıraramamış olmasına rağmen süratle Suriye'ye yöneldi (1135 başı). Ancak onun Haleb'e ulaşmasından önce, 1 Şubat 1135'de Şemselmülük İsmail, Dimaşk'da öldürülmüş bulunuyordu⁶⁵.

Zengi, Dimaşk hükümdarının öldürüldüğünü haber almasına rağmen, Dimaşk'ı eline geçirme şansını bir kere daha denedi. Şubat ayının sonlarında Dimaşk önüne vardı⁶⁶. Fakat bu defa da çok büyük bir direnme ile karşılaştı ve ancak atabeyi bulunduğu Selçuklu Alp Arslan Davud b. Mahmud adına Dimaşk'da hutbe okunmasını sağlayabildikten sonra Haleb'e döndü.

İbn al-^cAdīm'in ifadesine göre, Zengi, Dimaşk'dan Haleb'e dönüşünü müteakip Antakya bölgesine çok etkili ve başarılı bir taarruza girişti⁶⁷ 1 Re-

⁶³ al-^cAzīmī, aynı yer, nşr. Cahen, s. 409. Krş. Cahen, *La Syrie du Nord*, s. 352 vd.

⁶⁴ Bu olaylar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İbn al-^cKalānisi, s. 245 vdd.; İbn al-^cAşir, XI, s. 25; İbn al-^cAdīm, II, s. 255 vdd.

⁶⁵ İbn al-^cKalānisi, s. 246.

⁶⁶ İbn al-^cKalānisi, s. 247.

⁶⁷ İbn al-^cAdīm, II, s. 259.

ceb 529 (17 Nisan 1135)'da Asârib'i fethettikten sonra birbiri arkasına Zerdenâ, Tell-Agdî, Ma'arrat'ün- Numân ve daha sonra Kefertâb'ı zaptetti. Buraların eski Müslüman ahalisini daha önce sahip oldukları mülklerini geri verdi. Bu suretle artık bu sınır kesimini kesin olarak Hıristiyanların elinden kurtarmış olduğunu göstermek istiyordu ⁶⁸.

Bu çok önemli olay İbn al-^cAdîm ve benzer ifadede bulunan Süryânî Mikhail dışında hiçbir kaynak tarafından verilmemektedir ⁶⁹. İbn al-^cAdîm'in bu konularda esas kaynağı olan al-^cAzîmî, 529 ve 530 yıllarındaki, yani bu olayın cereyan etmesi lâzım gelen senelerdeki hadiseleri çok düzensiz ve birbirine karışık bir şekilde veriyor. Bu herhalde elimizde mevcut olan tek al-^cAzîmî nüshasının müstensihî tarafından esas metnin iyice okunup anlaşılammış olmasından kaynaklanmaktadır. Zannımızca, al-^cAzîmî'nin kaybolan büyük eserinden faydalanmış olan İbn al-^cAdîm, olayların cereyan tarzını doğru olarak tesbit etmiş olmalıdır ve itimada lâyıktır. Cahen ve herhalde ondan esinlenen Runciman ⁷⁰, Zengi'nin Antakya bölgesine yaptığı bu taarruz esnasında, Antakya ile Urfa ordularının işbirliğine engel olmak ve bunların bağlantılarını kesmek üzere Savar'ın Tell-Bâşir, Ayntâb ve Azâz bölgesine saldırmış olduğunu kabul ediyorlar. Her iki tarihci de muhtemelen, biraz sonra bahsedeceğimiz, 1136 Mayısında Savar'ın Lâzikiye seferi sırasında Keysun bölgesine kadar uzayan Türkmen akınına Zengi'nin bu 1135 seferi ile karıştırmaktadırlar. Onlardan çok önce yazmış olan Röhricht ⁷¹ ise, olayı daha doğru olarak değerlendirmiş ve Zengi'nin bu seferi esnasında Savar'ın Urfa Kontluğu arazisine taarruzundan bahsetmemiştir.

İmadeddin Zengi bu sırada, Antakya'dan Kınnesrîn'e kadar ilerlemiş olan Hıristiyan ordusuna karşı harekete geçmiş, fakat iş savaşa dökülmeden Frankların geri çekilmesi ile sonuçlanmıştı ⁷². Zengi bundan sonra Şevval ayı sonlarında (1135 ağustos başları) tekrar Hıms arazisini tahrip etmiş ve aynı 529 yılının Zilkadesinde (Ağustos/Eylül 1135) Musul'a dönmüştür.

Zengi'nin Haçlılara karşı giriştiği bu ilk önemli taarruza Savar'ın da katılmış olması tabiidir. Ancak esasen tafsilâttan yoksun olan kısır haberler arasında Savar'ın adı zikredilmemiştir ki, bu da, seferin asıl kumandanı Zengi olduğuna göre, tabii ve makul görülecek bir husustur.

⁶⁸ Krş. Röhricht, s. 203, n. 7; Cahen, *La Syrie du Nord*, s. 355.

⁶⁹ Süryânî Mikhail, XVI, 6, terc. Chabot, III, s. 233. İbn al-Aşîr, (X, s. 466 vd.) Asârib'i Zengi'ye 524 (1129/30) yılında fethettirmektedir ki, yanlışır.

⁷⁰ Cahen, *ayn. est.*, aynı yer; Runciman, II, s. 197.

⁷¹ Röhricht, s. 203 vd.

⁷² İbn al-^cAdîm, II, s. 259.

Savar'ın 1136 yılı faaliyetlerinin, onun Hamâ askerleri ile birleştikten sonra Hıms arazisine yaptığı bir yağma ve tahrip akını ile başladığı anlaşılıyor⁷³. Onun bütün kaynaklara aksetmiş olan, Lâzikiye'ye karşı giriştiği önemli akın ise herhalde Hıms seferinden dönüşünü müteakip yapılmış olmalıdır.

Bir önceki yıl içinde Zengi'nin Antakya Prinkepsliğine karşı kazandığı büyük başarı bu Haçlı devletinin bir anlamda 1130 yılından beri ciddi ve güçlü bir efendiden yoksun kalmış olması ile ilgili idi. Bohemund II.'un ölümünden beri sadece nâiblerce ve Antakya'nın ilk Lâtin piskoposu Bernhard tarafından yönetilen Prinkepslik, hele bu sonuncunun 1135 yazında ölümünden sonra, daha da büyük idarî, siyasi ve askerî karışıklık içinde kalmıştı⁷⁴. Bu durum Antakya Devleti erkânının nihayet güçlü bir kişiliğe sahip Raimond de Poitiers'yi davet edip, onu 1136 yılı Nisanında Antakya tahtının meşrû vârisesi, henüz 9 yaşında bulunan Constance ile evlendirilmesiyle değişti. Ancak Raimond'un idareyi henüz tam olarak ele almasından önce Savar Antakya ve bununla bağlı olarak Urfa Kontluğunun batı bölgesine çok şiddetli bir akın yaptı.

Savar'ın Lâzikiye seferi, gerek İslâmî kaynaklar ve gerekse Süryânî Mikhaîl tarafından oldukça tafsilâtlı olarak verilmektedir. İbn al-Ķalânîsî, 13 Şaban 530 (17 Mayıs 1136) tarihinde Dimaşk'da "emîr Mesud Savar'ın" Haleb'den, kendisine katılan Türkmenlerle birlikte Frank topraklarına çok başarılı bir akın yaptığıının haber alındığını; bunun Şeyzer'den gelen ve Savar'ın 3000 kişilik bir Türkmen kuvvetiyle Lâzikiye bölgesine gaza edip yanında 7000'den fazla erkek, kadın ve çocuk esir ve büyük miktarda ganimet (100.000 baş sığır ve koyun) bulunduğu halde 11 Receb (15 Nisan) tarihinde Şeyzer'e dönmüş olduğunu bildiren bir beşâretnâme ile teyid edildiğini bildirmektedir⁷⁵.

Bu önemli haber İbn al-Aşîr ve İbn al-Adîm tarafından biraz kısaltılmış olarak, fakat hemen aynı kelimelerle tekrar olunuyor⁷⁶.

⁷³ Hıms, eski efendisi Karaca oğlu Kırhan'ın oğulları adına idare başında bulunan Humârtaş tarafından Zengi'den duyulan korku sebebi ile, yeni Dimaşk hükümdarı Şihabeddin Mahmud'a 22 Rebi I. 530 (30 Aralık 1135) tarihinde teslim edilmişti. Bk. İbn-al Ķalânîsî, s. 252. İbn al-Aşîr (XI, s. 24) Savar'ın adını zikretmeden bu olayı vermektedir.

⁷⁴ Antakya Haçlı Devletinin bu devresi için bk. Demirkent, *ayn. esr.*, tür. yer. Yabancı dildeki bütün genel Haçlı tarihlerinde de bu devre olayları tafsilâtlı olarak verilir.

⁷⁵ İbn al-Ķalânîsî, s. 255 vd.

⁷⁶ İbn al-Aşîr, XI, s. 25 vd.; İbn al-Adîm, II, s. 260 vd. al-Adîmî bu olayı bütünü ile atlamış görünüyor; çünkü umumiyetle Savar'ı ilgilendiren olaylarda onun mufassal eserini veya muhtasarını takip etmekte olan İbn al-Adîm, bu seferden bahsederken gayet açık bir şekilde İbn al-Ķalânîsî'yi tekrarlamaktadır.

Anlaşıldığına göre Savar, Antakya Devletindeki rejim buhranının doruk noktasına ulaştığı andan, yani Raimond de Poitiers'in Constance ile evlenmelerinin doğurduğu şaşkınlıktan faydalanmış olmalıdır.

Aynı olayın Müslüman kaynaklarına aksetmeyen ikinci cephesi ise, Süryânî Mikhaîl tarafından kaydedilmiştir⁷⁷. Süryânî Mikhaîl, her ne kadar Savar'ın adını zikretmeden de olsa, Lâzikiye'ye yapılan akından, sonucunu değişik ve mantık dışı belirtmekle beraber⁷⁸, bahsetmektedir. Ancak onun bu rivayetten hemen önce kaydettiği ve Urfa Kontluğunun batı bölgesine karşı aynı sırada yapıldığı anlaşılan yağma akını ilgi çekicidir ve Haçlı Seferi tarihçilerinin kanaatimizce yanlış tefsirlerine yol açmıştır⁷⁹. Filvaki Süryânî Mikhaîl 1136 yılında Urfa Kontluğu sınırları içinde Franklarla Ermeniler arasında çıkan şiddetli ihtilâl ve mücadelelerin⁸⁰ Kontluğun savunma gücünü zayıflatması sonucu olarak Türklerin Afşin adında bir emîrin kumandasında Keysun bölgesine kadar ilerlediklerini ve mukavemetle karşılaşmayınca akınlarını Antakya'ya kadar uzattıklarını bildirmektedir.

Haçlı Seferlerinin başlamış olduğu 11. yüzyıla ait kaynakların, bundan önce ve sonraki devrelere nazaran tafsilâttan önemli ölçüde yoksun olduğunu biliyoruz. Rivayetlerin bu kısırlığı ile olaylarda rol oynamış olması muhtemel pek çok kişinin unutulmuşluğa terkedildiği muhakkaktır. Süryânî Mikhaîl'in birkaç satırı arasına sıkışmış olup başka hiçbir kaynaktan adından söz edilmeyen Afşin de bu türden bir şahsiyettir. Bahis konusu bu yıllar içinde Urfa Kontluğu sadece Haleb yönünden güneyden değil, Mardin ve Hısn Keyfâ üzerinden doğudan, Danişmend oğulları ile hatta Anadolu Selçukluları tarafından olmak üzere kuzeyden yapılan akınlara zaman zaman sahne olmakta idi. Haleb bölgesine ait haberler, şimdiye kadar görüldüğü gibi, diğer cephelerden girilen teşebbüslere nazaran çok daha muntazam ve sistemli bir şekilde kaynaklara aksetmiştir ve bunlarda Afşin'in adı geçmediği gibi Keysun üzerine yapılan bir gazadan da söz edilmemektedir. Bu bakımdan biz yalnızca Süryânî Mikhaîl tarafından zikre-

⁷⁷ Süryânî Mikhaîl, XVI, 8, terc. Chabot, III, s. 245.

⁷⁸ Süryânî Mikhaîl (aynı yer) Türklerin Lâzikiye'ye akın ettikten sonra Asi ırmağı kenarında yedikleri balıklardan zehirlendiklerini, ölümden kurtulanların ise korkudan aldıkları esirleri bırakıp kaçtıklarını rivayet eder.

⁷⁹ Bk. yukarıda n. 70.

⁸⁰ İlk Haçlı istilasından sonra zaman zaman, fakat devamlı bir şekilde patlak veren Frank-Ermeni mücadelelerinin ilk safhası için bk. Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, tür. yer. Urfa'yı sukuta hazırlayan bu anlaşmazlık safhası için bk. ayn. mlf., doçentlik tezi, s. 203 vdd.

dilmiş olan bu son akının, kuzeyden yapılmış olmasını daha muhtemel addediyoruz. Süryâni'nin ifadesinde Afşin'in önce Keysun bölgesine ve burada fazla mukavemetle karşılaşmayınca daha sonra Antakya'ya sarktığıнын beyan olunması bize, bu düşüncemizi takviye eder görünmektedir⁸¹.

Savar'ın, ismen zikredilmemesine rağmen, 24 Ramazan 531 (14 Haziran 1137) tarihinde Haleb'e dönen Zengi'nin⁸² maiyetinde, onun Suriye'ye varır varmaz giriştiği Hıms kuşatmasına katıldığı anlaşılmaktadır. Filvaki al-^cAzîmî, Zengi'nin 2 Şevval (23 Haziran)'de başladığı bu kuşatmaya Haleb'ten 500 kişilik bir kuvvet getirdiğini bildirir ki, seferin devamı hakkında verilen haberlerde de biraz sonra görüleceği gibi Savar'ın başarılı hareketlerinden bahsolunması bizim, onun Zengi'nin bu seferine başından itibaren katılmış olduğu tahminimizi doğrulayacak niteliktedir.

Nitekim Tuğtekin'in önemli kumandanlarından Muineddin Unur'un savunduğu Hıms'ın⁸³ bu defa da zaptedilememesi ve Frankların kendisini arkadan vurmak maksadıyla Hıms'a yaklaştıkları haberi üzerine⁸⁴, kuşatmanın kaldırılmasını uygun bulan Zengi, Haleb'e dönmeyerek Trablus Haçlı Kontluğu arazisinde bulunan Montferrand (Ba'rın) kalesi üzerine yürüdü.

Trablus Kontluğu bundan pek kısa bir süre önce büyük bir felâketle karşılaşmış, kont Pons, Dimaşk kuvvetlerinin başında Lübnan sahil bölgesine ani bir baskın yapan Bazvâş (بزواش، تراوش، veya بزواج)'ın eline düşerek Receb 531 (Mart/Nisan 1137)'de öldürülmüştü⁸⁵. Onun yerine geçen oğlu Raimond II. babasının intikamını yerli bölge halkından aldıktan sonra, her halde Hıms istikametinde yürüyüşüne devam etmiş ve bu olay Zengi'yi Montferrand üzerine yürümeye sevk etmiş olmalıdır.

Montferrand kalesinin kuşatılması üzerine Trablus kontu Kudüs'e ulaklar göndererek kral Foulque'dan acele yardım ricasında bulundu. Willermus Tyrensis, "Hiristiyan ahalinin zorluğa düştüğü bütün hallerde dai-

⁸¹ Bu tahminimizin bir paralelini Urfalı Mateos'un vekayinâmesinin son babında (CCLII, terc. Andreasyan, s. 287 vdd.) tafsilâtlı olarak kaydetmiş olduğu, Danişmendli hükümdarı Muhammed'in 1136 yılı sonbaharında yine Keysun bölgesine yaptığı taarruz teşkil eder. Bk. ayrıca Sempad, *Chronique, R.H.C., Doc. Armen.*, I, s. 6 ve Yinanç M.H., *Danişmendliler maddesi, I.A.*

⁸² al-^cAzîmî, vr. 211^a, nşr. Cahen, s. 411 vd.; İbn al-^cAdîm, II, s. 261.

⁸³ İbn al-^cKalânîsî, s. 258; İbn al-^cAşîr, XI, s. 33.

⁸⁴ al-^cAzîmî, vr. 211^a, nşr. Cahen, s. 412; İbn al-^cAdîm, II, s. 261.

⁸⁵ Willermus Tyrensis, XIV, 23, terc. Kausler, s. 367; İbn al-^cKalânîsî, s. 258; İbn al-^cAşîr, XI, s. 32. Krş. Runciman, II, s. 202 vd.

ma bir baba gibi yardımda bulunan Kral'ın hemen Krallığın bütün ileri gelenlerini yanına çağırıp devletin bütün atlı ve yaya kuvvetleriyle derhal yola çıkarak Trablus topraklarına girdiğini haber verir⁸⁶. Yine onun ifadesine göre, Antakya prinkepsinin ulakları burada krala ulaşarak onu Bizans imparatorunun tehdidi altında bulunan Antakya'ya yardımda bulunmaya davet etmişlerdir.

Gerçekten de 1137 ilkbaharında Bizans imparatoru Ioannes II. Komnenos, Haçlı Seferinin başından beri Bizans'ın izlemek istediği, fakat muhtelif engeller yüzünden bir türlü gerçekleştiremediği, Çukurova ve Suriye'yi yeniden Bizans hâkimiyeti altına almak politikasını, Anadolu'da ve Selçuklulara ve Danişmend oğullarına karşı bir sıra savaş ile dengeyi sağladıktan sonra ele almış ve Antalya'dan hareketle İçel ve Çukurova üzerine büyük kuvvetlerle yürüyüşe geçmişti.

Bu durumda Trablus'da yapılan bir toplantı sonunda, önce en yakın ve gerçek tehdit ve tehlikenin ortadan kaldırılması, yani Montferrand kalesinin kuşatmadan kurtarılması ve ondan sonra Antakya'ya yardıma gidilmesi kararlaştırıldı⁸⁷.

Bu arada, birleşen Kudüs-Trablus kuvvetlerinin Montferrand kalesini kurtarmak üzere yardıma geldikleri haberi Müslümanlar tarafından zamanında duyulmuş ve gerekli tedbirler alınmıştı. Haçlılar, al-^cAzîmî ve onun verdiği haberi izleyen İbn al-^cAdîm'in ifadesine göre⁸⁸ Savar'ın kumandasındaki Haleb askerlerinden müteşekkil öncü birlikler tarafından pusuya düşürülerek büyük bir bozguna uğradılar; 2000'den fazla Frank öldürüldü, pek çoğu esir düştü ve ancak pek azı başta kral olmak üzere Montferrand kalesine kapanmak imkânını buldu⁸⁹.

⁸⁶ Willermus Tyrensis, XIV, 25, terc. Kausler, s. 369. Bu seferin en tafsilâtlı kaynağı Willermus'dur. Ancak çoğu zaman olduğu gibi, o, sadece Hıristiyan tarafında bulunan önemli kişilerden bahsetmiştir.

⁸⁷ Willermus Tyrensis, aynı yer.

⁸⁸ al-^cAzîmî, vr. 211^a, nşr. Cahen, s. 412; İbn al-^cAdîm, II, s. 261 vd. İbn al-^cKalânîsî (s. 258 vd.) ve İbn al-Aşîr (XI, s. 33) savaş için daha fazla tafsilât vermektedirler. Ancak bu kaynaklarda Savar'dan söz edilmemektedir.

⁸⁹ Willermus Tyrensis (aynı yer) savaşta birçok ünlü şövalye ile Trablus kontu Raimond II'un Türklere esir düştüğünü, maktûl düşenler arasında eski Urfa kontu Joscelin I.'in kardeşi Godefroi Charpalu'nun da bulunduğunu bildirir. Bu sonuncu şahıs hakkında başkaca hiç bir kaynakta bilgi yoktur. Röhrich (s. 205, n. 3 - Ordericus Vitalis, V, 94'e göre) savaşa katılan 6000 Hıristiyandan sadece 30 atlıın, kral Foulque ile onun muhafız birliğinden 10 kişi ve 18 Templier şövalyesinin kaleye sığınabildiğini kaydetmiştir.

Haçlı kalesi derhal yeniden kuşatıldı ve mancınıklarla geceli gündüzlü dövülerek iyiden iyiye tahrip olundu⁹⁰. Kale dışındaki savaşta Kudüs kralının yanında getirdiği bütün teçhizat ve yiyecek maddeleri Müslümanların eline geçmiş olduğu gibi gerek Montferrand müdafileri ve gerekse kral ile birlikte buraya sığınanlar çok zor durumda kalmışlardı⁹¹. Ancak kral Foulque, süratli ulaklarla Antakya prinkepsini ve Urfa kontunu durumdan haberdar etmek ve yardımlarını istemek imkânını bulmuştu. Her iki Haçlı reisi de, Bizans impâratörünün her an bölgelerine girmesinin beklenmesine rağmen, Kudüs kralına yardım için süratle harekete geçtiler⁹². Haçlıları bu ümitsiz durumdan kurtaran, İbn al-Ğalânisi'nin kaydettiği gibi Antakya ve Urfa'dan kuvvetli birliklerin yaklaşması sayıyası⁹³ değil, Bizans imparatorunun Antakya'ya ulaşmak üzere bulunduğu haberinin Zengi'ye erişmesi oldu⁹⁴. Muhtemel bir Bizans-Haçlı koalisyonundan çekinen Zengi, imparatorun kuzey Suriye'de dengeyi zorlayan varlığından endişeye düşmüştü. Gerçekten de imparatorun seferi, ileride de görüleceği gibi, Franklar kadar Müslümanlar için de tehlike yaratmakta idi. Bu düşüncelerle Zengi, çaresizlik içinde kıvranıp duran ve yardıma çağırıldığı Haçlıların yaklaştıkları hakkında da herhangi bir haber alamamış olan Kudüs kralına şaşılacak derecede yumuşak davrandı. İsteddiği sadece kalenin kendisine teslimi idi⁹⁵. İçerdekilerin serbestçe çıkıp gitmelerine müsaade edildiği gibi, fidye ödemelerine gerek kalmadan aralarında Trablus kontu Raimond II.'un da bulunduğu, önceki savaşta esir düşenler de serbest bırakılacaktı. Bu gerçekten ucuz kurtuluşu sevinçle karşılayan Kudüs kralı Zengi'nin şartlarını derhal kabul etti. İbn al-Ğadîm barış anlaşmasının 531 yılı Zilkadesinin son on günü içinde (10/19 Ağustos 1137) imzalandığını ve bundan sonra Zengi'nin Haleb'e, Haçlıların da kendi ülkelerine döndüğünü bildirmektedir⁹⁶.

⁹⁰ al-Ğazîmî, aynı yer; İbn al-Ğadîm, II, s. 262.

⁹¹ Willermus Tyrensis (XIV, 26-29, terc. Kausler, s. 370 vdd.) Haçlıların önce atlarını kesip yedikten sonra ne müthiş bir yiyecek sıkıntısına düştiklerini kendine özgü dramatik bir dille ifade etmektedir. Ayrıca bk. İbn al-Ğaşîr, s. XI, 34.

⁹² İbn al-Ğalânisi, s. 259; Willermus Tyrensis, aynı yer.

⁹³ İbn al-Ğalânisi, aynı yer.

⁹⁴ Willermus Tyrensis, XIV, 29, terc. Kausler, s. 372 vd. İbn al-Ğaşîr (XI, s. 34) de Zengi'nin Bizans imparatorunun yaklaşmasından kuşkulandığı hususunu kaydetmiştir.

⁹⁵ Sadece İbn al-Ğalânisi (aynı yer) ve ondan naklen İbn al-Ğaşîr (aynı yer) Franklardan 50.000 dinar talep edildiğini ve bunun alındığını rivayet etmişlerdir. Diğer kaynaklarda para talebinden söz edilmeyor.

⁹⁶ İbn al-Ğadîm, II, s. 262. Bu önemli olay hakkında krş. Röhricht, s. 205 vd.; Stevenson, W.B., *The Crusaders in the East*, Cambridge 1907, s. 137 vd.; Grousset, II, s. 70 ödd.; Runciman,

Bu olayların cereyanı sırasında Bizans imparatoru Ioannes II. Komnenos Ermenilere büyük darbeler indirerek Çukurova'daki önemli şehirleri (Tarsus, Adana, Misis) zaptettikten sonra Toros dağlarına çekilen Ermeni Leo'yu takipten vazgeçmiş ve seferinin ana hedefi olduğu anlaşılan Antakya önüne gelmiş bulunuyordu. Kral Foulque'u Montferrand kuşatmasından kurtarmak üzere güneye yönelmiş olan prinkeps Raimond, Zengi ile kral arasındaki barıştan sonra süratle ülkesine döndü ve henüz tam olarak kuşatılamamış olan Antakya'ya girebildi. Bizanslılar 20 Ağustosun 10 Eylül 1137'ye kadar Antakya'yı 20 gün baskı altında tuttular. Daha fazla mukavemet imkânı bulamayan Raimond nihayet imparatora boyun eğdi. İki taraf arasında varılan anlaşmaya göre, kış mevsimi yaklaştığı için bir yıl sonra imparator Frankların da yardımı ile Haleb, Şeyzer, Hamâ ve Hims'i zaptederek Raimond'a verecek, Antakya ise Bizans'a bırakılacaktı⁹⁷. Bu kuşatma sırasında etrafı yağmalamak üzere Bizans ordugâhından ayrılan oldukça kalabalık bir grubun, Savar tarafından kısıtılarak bir kısmının öldürüldüğü ve geri kalanlarının da esir edilerek Haleb'e götürüldüğü kaynaklarımız tarafından belirtilmektedir⁹⁸. Savar'ın Bizans kuvvetlerine karşı giriştiği bu teşebbüs her halde Zengi'nin Bizanslıların bölgeye gelişini hasmâne bir hareket telâkki ettiğini göstermekte olup, İbn al-Aşîr'in, Bizanslıların Franklar tarafından Zengi'ye karşı yardıma çağırıldıklarını beyan eden ifadesini doğrular niteliktedir⁹⁹.

İmparatorun kışı geçirmek ve önce Ermeni meselesini halletmek üzere Çukurova'ya dönerken, adamlarının Türkler tarafından uğradığı baskına rağmen, Zengi'ye bir elçi yollaması ve Zengi'nin de el-Hâcib Hasan adında bir adamının başkanlığında imparatora mukabil bir elçi heyeti ile bir takım hediyeler göndermesi her halde Ioannes'in Antakyalılarla kararlaştırdığı, ertesi yıl girişilecek büyük taarruzu peçelemek istediği ve Zengi'nin de İmparatorun bu sözüne inandığı şeklinde yorumlanabilir¹⁰⁰. Bununla beraber İbn al-Adîm, Haleb ahalisinin Ioannes'in bölgeye gelişinden endişe duyarak şehirlerinin surlarını takviye ettiklerini ve hendeklerini derinleştirdiklerini kaydetmektedir¹⁰¹.

II, s. 205; Elisséeff, N., *Nûr ad-Dîn. Un grand prince musulman de Syrie au temps des croisades* (3 cilt, Damas 1967), II, s. 361 vd.

⁹⁷ Anlaşmanın şartları Willermus Tyrensis (XIV, 30, terc. Kausler, s. 374) ve ayrıca Chalandon (s. 132 - Kinnamos, I, 8, s. 19'a göre) tarafından verilmiştir. Krş. Runciman, II, s. 213.

⁹⁸ İbn al-Ķalânîsî, s. 262; al-Ķazîmî, vr. 211^b, nşr. Cahen, s. 412; İbn al-Ķadîm, II, s. 263.

⁹⁹ İbn al-Aşîr, XI, s. 34.

¹⁰⁰ İki taraf arasındaki elçi teatisi için bk. İbn al-Ķalânîsî, s. 263, 264; al-Ķazîmî, vr. 211^b, nşr. Cahen, s. 413; İbn al-Ķadîm, II, s. 263.

¹⁰¹ İbn al-Ķadîm, II, s. 262.

1138 yılı Şubatında Antakya'da ve Haçlılar elindeki diğer sahil bölgelerinde bulunan bütün Halebli tacirler Haçlılarca tutuklandılar. Bunların sayısı 500 kadar idi ¹⁰². Bununla bölgede bulunan Müslümanların müşahede ettikleri savaş hazırlıklarını Zengi'ye bildirmelerinin önüne geçilmesinin istendiği anlaşılmaktadır. Filvaki Zengi, imparatorun elçisinin ifadesine güvenerek Hıms'ı kuşatmaya gitmişti ve Savar da yanında bulunmakta idi ¹⁰³.

İmparator 1138 Martında alışılmamış bir yoldan, Maraş'a doğru bir sapma yaptıktan sonra güneye yönelerek aynı ayın sonunda Haleb'in 50 km. kadar kuzey-doğusunda Biza'â yakınında Müslüman topraklarına girdi; Biza'â şehrini bir hafta süren kuşatmadan sonra 25 Receb 532 (8 Nisan 1138)'de amân ile teslim aldı ¹⁰⁴ ve buradan da Haleb üzerine yürüdü.

Biza'â'nın, sadece bir hafta da olsa, gösterdiği mukavemet Hıristiyan müttefiklerin Haleb'i gafil avlamalarına engel oldu. Biza'â'nın kuşatıldığı haberi üzerine Halebliler derhal Hıms önünde bulunan Zengi'ye haber gönderdiler. Zengi hemen yanında bulunan kumandan Savar'ı 500 atlı ile şehrin imdadına yolladı. Bu kuvvet daha 26 Receb (9 Nisan)'de Haleb'e ulaşmış ve halkın maneviyatını yükseltmiş bulunuyordu ¹⁰⁵. Bu sebeple imparatorun 19 Nisan (6 Şaban)'da giriştiği saldırı çetin bir müdafaaya çarptı. Haleb'in çok müstahkem surlara ve büyük savunma gücüne sahip olduğunu gören imparator kuşatmada fazla ısrar etmedi ve Bizans kaynağı olarak bu olayları tafsilâtle kaydeden Niketas Khoniates'e göre ¹⁰⁶, yiyecek maddeleri bittiği, su ve yakacak azaldığı için kuşatmayı kaldırarak 22 Nisanda, garnizonunun terkettiği Asârib kalesini zaptetti ¹⁰⁷. Ancak

¹⁰² İbn al-Ķalânîsi (s. 264) bu tutuklamaların Cumada II.'de (Şubat/Mart 1138) buna mukabil rivayeti hemen aynı kelimelerle veren İbn al-Adîm (II, s. 264) Cumada I. (Ocak/Şubat 1138)'de vuku bulduğunu bildiriyorlar.

¹⁰³ İbn al-Ķalânîsi, s. 265; al-Ķazîmî, vr. 212^a, nşr. Cahen, s. 413; İbn al-Aşîr, XI, s. 36; İbn al-Adîm, II, s. 263 ve 265.

¹⁰⁴ İbn al-Ķalânîsi, s. 265; al-Ķazîmî, vr. 212^b, nşr. Cahen, s. 414; İbn al-Aşîr, aynı yer; İbn al-Adîm, aynı yer. Kaynaklarımız Bizans imparatorunun sözünde durmayarak dinini inkâr edip Hıristiyanlığa dönen az sayıda kişi dışında kalan 6000 kadar Müslümana esir muamelesi yaptığını bildirmektedirler.

¹⁰⁵ İbn al-Ķalânîsi, aynı yer; al-Ķazîmî, aynı yer. İbn al-Adîm (II, s. 265) Zengi'nin Haleb'e gönderdiği Savar emrindeki 500 kişilik atlı kuvvet yanında, aralarında Zeyneddin Ali Küçük'ün de bulunduğu dört büyük emirin varlığını kaydeder.

¹⁰⁶ Niketas Khoniates, terc. Grabler, *Die Krone der Komnenen, Byzantinische Geschichtsschreiber*, VII, s. 59 vdd.

¹⁰⁷ Niketas Khoniates, *ayn. esr.*, aynı yer; İbn al-Ķalânîsi, s. 265; al-Ķazîmî, vr. 212^b, nşr. Cahen, s. 415.

burada bırakılan garnizonun elinden kaçan birkaç kişi Haleb'e gelip Bizans ordusunun Asârib'den çekildiğini, Biza'â'da esir edilen Müslümanların bu kalede bırakılan küçük kuvvetin elinde bulunduğunu haber verince, emir Seyfeddin Savar'ın derhal Asârib üzerine yürüyerek Bizans garnizonunu kılıçtan geçirdikten sonra kurtardığı Müslüman esirlerle birlikte 11 Şaban 532 (24 Nisan. 1138) tarihinde Haleb'e döndüğü ve coşku dolu bir sevinçle karşılandığı İslâmî kaynakların hepsinde kaydedilmiştir¹⁰⁸.

Bizans imparatorunun bundan sonra Ma'arrat'ün-Numân ve Kefertâb üzerinden, seferinin bundan sonraki en önemli hedefi Şeyzer'e gidişi, bu şehri kuşatması, başarısızlığı ve önce Antakya'ya, oradan da başşehri İstanbul'a dönüşü Haçlı Seferleri tarihinin çok çeşitli kaynakları tarafından tafsilâtıyla hikâye edilmekte ve bunlardan derlenerek çağdaş tarih yazarlarınca tasvir edilmektedir¹⁰⁹. Bütün bu olaylara Zengi ile birlikte emir Savar'ın da katıldığı şüphesiz olmakla beraber¹¹⁰ kaynaklarda onun adı zikredilmediği için bu olayların tafsilâtına girişmedik¹¹¹.

533 (8 Eylül 1138 - 27 Ağustos 1139) yılında Savar'ın Frank arazisine, her halde Antakya Prinkepliği topraklarına bir akın yaptığı, ancak burada Franklar tarafından mağlup edilerek 1200 atlı kaybettiği sadece İbn al-Adîm tarafından bildirilmektedir¹¹². Uğranılan kaybın büyüklüğü göz önüne alınırsa, oldukça önemli bir akın olması gereken bu hareket hakkında diğer kaynaklarda bir habere rastlanmaması gerçekten şaşırtıcıdır. İbn al-Adîm'in Savar'ın faaliyetleri hakkında kaynakları olan al-Azîmî ve İbn al-Kalânisi böyle bir olaydan bahsetmiyorlar. İbn al-Kalânisi 533 yılı sonlarına doğru Dimaşk hükümdarı Şihabeddin Mahmud'un öldürülmesi üzerine Zengi'nin yeniden Dimaşk'ı ele geçirmek ümidiyle Suriye'ye dönerek önce Ba'albek ve daha sonra Dimaşk'ı kuşatması olayına büyük yer vermektedir. Bu olaylara Savar'ın katılmış olması büyük bir ihtimal içinde

¹⁰⁸ İbn al-Kalânisi, s. 265 vdd.; al-Azîmî, vr. 212^b, nşr. Cahen, s. 415; İbn al-Aşîr, XI, s. 37; İbn al-Adîm, II, s. 266.

¹⁰⁹ Yukarıda zikredilen İslâmî kaynaklar dışında ayrıca bk. Süryânî Mikhail, XVI, 8, terc. Chabot, III, s. 245 vdd.; özellikle Niketas Khoniates, *ayn. esr.*, s. 59 vdd.; Willermus Tyrensis, XIV, 24-30, XV, 1-5, terc. Kausler, s. 367 vdd., 375 vdd.; krş. Runciman, II, s. 215 vdd.

¹¹⁰ Sadece al-Azîmî (vr. 213^a, nşr. Cahen, s. 416) imparatorun Antakya'ya dönüşü sırasında Savar'ın Asârib'e bir akın yaparak şehre girdiğini kaydetmektedir. Ancak yine al-Azîmî Asârib'in Zengi tarafından fethini başka bir yerde, 533 (1138/39) olayları içinde zikretmektedir (vr. 213^b, nşr. Cahen, s. 417).

¹¹¹ Yukarıda adı geçen ve yakında basılacak olan habilitasyon tezimizde çok tafsilâtlı olmamakla beraber yeterli sandığımız bilgi mevcuttur.

¹¹² İbn al-Adîm, II, s. 271.

olmasına rağmen ne asıl kaynak İbn al-Kalânîsi'de, ne de ondan yararlanan İbnal-Aşîr ve İbn al-Adîm'de Savar'ın adı geçmiyor¹¹³.

535 (17 Ağustos 1140 - 5 Ağustos 1141) yılında Savar'ın Şeyzer yanında Frankları bozguna uğratmış olduğu haberi de sadece al-^cAzîmî'nin eserinde bildirilmekte olup¹¹⁴ bu olay da diğer kaynaklara intikal etmemiştir. Sadece İbn al-Adîm'in bu yıl içinde Türkmen tahribâtının çoğaldığı ve Frankların Zengi'ye bir elçi göndererek bundan şikâyetle buldukları, bu elçinin geri dönerken bir Türkmen grubu tarafından yakalanarak öldürüldüğü ve bunun üzerine Frankların Haleb'e akın ederek Türkmen ve Araplardan pek çok kişiyi esir ettikleri hakkındaki haberini¹¹⁵ al-^cAzîmî'nin kısa kaydı ile beraber mütalâa etmek mümkün görülebilir.

536 (6 Ağustos 1141 - 26 Temmuz 1142) yılında, pek kısa bir zamanda tekrar tarihin karanlıklarına gömülme üzere, Savar'ın Alemeddin adında bir oğlu tarih sahnesinde görülüyor. Filvaki al-^cAzîmî¹¹⁶, ufak bir ilâve ile İbn al-Adîm tarafından da hemen aynı kelimelerle tekrarlanan bir rivayetinde, Frankların bu yıl içinde Sermîn¹¹⁷ şehrine saldırarak burasını tahrip edip yağmaladıktan sonra Cebel es-Summâk¹¹⁸'a gittiklerini, burasını ve aynı şekilde Kefertâb bölgesini¹¹⁹ harap ederek dağıldıklarını, bunun üzerine Seyfeddin Savar'ın oğlu Alemeddin'in Türkmen kuvvetleriyle birlikte Antakya kapısına dayanıp büyük ganimetle geri döndüğünü bildirmektedir. Alemeddin biraz sonra göreceğimiz gibi, sadece bir defa daha 538 yılı olayları içinde babası Savar yanında savaşırken al-^cAzîmî tarafından kaydedilecektir. Onun hakkında başka kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlayamadık.

Yine aynı yıl Ramazanının ikinci on günü içinde (9/19 Nisan 1142), Antakya prinkepsinin Kudüs'e gitmesinden faydalanan Savar'ın Antakya bölgesine taarruz ederek Cisir el-Hadîd yanında büyükçe bir düşman grubunu baskına uğratıp pek büyük bir başarı kazandığını ve büyük ganimet ile, yanında öldürülenlerin kelleleri ve esirler bulunduğu halde Haleb'e döndüğünü görüyoruz¹²⁰.

¹¹³ İbn al-Kalânîsi, s. 268 vd., 271; İbn al-Aşîr, XI, s. 45, 48 vd.

¹¹⁴ al-^cAzîmî, vr. 214^b, nşr. Cahen, s. 419.

¹¹⁵ İbn al-Adîm, II, s. 275.

¹¹⁶ al-^cAzîmî, vr. 215^a, nşr. Cahen, s. 419 vd.

¹¹⁷ Zerdenâ'nın 20 km. güneyinde, bk. Cahen, *La Syrie du Nord*, harita.

¹¹⁸ Sermîn'in güneyinde, bk. Cahen, *ayn. esr.*, harita.

¹¹⁹ İbn al-Adîm, II, s. 275. Frankların yağma akını Kefertâb'a kadar uzattıkları sadece İbn al-Adîm'de kaydedilmiştir.

¹²⁰ al-^cAzîmî, vr. 215^a vd., nşr. Cahen, s. 420 vd.; İbn al-Adîm, II, s. 276.

537 (27 Temmuz 1142 - 15 Temmuz 1143) yılı için kaynaklarımız Antakya hükümdarının Biza'â vadisinde görüldüğünü, bu sebeble de Savar'ın onun üzerine yürüyerek Frankları kuzeye attığını haber veriyorlar¹²¹. Aynı yıl için Urfa kontu Joscelin II.'in Şatt'ül-Fırat bölgesine taarruz ettiği, fakat Savar ile Joscelin'in Haleb'in kuzeyinde ordugâhları arasında bir araya gelerek aralarında bir barış anlaşması yaptıkları bildirilmektedir ki¹²², bu barışın Antakya ile Urfa Haçlı devletleri arasında uzun zamandan beri sürüp giden anlaşmazlıklardan ve Bizans imparatoru Ioannes'in Antakya ve genellikle Suriye Frankları probleminde son vermek kararıyla giriştiği, ölümüyle sonuçlanan 1142/43 seferinin uyandırdığı iki taraflı endişeden kaynaklandığı tahmin olunabilir¹²³.

538 (16 Temmuz 1143 - 3 Temmuz 1144) yılı Müslüman akınları bakımından biraz daha hareketlenmiş görünüyor. Bu yılın Cumada I. (11 Kasım/10 Aralık 1143) ayı içinde Haleb birlikleri İbn al-^cAdîm'e göre¹²⁴, Antakya'dan çıkan büyük bir ticaret kervanını basarak büyük ganimetle Haleb'e döndüler. Bundan sonra Antakya'ya bağlı Bâsûtâ garnizonunun Müslüman arazisine akında bulunduğu, bunlara karşı çıkan Seyfeddin Savar ile oğlu Alededdin'in Frankları bozguna uğrattıkları al-^cAzîmî tarafından rivayet ediliyor¹²⁵. Bâsûtâ kalesi garnizonu ile aynı yıl içinde bir

¹²¹ İbn al-^cKalânîsî, s. 276; al-^cAzîmî, vr. 215^b, nşr. Cahen, s. 421; İbn al-^cAdîm, II, s. 277. Cahen (*La Syrie du Nord*, s. 365) her ne kadar Raimond'un bu seferi Bizans imparatorunun ölümünden sonra yaptığını söylemekte ise de, kaynaklarda bu seferin tarihi hakkında sene kaydından başka bilgi yoktur.

¹²² al-^cAzîmî, vr. 216^b, nşr. Cahen, s. 422; İbn al-^cAdîm, II, s. 277.

¹²³ Yukarıda belirtmiş olduğumuz gibi, Bizans imparatoru Ioannes Komnenos 1138 yılında Suriye seferine çıkarken Haleb'in de dahil olduğu Müslüman bölgesini Franklara vererek Antakya'yı kendi sınırları içine almayı düşünmüştü. Bu arada onun bu sefer esnasında ilk zaptettiği Müslüman kalesi olan Biza'â'yı Urfa kontu Joscelin II.'e teslim ettiği kaynaklarca belirtilmiştir (Niketas Khoniates, *ayn. esr.*, s. 60; Anonim Süryânî, terc. Tritton, s. 278). Kısa bir süre sonra Müslümanlarca geri alınmış olan (İbn al-^cAdîm, II, s. 269) Biza'â bölgesini Joscelin'in bir bakıma kendi hâkimiyet bölgesi addetmiş olması ve Antakya hükümdarının buraya kadar uzanmasını kontluğu bakımından bir tehdit saymış olması mümkündür. İki küçük Hıristiyan devleti aralarındaki münafereti daha sonra da sürdürmüşlerdir. Urfa'nın Zengi tarafından fethi sırasında Joscelin II. bütün ricalarına rağmen Antakya Prinkepsliğinden destek görmemiştir. Bu hususlarda bk. Willermus Tyrensis, XVI, 4, terc. Kausler, s. 406. Krş. Ayrıca Demirkent, *ayn. esr.*, s. 252 vdd. İmparatorun 1142/43 seferi ise tabii olarak hem bütün Frankları, hem de Zengi'nin devletini tehdit etmekteydi. Krş. Cahen, *La Syrie du Nord*, s. 368; Runciman, II, s. 222 vd.

¹²⁴ İbn al-^cAdîm, II, s. 277 vd. Krş. Cahen, *ayn. esr.* s. 365. İbn al-^cKalânîsî (s. 278) bu olayı 539 Cumada I.'ine vazetmekle yanılmaktadır.

¹²⁵ al-^cAzîmî, vr. 216^a vd., nşr. Cahen, s. 422 vd.

büyük çarpışma daha yapılmış ve 25 Zilkade (31 Mayıs 1144) tarihinde bir Haleb birliği Bâsûtâ yanında baskına uğrattıkları garnizon kumandanını esir ederek 1 Haziran 1144'de Haleb'e getirip emir Savar'a teslim etmişler ve Savar da onu zincire vurdurmuştur¹²⁶.

Seyfeddin Savar'ın hayatı ve faaliyeti hakkında Urfa'nın Zengi tarafından fethi münasebetiyle önemli haberlerin beklenebileceği 539 (4 Temmuz 1144 - 23 Haziran 1145) yılı ve sonrası için sadece İbn al-Ğalânisi'nin iki kısa haberiyle yetinmek durumunda kalmamız oldukça üzücüdür. Bahis konusu haberlerin birincisi 6 Rebi I. 541 (15 Eylül 1146) Zengi'nin, kuşatmış olduğu Caber kalesi önünde kendi köleleri tarafından öldürülmesini müteakip oğlu sonraki büyük Türk hükümdarı Nureddin Mahmud'un babasının Suriye mirasını eline almak için Haleb'e dönüşünde yanında Hamâ emiri Salahaddin Yağsiyânî ile birlikte Seyfeddin Savar'ın da bulunduğu hakkındadır¹²⁷. Bu, başka kaynaklara aksetmeyen önemli haberden Savar'ın Caber önündeki ordugâhta bulunduğunu ve diğer bir çok ümeranın aksine Nureddin'in tarafını tutmuş olduğunu anlıyoruz.

Savar hakkında sadece İbn al-Ğalânisi tarafından kaydedilen ikinci haber ise onun, İmadeddin Zengi'nin öldürülmesinden faydalanarak Urfa'yı yeniden eline geçirmek üzere harekete geçen ve Urfa'nın yerli Hıristiyan ahalisi ile anlaşıp 1146 yılı Ekim ayı sonlarında şehre giren Joscelyn II.'e karşı Nureddin'in emrinde Haleb'den derhal harekete geçen kuvvetler içinde Türkmenleriyle Savar'ın da bulunmuş olmasıdır¹²⁸.

Haçlı Seferlerinin çok ilgi çekici bir devresinde oynadığı rolü kaynakların verileri nisbetinde bir araya getirerek yorumlamaya çalıştığımız Savar hakkında bu tarihten sonra hiçbir kayda rastlayamadık. Savar'ın, Suriye'de Zengi Devletinin kuruluşunda ve büyümesinde oldukça büyük faaliyet gösterdiği açık bir şekilde görünen bu Türk beyinin ve son haberlerde adı geçmeye başlayan oğlu Alemeddin'in akıbeti hakkında herhangi bir şey söylemek mümkün değildir.

Yukarıdan beri verilmekte olan bilgilerin ana ve en verimli kaynağı, görüldüğü gibi, al-Ğazîmi'nin muhtasar tarihidir. Filvaki İbn al-Ğalânisi'de de, pek sık olmamakla beraber, bazen al-Ğazîmi'nin rivayetlerinden müstakil haberlere rastlanılmaktadır; fakat genellikle Seyfeddin Savar'ın hareketlerini oldukça sistemli bir şekilde izlemiş ve kısa da olsa kitabına

¹²⁶ al-Ğazîmi, vr. 217^a, nşr. Cahen, s. 424; İbn al-Ğadîm, II, s. 278.

¹²⁷ İbn al-Ğalânisi, s. 285.

¹²⁸ İbn al-Ğalânisi, s. 288.

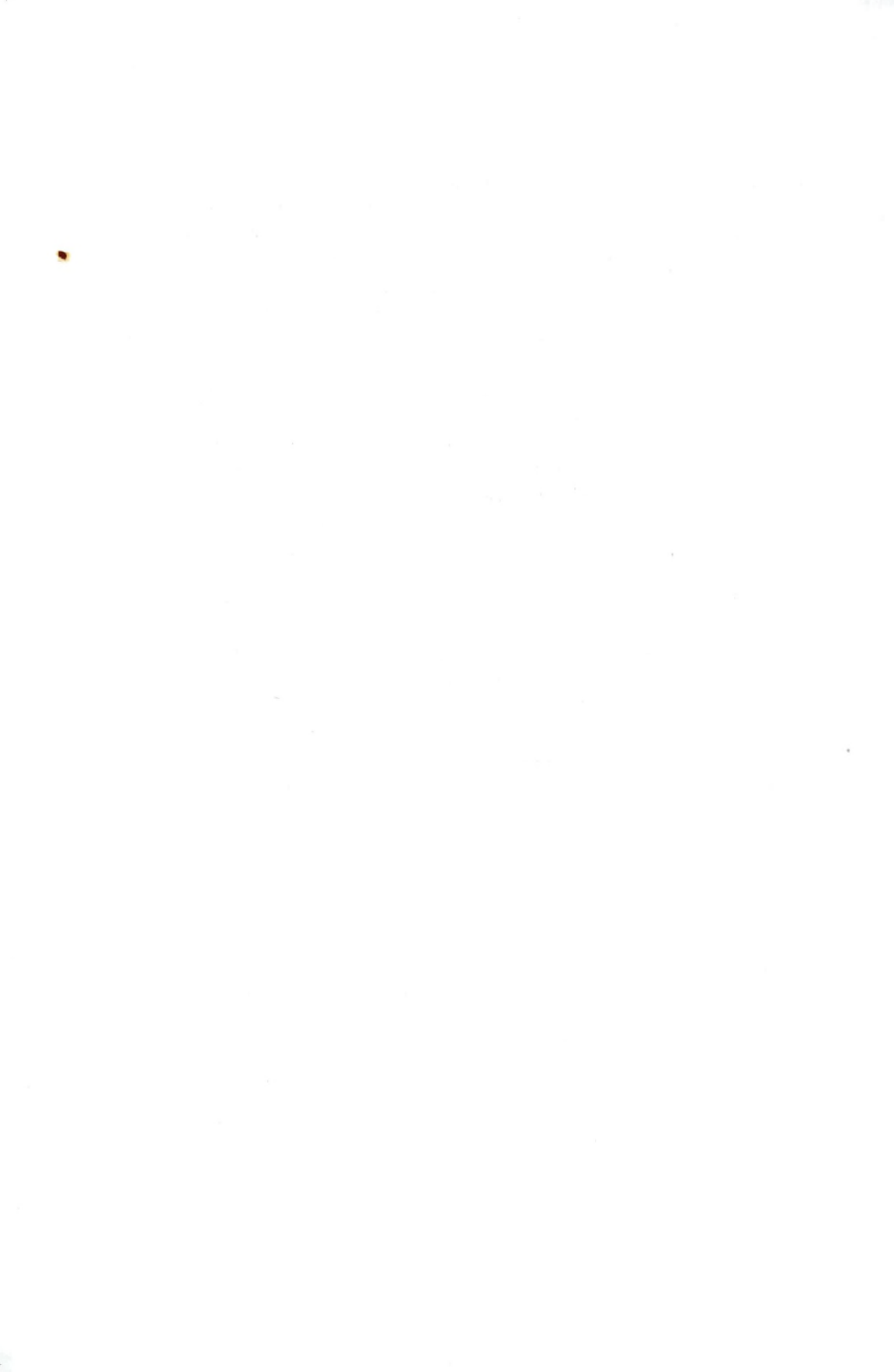
işlemiş olan sadece al-^cAzîmî'dir denilebilir. Ancak maalesef al-^cAzîmî'nin bu kısa tarihi 538 yılı ile son bulur. Onun hem mufassal eserini hem de bu muhtasarını görmüş olduğu, bunlardan yaptığı geniş iktibaslarla malûm olan İbn al-^cAdîm de Savar hakkında verdiği bilgiler için al-^cAzîmî'nin sadece elimizde bulunan nüshasından veya bunun aynı olan diğer bir nüshadan faydalanmış olmalıdır. Çünkü onun Savar hakkında verdiği haberler de muhtasar al-^cAzîmî tarihinin sona erdiği 538 yılı ile tükenmektedir. Onun büyük eseri *Buğya*'de Savar'ın adının geçmemesi, *Żubdat al-Halab*'i kaleme alırken önünde sadece muhtasar al-^cAzîmî'nin bulunmuş olduğunu düşündürmektedir. Başka bir ihtimal de al-^cAzîmî'nin mufassal eserinde Savar'dan hiç söz etmemiş olmasıdır ki, bu da bizi, al-^cAzîmî'nin belki de muhtasarını Savar'a takdim etmek düşüncesiyle kaleme almış olması düşüncesine sevk etmektedir ¹²⁹.

Gerek Anadolu ve gerekse özellikle Haçlı Seferleri tarihini araştırma bakımından üstün bir önem taşıyan bu kaynağın mevcut yegâne nüshası, bu eserden ilk defa ayrıntılı olarak bahseden merhum hocamız Mükrimin Halil Yinanç'ın ¹³⁰ da belirtmiş olduğu gibi, müellifin müsvette halindeki eserinden oldukça acemi ve konuya pek aşina olmayan bir kimse tarafından temize çekilmiş görünmektedir ¹³¹. Bu arada eserin son sayfalarının herhangi bir sebeple temize çekilemeden kalmış olması da pek mümkündür; çünkü al-^cAzîmî'nin 1161 yılından önce ölmediği malûmdur. Eserini 1144 yılının ortaları ile kapatması ve hiç olmazsa devrinin en önemli olayı olan Urfa'nın fethiyle bitirmemiş olması oldukça gayri tabiidir. Muhtasar'ın daha tam bir nüshası ele geçmedikçe bu husustaki bütün tahminlerin bir hipotez olarak kalmaktan kurtulamayacağı da şüphesizdir.

¹²⁹ al-^cAzîmî, , Savar'a yazdığı dört kasidenin ilk beyitlerini eserine almıştır (bk. n. 34, 38, 44, 53). Buna mukabil o, zamanını idrak ettiği ünlülerden sadece Necmeddin İlgazi ile Aksungur el - Porsuki'ye yazdığı birer kasidenin ilk beyitlerini kayıtlı yetinmiş (vr. 198^a, nşr. Cahen, s. 386 ve vr. 202^b, nşr. Cahen, s. 395), devrinin en büyüğü Zengi'ye bile bu şerefi bahşetmemiştir.

¹³⁰ Merhum hocamız al-^cAzîmî hakkındaki tebliğini 1937 yılında toplanan Tarih Kongresi'nde okumuş ve bu da ancak 1943 yılında yayınlanmıştı (*Onikinci asır tarihçileri ve Muhammed bin Ali-il-Azîmî, İkinci Türk Tarihi Kongresi (İstanbul 20-25 Eylül 1937)*, İstanbul 1943, s. 673-690). Cahen'in bu husustaki yazısı ve neşri 1938 yılındadır.

¹³¹ Yinanç, *ayn. esr.*, s. 681.

GARİB-NÂME'DE ALPLİK GELENEĞİYLE İLGİLİ BİLGİLER

Doç. Dr. MİNE MENĞİ

Âşık Paşa'nın 1330 (H. 730) tarihinde yazdığı Garib-nâme adlı ünlü mesnevisi, 14. yüzyıl Türk edebiyatının önemli eserleri arasında yer alır. Garib-nâme'de öncelikle tasavvufu öğretme amacı güdülmüş olmakla birlikte, eserin önemi bir ölçüde de, yazıldığı dönemin Anadolu'sunda geçerli olan değerler sistemine ışık tutmasından ileri gelmektedir. Türk toplumunun çağlar boyu gerekli ve örnek saydığı için yapmaya ve uymaya alışageldiği tutum ve davranışların, yani Türk töresini oluşturan gelenek ve göreneklerin bir bölümü eserde başarıyla verilmiştir. Biz bu çalışmamızda, Âşık Paşa'nın Garib-nâme'de alplık geleneğiyle ilgili olarak verdiği bilgileri ortaya koyup, elden geldikince değerlendireceğiz. Ancak, asıl konumuza geçmeden önce, Müslümanlık öncesi Türk edebiyatının örnek insanı olan alp tipini, belirgin yanlarıyla kısaca tanıtmaya, onun nasıl bir sosyal ortam ve kültür düzeyinin insanı olduğunu anlatmaya çalışalım.

Müslümanlık öncesi Türk toplumunda, kahramanlık ve cengâverlik geleneğinin ayrı bir yeri ve değeri vardır. Bu dönemin alp kişisi, hayvancılık ve avcılıkla geçinen bir toplumun insanıdır. Hayatında sürünün, avın, avcılığın ve akının önemi büyüktür. Akıncılık onun için yüksek bir değer ifade eder. Malına, sürüsüne ve yurduna göz diken düşmana karşı koymak, hayvanları yenmek zorunda olan bu insan için, beden gücü, hayvanlar ve düşmanlar üzerinde kuracağı üstünlük, en yüce değerdir. Destanlar döneminin alp kişisi, bize elde bulunan edebi eserler tarafından, içerisinde bulunduğu koşullar gereği içten çok dışa dönük, aktif bir tip olarak tanıtılır. Müslümanlık öncesi dönemden başlayarak, kahraman, yiğit, zorlu, cesur, güç, zor anlamlarında kullanılagelen alp kelimesi de edebiyatımızda şahıs adı olarak geçtiği gibi, bir sıfat ya da bir unvan ve kabile teşkilatı içindeki bir asker zümresine verilen asalet adı olarak da geçer¹.

Cihad ve gaza kavramlarını bünyesinde bulunduran Müslümanlığın, Türkler arasında yerleşmesinden sonra da yiğitlik ve cengâverlik geleneği yüzyıllar boyu canlı bir biçimde sürdürülmüştür. Başta halk edebiyatı

¹ M. Fuad Köprülü, Alp Mad. İslam Ans. C 1, s. 379. vd
A. Caferoğlu, Uygur Sözlüğü, İst. 1934.

ürünlerinde olmak üzere, edebi eserlerimizin pek çoğunda, hikâye ve destanlarda, atasözlerinde toplumsal ahlak ilkelerini yansıtan eserlerin hemen hepsinde bunu görebiliyoruz. Türk toplumlarında, kahramanlığa sürekli olarak değer verilmesi sadece bir rastlantı değildir. Gerek hayvancılığa ve avcılığa dayalı dönemde, gerekse Müslümanlığın kabulünden sonraki dönemde Türkler hemen her zaman büyük imparatorluklara komşu olmuş ve alp olmadıkları takdirde kolaylıkla yok edilebilme tehlikesiyle karşı karşıya kalmışlardır. Kısacası, alplık geleneği, Türk toplumlarının hayat şartlarının bir gereğidir.

14. yüzyıl Anadolu'sunun alp kişisini Âşık Paşa bize Garib-nâme'nin dokuzuncu ana bölümünde tanıtır². Garib-nâme'nin "Dâstân-ı Nühüm ez Bâb-ı Nühüm" başlığını taşıyan bu bölümünde alplık, önce "zahir alplığı" ya da "dünya alplığı" sonra da "dîn alplığı" olmak üzere iki ayrı bölümde incelenmiştir. Âşık Paşa'nın "zahir alplığı" ya da "dünya alplığı" diye adlandırdığı, döneminin kahraman tipinde dokuz nitelik bulunmalıdır. Nitelik sayısının, ana bölüm başlığı sayısı ile aynı olması bir rastlantı değil, Garib-nâme'nin kendine özgü geometrik düzeninden dolayıdır. Eserde ana başlık sayılarıyla, o başlık altında işlenen konu arasında sayısal bir uyum olması, Garib-nâme'nin ilginç bir özelliğini oluşturur.

Kanı ol kim ister alplık adını
Almak ister düşmeninden dâdını

Düşmenin kahr eyleyüp basmak diler
Başını at yanına asmak diler

Gelsün işitsün kim alplık neyimiş
Alplaruñ sermâyesi niceyimiş

Eydeyim bir bir saña ahvâlimi
Kim bilesin alp erenler hâlini

diyerek, alp adını kazanabilmek için kahramanlık göstermek gerektiğini söyleyen Âşık Paşa, söze girdikten sonra alpa ya da alp erene gerekli dokuz niteliği ve gereci, kendi deyiimiyle dokuz âleti şöyle sıralar: Sağlam yürek,

² Garib-nâme'den konuyla ilgili olarak verilen örnekler, Türk Dil Kurumu Ktp.nda bulunan B/11 numaralı yazmanın "Dâstân-ı Nühüm ez-Bâb-ı Nühüm" başlıklı bölümüyle DTCF Ktp. ndaki B/13 numaralı yazmanın aynı bölümü karşılaştırılarak meydana getirilmiş nüsha farkları dipnot olarak verilmiştir.

güçlü kol, gayret, iyi at, özel bir giyecek, okla yay, keskin kılıç, süngü ve uygun bir arkadaş.

Âşık Paşa'ya göre alp, herşeyden önce cesur, korkusuz kişi olmalıdır. Alplık, düşmandan korkmama, düşmanı korkutarak önünde dize getirme böylece de askerin dayanağı olmakla mümkündür.

Zîra kim alplık geñez nesne degül
Kim öninde düşmen ola cümle kul

Korkmaya hiç nesneden kaypınmaya
Muhkem olup yağı görse sınımaya

Alp eren oldur ki anuñ yüregi
Ola cümle leşkerüñ ol diregi

Yüregi muhkem kişi oldı dilir
Yağıya heybet bırakdı hemçü şîr

Pes yürekdür alplıguñ ilk âleti
Anuñ ile olur alplık hâleti

Âşık Paşa'ya göre alplığın ikinci niteliği beden gücüyle ilintilidir. Yiğit kişi için beden gücü demek, öncelikle bilek gücü demektir. Âşık Paşa, fiziki gücün varlığını sırasıyla pazuda sağlamlık, bedende sağlamlık, belde sağlamlık diye açıklar.

Hak çü virdi ilk aña muhkem yürek
Pes ikinci bâzuda kuvvet gerek

Bâzusında kuvveti olmaz ise
Alp olmaz tende güci az ise

Alp erende kuvvet olmak yaraşur
Zira çok kuvvetlülerle urışur³

Bâzuda kuvvet gerekdür elde güç
Bağrını muhkem gerekdür bilde güç

³ kuvvetlülerle: DTCTF, kuvvetlü erle

Alp erenler güçlü gerek urmaya
Güçsüz olsa alplığı başarmaya

Çünkü kuvvet oldı cisminde temâm
Bildi anuñ güçlülüğün hâs u 'âm

Beden sağlamlığından sonra alp kişiye üçüncü olarak gayret gereklidir. Alplığa baş koyan kişi, hem kişisel hem de toplumsal onurunu koruma çabasında olmak zorundadır. İnsan, onurunu koruma çabasında, gerektiğinde canından geçebilmelidir. Âşık Paşa'ya göre hamiyetin aslı gayrettir. Yani alplık için, insanın kutsal bildiklerini koruma çabası gereklidir.

Pes bu kez gayret gerek ol kişide⁴
Kim anuñla kendü cânına kıya

Alplara gayretdür ol üçüncü hâl
Gayret olmaz ise alplık muhâl

Hamiyet olmaz gayreti yok kişide
Gör nedür kim ol kişi ne iş ide

Alplıguñ bir âleti gayret durur
Hamiyetüñ aslı nedür gayret durur

Pes bilün gayret durur yegrek hüner
Alplığı başarmaya gayretsüz er

Kişinün çünkim yüregi güci var
Hem var anda gayret ü nâmûs u 'âr

Daha sonra Garib-nâme'de, alp olabilmek için insanın, iyi bir at sahibi olması gereğine değinilir.

Aña lâyık pes gerek bir at aña
Kim anuñla çapına ol dört yaña

⁴ kişide: DTCTF, kişiye.

Alplığı er neyle eyler at ile
Alp ere key at gerek kim atıla

Nitekim Hamza binerdi 'Aşkar'a
Hem binüt olmuşdı Düldül Haydar'a

Rüstem'ün Rahş adlu atı var idi
Eyle bil kim kendüsiyle yâr idi

Pes gerekdür alp ere bir lâyık at
Alplaruñ adın çıkarur bayık at

Türk destanlarının yaygın ortak motiflerinden olan ata, Âşık Paşa da, yukarıdaki beyitler içinde yer verir. Garib-nâme'de de kahramanın adını kazanmasının atı sayesinde olduğu geleneğinden söz edilmiştir. Atın alplik için gereğini ve önemini vurgulamak isteyen Âşık Paşa, dinî-mitolojik kahramanların adlarından ve atlarından söz eder. Örneğin Hz. Hamza ile atı Aşkar'ı, Hz. Ali ile O'nun kahramanlığından söz edildiğinde sık sık adı geçen atı Düldül'ü ve İranlı kahramanlardan Zaloğlu Rüstem'le Rahş adlı atını zikreder.

Garib-nâme'de alplik için gerekli görülen beşinci âlet, kılıcın kesmediği, okun delmediği özel bir kıyafet yani zırhtır. Böylece Âşık Paşa, alpin savunma silahına geçer.

At dahı oldı bu kez bir ton gerek
Kim anuñla örtile karın yürek

Ger ururlarsa kılıçlar kesmeye
Katı yaydan ok dokınsa geçmeye

Hem görenler heybet ala karşıdan
Aña karşı turmayalar korkudan

Yukarıdaki beyitlerden de anlaşıldığı gibi, Garibnâme'de anlatılan Türk alplarının kıyafetleri, atlı savaşa elverişli, süvari kıyafetidir.

Âşık Paşa, altıncı sırada, kahramanlık sıfatının kazanılabilmesi için okla yayın gereğine değinir. Zırhını giyen er kişi, biligini yani ok torbasını beline bağlamalı, eline de okla yayını almalıdır.

Pes beşinci âlet alpa ton durur
Aña alplik adını ton kondurur

Tomı oldı biligin alsun bile
Okını vü yayını alsun ele

Yayı iyi gerip, oku uzağa atmak Allah vergisi olan bir hünerdir. Alp kişi düşmanı yenebilmek için bu hünerden de nasibini almalıdır.

Katı yay çekmek uzak atmak ere
Key hünerdür kime kim Tengri vire

Alp kişiye yay yaraşur yağıda
Yay ile ol nice dirnek tağıda

Alplara pes yay key âlet durur
Düşmene karşı okı ol atdurur

Garibnâme'de daha sonra, alplik için kılıcın önemine değinilir.

Yayı oldı ger kılıç olmaz ise
Düşmene ger ol kılıç salmaz ise

Yalınuz yay ok ile alp olmaz
Ok ile ol alplik adın alımaz

Pes kılıcdur âletün yedincisi
Oldur alpuñ altını vü incisi

Kılıç üzre and anuñçün içilür
Kim bu kâfir kamı andan saçılır

Gâziler dini anuñla açdılar
Kâfir oldur kim kılıcdan geçdiler

Kılıç oldı alp elinde sürgi yok
Süñü işin işleyemez kılıç yok

Böylece sıra bir başka savaş âletine süngüye gelir.

Kolda süñü oynadan şol alp eren
Oldurur şol kalbi kalbden ayıran

Alp elinde süñü yavlak yaraşır
Erüñ alrı ilk süñüyle uruşur

Süñüyi er anuñ için oynadur
Adı bilnür süñüyi çün oynadur

Süñü sehzinci âletidür alplarunñ
Pes süñüsü olsa gerek alp erüñ

Âşık Paşa dokuzuncu olarak da, alp kişi için iyi bir arkadaşın gereğinden söz eder.

Cümle âlet oldı bu kez yârı yok
Böyle ardınca yürür dil-dârı yok

Çün kafa-dâr olmasa pes neyleye
Dört yanını kendü nice bekleye

Bilüñ alplık yalnız olmaz ey safâ
Nitekim yalnız degülđi Mustafâ

Hak aña virmişidi feth-i mübin
Anuñ elinde açıldı işbu dîn

Âşık Paşa'nın sonunda zahir alplığı ya da dünya alplığı diye adlandırdığı ve destanlar döneminin Türk kahraman tipine çok benzeyen bu alp tipiyle ilgili olarak söylenenler, şöyle bağlanır.

İşbu tokuz nesnedür alp âleti
Bu tokuzsız olmaz alplık hâleti

Kimde varsa bu tokuz nesne temâm
Alp adıyla okur anı hâs u 'âm

İşbu zâhir alplığın eytdüm saña⁵
Şerh takdir eyledüm öñden soñra

⁵ TDK, Zâhir alplığın eytdüm: tokuz nesne zâhir itdüm

Garib-nâme'de daha sonra din alplığı için insanda bulunması gereken dokuz nitelik sıralanır. Bu bölümde de daha önceki gibi bölüm sayısına uygun olarak dokuz niteliğin sıralandığı dikkati çeker. Din alpında bulunması gereken nitelikler sırasıyla velâyet, riyazet, kifayet, aşk, tevekkül, şeriat, ilim, himmet ve doğru arkadaştır. İlk alp tipinden ikincisine geçişte Müslüman Türk ruhunda meydana gelen değişiklik ortaya konmuş, insanın dıştan içe dönüşü Âşık Paşa'nın beyitlerinde başarıyla anlatılmıştır. Âşık Paşa'nına sözünü ettiği bu niteliklerin çoğu, Müslümanlığın kâmil insanında aranan niteliklerdir. Bilindiği gibi, insanın içe dönüşünün kökünde dinî inanç temeli bulunmaktadır. İçe bakış, insanın iç dünyasını zenginleştirmesini amaç edinmiştir. Gönül zenginliği içinse, din terbiyesi gereklidir. Dinî terbiyede de kişi, davranışlarından önce kendi vicdanını sorumlu tutmalı, kendi nefsiyle hesaplaşmalıdır.

Bildün alplik dünyede niceyimiş
Diñle imdi dîn içinde neyimiş

Dîn içinde şoldur alplik kim kişi
Nefsini basmak ola her dem işi

İnsanın kendi iç hesaplaşmasında aklın yerine de değinen Âşık Paşa, aklın aracılığıyla kişinin nefsi üzerinde üstünlük kurabileceğini, akıl ve nefis arasında sağlanması gereken uyumun Allah'ın emri olduğunu söyler.

Dün ü gündüz çalışa nefsiyile
Tâ ki nefsi düzile 'aklyile

Şöyle ola bunlaruñ birlikleri
Kim Çalap emri ola dirlikleri

Müslümanlıkta revaç görmüş olan, dünyanın kötülüğü, hırs ve isteklerimizin köklerinin dünyaya ait olduğu ve bu nedenle de onları yenmek gerektiği görüşüne, Âşık Paşa da din alpının nasıl olması gerektiğini anlatırken yer verir.

Emr içinden taşra nesne sevmeye
Dünyeyi seddeyleyüben komaya

Nefsün ulu leşkeri nedür hevâ
Bu hevâ şoldur kim ol dünyâ seve

Ol hevâdan toğa hırs u kibr ü kin
Anuñ elinde harâb ola bu dîn

Hem hased hem buhl hem fisk u fesâd
Nice dîn ehlin bular kıldı kesâd

Nefsde bunlardan ulu yokdur çeri
Alp oldur kim sıya ol leşkeri

İmdi anı sımaga bir er gerek
Kim ola bu dîn içinde ol direk

Dîn direği diye halk cümle aña
Ol sıya bu leşkeri öñden soña

İmdi gel görelüm alp sermâyesin⁶
Neymiş anuñ nakd u genç ü mâyesin

Alplığı neymiş aña âlet nedür
Dinle imdi kim hikâyet nitedür.

Aña elbetde tokuz nesne gerek
Kim anuñla ola ol dîne direk

Âlet ola ol tokuz nesne aña⁷
Eydeyüm ol âleti bir bir saña

Âşık Paşa'nın din alplığı için önerdiği ilk şart veliliktir.

İlk veli olmak gerekdür ol kişi
Kim anuñla başa ilete her işi

Ger velâyet olmasa anda 'ayân
Dîn yolunda alp degül bellü beyân

Evliyâdur ol kim anda korku yok
Dünyede hem âhiretde kaygu yok

⁶ Görelüm alp sermâyesin: TDK, gör kim bu alplik sermâyesin

⁷ Bu beyit TDK Ktp. nüshasında bulunmamaktadır.

Pes vilâyet ilk aña deymiş gerek
Kim ola yüregi içinde yürek

Bu vilâyet degdise kangı kula
Din içinde ol gerek kim alp ola

Ulu âlet bu velâyetdür ere
Din içinde kime kim Tengri vire

Bildük evvel âletin din alpinuñ
Anuñile añladuk alpın dinuñ

Âşık Paşa, yukarıdaki beyitlerde veliliğin Allah vergisi olduğunu, ruhunda Tanrının dostluğunu bulan kişi için dünya ve ahiret kaygusuna gerek olmadığını söyler. Veliliğin yanı sıra Garîb-nâme'de din alplığı için riyâzetin yani kişinin dünyevî isteklerinden, maddeden kopabilmesinin, hırs ve tamahtan kurtulabilmesinin gereğine değinilir.

İmdi gör neymiş ikinci âletin
Şoldur ol kim üze nefsuñ tâkatın

Ol riyâzetdür erenler dirliği
Din içinde ol belürtdi erliği

Kimde kim yogsa riyâzet er degül
Anuñiçün nefsinı yeñer degül

Çünkü kendi nefsinı ol yeñmeye
Din içinde nice alplık eyleye

Pes riyâzet birle alp oldı kişi
Anuñile başa iletdi her işi

Anuñile sıdı dünyede çeri
Anuñile oldı bu din serveri

Geldük imdi ol üçüncü âlete
Kim anuñla geldi her iş hâlete

Ol kifâyetdür ki başlarda olur
Kim anuñla her bir iş zabta gelür⁸

Ger kifâyet olmayaydı enbiyâ
Halk nice üdeyeydi Tanrı'ya

Şol havâyı bu kifâyet kesmese
Kim yeñeydi nefsi ger ol basmasa

Pes kifâyet mu'teber âlet durur
Nefse hey dir ol bunuñ boynın urur

Bi-kifâyet kimsene yol varmadı
Nefsine basıldı iş başarmadı

İmdi dördüncü âlete gelgil bu kez
Ol dahı neydüğünü bilgil bu kez

Bindiler 'aşk atına dîn alpları
Karşusına turmadı biñ yeg çeri

'Aşk ile açıldı âhir işbu dîn
'Aşk elinde fâni oldu kibr ü kîn

Yire göge irdi yitdi 'ışk eri
'İşk ayagında yıkıldı nefis ili

'İşk ulu âlet durur dîn alpına⁹
Bahtlu ol kul kim ol 'ışka bine

Pes bular kim 'ışka bindi inmedi
Sıdı nefsi kendü hergiz sınımadı

Âşık Paşa, ilahî aşkın verdiği coşkun ve sonsuz mutluluğu ruhunda duymuş bir mistik olmamakla birlikte yukarıdaki beyitlerde din alplığı için ilahî aşkın gereğine değinir. Dinde coşku olmaksızın amaca varılamaz.

⁸ TDK 2. mısra: İş bilür hem ol iş başarur şeklinde olup vezin eksiktir.

⁹ âlet durur: DTCF Ktp. Nüs. devlet durur.

Garib-nâme'de beşinci sırada din alıp için tevekkülün gereğinden söz edilir. İnsan, dünyevi isteklerinden, maddeden kopabildiği, hırs ve tamahtan kurtulabildiği, kaderine rıza gösterip, dünyada payına düşenle yetinebildiği ölçüde faziletli olur.

Geldük ol beşinci âlet neydüğün
Eydeyüm bir bir saña niceydüğün

Şoldur ol kim ol tevekkül tonını
Tonana vü tuta Hakk'a yönini

Ol tevekkül aña yarak berk ola
Kim anuñla cânı gönli berk ola

Geçmeye hergiz aña düşmân okı
Ya'ni dünyâ mekri ü şeytân okı

Kimde kim yoksa tevekkül er degül
Kendi nefsi leşkerin yiñer degül

Enbiyâyiyle nitekîm evliyâ
Kıldılar dirüz tevekkül Tañrı'ya

Bu tevekküldür tomî dîn alpınuñ
Anuñile alıp oldu bu dînuñ

Âşık Paşa daha sonra altıncı olarak dinde şeriat bilgisinin varlığını arar.

Ol dahı bitdi yine bir gör bu kez
Neymiş ol altıncı âlet gör bu kez

Ol şeri'at biligidür ey safâ
Kim kuşanmışdı anı ol Mustafâ

Kankı şahsuñ kim bilinde ola ol
Cümle halk içre açıkdur aña yol¹⁰.

¹⁰ içre: DTCF Ktp. Nüs. içinde

Şeytân anuñ yolını bağlamadı
 'Âlemi tutdı anuñ görklü adı

Bu şeri'at biliginsüz kimsene
 Bellü bil turmadı karşı düşmene

Pes hakikat oldu kim dîn alpleri
 Bu biligle sıdı cümle leşkeri

Garîb-nâme'de şeriâtın yanı sıra ilmin varlığı da aranır. Ancak, o dönemde ilimden anlaşılan ve beklenen skolastik bilgi yani dîn ve şeriât bilgisidir. Âşık Paşa, çağının bilim anlayışı geleneğine uygun olarak, dîn alpi için dîn ve şeriât bilgisinin gereğini, insanın nefisini yenerek maddeden kopmasını sağlamaktaki yararı bakımından savunur.

Çun şeri'at biligin alduñ bile
 İmdi bu kez 'ilm kılıcın al ele

Bu 'ilimdür âletüñ yedincisi
 Anuñile basılır şeytân süsi

Kimde kim 'ilm oldu nakşî yeñdi ol¹¹.
 Kendü divin yeñdi başın kesdi ol

'İlm elinde cümle bu fisk u fesâd
 Zerre kadri olmadı oldu kesâd

Enbiyâ vü evliyâ bu 'ilm ile
 Açdılar dîn yolını kıldan kıla

Her kim aldı bu 'ilim kılıcın ele
 Sürdi kendü hükmini ilden ile

Âşık Paşa daha sonra dîn yolunda himmetin, amaca ulaşmakta gösterilecek çabanın, verilecek emeğin gereğine değinir.

Çun 'ilim kılıcın bular aldı ele
 İmdi himmet süñüsün tartsun kola

¹¹ ilm oldu nakşî yeñdi: DTCF nüs. oldu nefisin basdı

Âletün sekzincisi himmet durur
Kim irakdan düşmene irür urur¹².

Sünüsü himmet durur yol alpınuñ
Ol sıdı boynın bu şeytân kalbinüñ¹³.

Himmeti yok kişi Hakk'a irmedi
Ol gelüp şeytân çerisin kırmadı

Pes bu himmet er elinde sünüdür
Er iseñ dîn düşmenin anuñla ur

Düşmeni urmaga key âletdür ol
Anuñile açılır bu togrı yol

Âşık Paşa, yukarıdaki beyitlerde görüldüğü gibi, Tanrı'ya ulaşabilmek için himmetin gereğini vurgular. Din yolunda, insanın benliğiyle yapacağı savaşı kazanması, büyük ölçüde, göstereceği kişisel çabayla mümkündür.

Son olarak, din alpi için bir dostun gerekliliğinden söz edilir.

Cümle oldı kaldı hem ol togrı yâr
Kim kıla ol yâr içün cânın nisâr

Ulu âlet togrı yârdur dünyede
Yâr ile açıldı bu dîn ey dede

Yalñızın hiç kimsene yol varmadı
Olmayınca yâr işi başarmadı

Her nebî kim geldi mülke tutdı yâr
Her biri bir yârkıldı ihtiyâr

Yârile vardı yolu togrı varan
Yârı elden komadı gıdtü eren

Pes bilün kim ulu devletdür bu yâr
Dünyede yârile dîn tutdı karar¹⁴.

¹² irür urur: TDK nüs. irür hem urur

¹³ boynın bu: TDK boynını

¹⁴ devletdür: TDK âletdür, yârile dîn TDK dîn yârile.

Yârile hatm oldı ol tokzuncısı
Kim anuñla düşdi ol düşmân süsi

Âşık Paşa, Gârîb-nâme'de kahramanlık konusunu işlediği dokuzuncu bölümün sonlarına doğru,

Uş temân itdüm bu alplık şerhini
Bir bir eytdüm dünyeyi vü hem dini

Ol tokuz bu tokuza geldi temâm
Şerhi birle bildi cümle hâs u 'âm

İmdi gelsün her ki 'aklı varise
Kendü 'aklı kendüzine yârise

Añlasun kim bu hünelerden biri
Kimde varsa dünyede oldur diri

Yâ kişi dünyâ içinde er gerek
Yâ din içre hâkim-i server gerek

diyerek dünya alplığı ile din alplığını birleştirmeksizin insanda ya birinin ya da ötekinin bulunması gerektiğini söyler. Bununla birlikte eserin sözü edilen bölümünde, dönemin değerler sisteminde ortaya çıkan değişiklik açıkça görülmektedir. Âşık Paşa, çizdiği ilk alp tipinden ikincisine geçerken, o dönemin Müslüman Türk ruhunda meydana gelen değişikliği ortaya koyarak, insanın değer ölçüleri açısından, dıştan içe dönüşünü başarıyla anlatmıştır. Garîb-nâme'nin kahramanlıkla ilgili bu bölümü, insanın, fizik gücün üstünlüğü görüşünden ruh gücünün üstünlüğü görüşüne geçişini, kişisel iradenin yerini ilahi iradeye bırakışını vurgular. Âşık Paşa, eski kültür tabakası üzerine zamanının islami kültür tabakasını ustaca yerleştirmiştir.

Ana bölüm içinde çizilen iki ayrı alp tipinde de alplık, yüksek bir değer olarak verilir. Eserde gerek beden gerekse ruh alplığı insanın kendi kenidini ispatlaması için gerekli görülür. Çünkü toplumda, ancak gösterilen kahramanlıklar sonucu insana yer ve değer verilir. Âşık Paşa, alp tipinin çizilişinde Müslümanlığın “insan-ı kâmil” kavramından etkilenmiştir. Bilindiği gibi İslamiyetin kâmil insanı her türlü faziletin yanısıra şecaati yani kahramanlığı da varlığında bulundurmalıdır.

Sonuç olarak, Garib-nâme'nin alplıkla ilgili dokuzuncu bölümünde, beden ve ruhtan ibaret olan insan yapısının, bedenle ve ruhla ilgili iki ayrı görünümüne dönemin toplumsal değerleri açısından bakılmıştır diyebiliriz.

KURTULUŞ SAVAŞINDA DEMİRYOLCULUK

IV

ZIYA GÜREL

Anadolu-Bağdat Demiryolları İdaresinde ötedenberi bir yabancı dil kullanılması ile, bu İdarede çalışan kimselerin nitelikleri arasındaki sıkı ilişkiyi görmüş olduğu anlaşılan Naifa Vekili Ömer Lütfi Bey'in; Demiryollarında Türkçe kullanılacağı buyruğunu; müslim olmayan memurları görevden uzaklaştırdıktan sonra vermiş olduğu görülmektedir.

Ancak, işlemlerinde Fransızca kullanmanın bu kurumun bir özelliği olmadığı; yabancı sermayeli başka kurumlarda da Fransızcanın kullanılmakta olduğu, bunun Osmanlı topluluğunun siyasal ve kültürel durumunun bir sonucu görünümünde bulunduğu, bundan önceki yazımızda belirtilmeğe çalışılmıştı.

Alman sermayeli olan Anadolu Demiryolu ortaklığının başına geçenlerin, Fransızcanın bu yaygınlığına karşı, kendi yararlarına doğrudan bir değişiklik yapamayacaklarını görerek, daha başlangıçta, Almancayı da geçerli bir dil olarak araya sokmaya çalıştıklarının örneklerine rastlanılmıştır.

“Anadolu ve Bağdat Demiryolları İdaresinin İç Yüzü” adı altında Dr. Arhengelos Gavriel tarafından 1327 (1911) tarihinde yayınlanmış olan bir kitabın¹ eleştirmeleri arasında “dil” konusu da önemli bir yer almaktadır. Bu İdarede 17 yıl tabip olarak çalışmış olduğu anlaşılan Dr. Gavriel, topladığı yolsuzluk belgelerini bu kitabında sergilerken; Şark Demiryolları Müdürü iken yeni kurulan Anadolu Timur Yolu (Demiryolu) İdaresine ilk Genel Müdür olarak atanmış olan Mösyö Külman'ın, 1888 tarihli ve 1 sayılı olup devren satın aldıkları Haydarpaşa-İzmit hattında çalışanlara, kendisinin göreve başladığını duyuran ve onlara bu yeni İdarede çalışıp çalışmama seçeneğini veren genelgesini ele almaktadır.

¹ Şu sırada, bir dostumuzun elde ederek bize verdiği 254 sayfa olan bu kitabın sonunda birlikte ciltli olup, yalnızca Ferman, İmtiyaz Mukavelenemeleri ve şartnameleri taşıyan ikinci kısmı da 152 sayfadır. İkinci kısmın kapağı içinde, eser sahibinin “Anadolu Timur Yollarının Cihet-i Siyasiyesi” adlı bir eserinin yakında yayınlanacağı bildirilmektedir. Dr. Gavriel'in böyle bir eserinin çıkıp çıkmadığını bilememekteyiz.

İzmit-Ankara hattının yapma ve işletme imtiyazı verilmiş olan “Anadolu Timur Yolları” ortaklığına, mukavelenamesinin 31. maddesi uyarınca, “Haydarpaşa’dan İzmit’e kadar mevcut olan hat”² olduğu gibi devrolunmuştur. İlk Genel Müdür Külman’ın, bu hatta çalışanlara gönderdiği genelgesini Fransızca ve Almanca olarak iki dilde yazdığı halde, bunların arasına bir Türkçesini katmak gereğini duymamış olduğunu kitabında belirten Dr. Arhengeios Gavriel; genelgenin yazıldığı bu iki dilin de bu hatta çalışanlar için “ecnebi” (= yabancı) olduğunu ileri sürmekte, Türkçeye yer verilmemesini hiç doğru bulmamaktadır.

Anadolu Demiryolları İdaresinin başlangıcındaki bu durum, bize, 1888 tarihli olan imtiyaz mukavelenamesine, bu bakımdan, bir göz atmak gereğini duyurdu. İmtiyaz Mukavelenamesinin 19. maddesinde, memur ve müstahdemlerin kılıklarının “hükümet-i seniyyece” belirleneceği ve bunların hepsinin “fes giyecekleri” açıkça bildirildiği halde; ne bu maddede ne de başka bir yerde kurumda kullanılacak “dil” den söz edilmediği anlaşıldı.

“Dil” konusu, imtiyaz mukavelenamesi koşulları arasında bulunmıyınca, ilk genel müdürün, işe başlamasını içeren genelgesini Fransızca ve Almanca olarak yazmakla yetinmesine ve sonra, kurumun bütün iç yazışma ve haberleşmelerinde Fransızca kullanılmasına karşı “diyecek bir söz” bulunmadığı anlaşılmıştır.

Nitekim; “diyecek bir söz” bulunmaması yüzünden olacak, Osmanlı azınlıklarından olan Dr. Gavriel’in, adı geçen kitabında Türkçeyi savunması da bir çabalama görünümü almış bulunmaktadır. Dr. Gavriel, kitabının 157. sayfasında “ferman, mukavele, şartname ve sair evrakın Türkçe yazılması, imza edilmesi ve iylân olunması” nı, uslaımlamasına dayanak yaparak bundan: “Hükûmet hiçbir vesika ile şimendifer idaresinde bir ecnebi lisan kullanılmasına müsait” olmadığı yargısını çıkarmakta;

² Yapımına 1871 yılında Devletçe bir İngiliz firmasına başlatılmış olan Haydarpaşa-İzmit demiryolu hattının 9 Ağustos 1873’te Devletçe işletilmesine başlanıldığı; 1880 yılında işletme imtiyazının bir İngiliz grubuna 20 yıllık bir süre ile verildiği; bu mukavele feshedilerek 29 Eylül 1888 tarihli imtiyaz mukavelenamesinin 31. maddesinde belirtildiği üzere Anadolu Demiryolu ortaklığına “6” milyon frank karşılığı satıldığı anlaşılmaktadır. (T.C. Anadolu-Bağdat Demiryollarının 1920-1925 Seneleri Zarfında Geçirdiği Safahat, 1927, S. 5-6)

Böylece, 7 yıl Devletçe, 8 yıl da bir İngiliz ortaklığına işletilmiş olduğu anlaşılan bu hatta çalışan kimselerin niteliği ile kullanılan dil hakkında bir kayda rastlanılamamıştır. Dr. Gavriel’in Fransızca ve Almancaya da yabancı olarak gösterdiği bu kimselerin Türkçe mi, İngilizce mi kullandıkları belli olmamaktadır.

bunların Türkçe olmasının, bu kurumda Türkçe kullanılması gereğini, kapalı yol ile göstermekte olduğu sonucuna dahi varmaya çalışmaktadır.

Dr. Gavriel: “Binaenaleyh, İdarenin, lisan-ı mahalliye (yerli dili) bu güne kadar yaptığı gibi kendisine ecnebi addetmemesi lâzımdır. Alelhusus, namına Osmanlı sıfatı da ilâve olunmuştur. (S. 157)” dediği halde; biraz sonra ufak bir dönüş yaparak: “Haydi bir derece Fransız lisanını ecnebi sermayelerle memleketimizde teşekkül eyleyen şirketlerin lisan-ı resmisi olarak kabul edelim. Ya Almancaya ne diyeceğiz? Türkçenin ihmal olunmasını ne ile tevîl eleyeceğiz? (S. 158)” demekte olduğu da görülmektedir. Ve bu kitapta, açık görevlere istekli olanlar arasında Almanca bilenler öne alındığı halde, Türkçenin hiç bir bakımdan ele alınmadığı da belirtilmektedir. Bundan da Fransızca bilmenin olağan sayıldığı; Almancanın, Alman sermayeli olan bu kuruluşta, ancak, bir yeğinleme olarak değerlendirilebildiği görülmektedir.

Haydarpaşa-İzmit hattının satışının “6” milyon frank olarak gösterilmesi örneğinde olduğu gibi, “taraf-ı Devlet-i Aliyye”den “ihсан” buyrulmuş sayılan imtiyaz mukavelenamelerinde ve şartnamelerinde para birimi olarak “frank” kullanılmasının da, o zamanın Osmanlı yaşamındaki Fransız dili etkinliğini gösteren ve Dr. Gavriel’e, Fransızca’yı, yabancı sermayeli ortaklıkların “lisan-ı resmisi” olarak kabul ettiren etmelerden biri olarak görülmektedir.

Bununla birlikte; Dr. Arhangelos Gavriel, kitabının sonunda yaptığı özetlemede: “İdarede lisan-ı azbûlbeyan-ı Osmaninin (= tatlı söylenişli Osmanlı dilinin) kullanılmasını” zorunlu kılmak ve “İdare memurları ile müstahdeminin büyük çoğunluğunun-yalnız hamal, rençber ve dıvarcı gibi değil, hattâ büyük mevki ihraz edenlerini bile-teba-i Osmaniyyeden tayin ettirmek Hükümetin hukuku cümlesinden ve hattâ en mukaddes vazai fi mertebesindedir” diyerek eleştirilerini genişletmektedir.

Anadolu Timur Yolları ortaklığının imtiyazı tarihinden on dört yıl sonra, 1902 tarihini taşıyan (yine Anadolu Demiryollarına verilmiş) Bağdat Demiryolu imtiyazı mukavelenamesinin 34. maddesinde; yeni ortaklık, taşıdığı sıfat (Osmanlı) gereğince, bütün Devlet daireleriyle “Saltanat-ı seniyyenin lisan-ı resmisi olan lisan-ı türki ile muhabere eyleyecektir” denilmiş olduğu görülmektedir. Daha önce, Anadolu Demiryolları İmtiyaz Mukavelenamesine konulmamış olan bu koşul, en azından, 14 yıllık bir denemenin ürünü olmalıdır. Bu madde, Anadolu Demiryolları İdaresinin Devlet daireleriyle yaptığı yazışmalarda dahi Türkçe kullanmak gereğini duymamış olduğunu göstermektedir.

1902 yılında, Bağdat Demiryolu Ortaklığının imtiyaz mukavelenamesine konulabilmiş olan ve ancak Devlet daireleriyle yazışmalarla sınırlı kalmış “dil” üzerindeki bu koşulu; öteki demiryolları idareleri ile yabancı ortaklıklara yayan ve bunların iç işlemlerinin ve haberleşmelerinin de Türkçeleştirilmesini içeren bir biçime getirebilmek için (yine 14 yıllık bir ara ile) 1332 (1916) yılını beklemek gerektiği görülmektedir. Bu tarihte çıkarılmış olan bir kanunun 1. maddesinde: “Timur Yollarla müessesat-ı nafia-i sairede (= başka bayındırlık kurumlarında) işletmeye ait kâffe-i muamelat ve muhaberat Türkçe ile icra edilir” denilmekte olduğu görülmektedir.

Kanunun 2. maddesinde ise, sözü geçen kurumların, bu kanunun buyruğunu Hükümetçe her biri için belirlenecek bir süre sonunda yerine getirmiş olacakları bildirilirken, demiryolu ortaklıklarına bir ayrıcalık tanındığı, “Yalnız mevcut Timur yollar şirketleri için bu müddet 10 Temmuz 1335 tarihine kadar” uzatılabileceğinin saptanmış olduğu anlaşılmaktadır.

Buna göre; Anadolu-Bağdat Demiryolları İdaresinin bu kanunun uygulamasını, millî kuvvetlerin Anadoludaki hatların işletmesine el koydukları 23 Mart 1336 (1920) tarihinden sekiz buçuk ay önce tamamlamış, istasyonlar arası telgraf haberleşmelerini Türkçe ile yapmaya memurlarını alıştırmış olması gerekmekte idi. Halbuki, Anadolu’daki demiryollarına el konulduğu zaman, kanunun buyruğunu sağlamaya yönelmiş en küçük bir girişimin izi dahi görülmemişti.

Kurtuluş Savaşı sırasında demiryollarının haberleşme ve yazışmalarını Türkçeleştirmek isteyenlerin hiçbiri böyle bir kanunu ileri sürmemişlerdir. Bu kanun, büyük zaferden sonra söz konusu olmuştur³.

³ Nafia Vekillüğünden Demiryolları Umum Müdürlüğüne gelen 24.XII.1922 tarihli bir yazıda; İdarede Türkçe kullanılması konusunda gönderilen birçok buyruklara ek olarak, en son 15 Mart 1332 (1916) tarihli kanunun bildirilmesine rağmen; bir kısım biletlerle modellerin Fransızcasının kullanılmakta olduğu bildirilmekte ve şirketlerle idare edilen hatlarda işlemler Türkçe ile yapılmakta olmasından söz edilerek dikkat çekilmektedir.

Bu tarihten 17 gün sonra Genel Müdürlükten gönderilen 10.1.1923 tarihli bir yazı ile; Adana bölgesindeki hatları-Ankara Uyuşması gereğince-işleten “Kilikya ve Kuzey Suriye Demiryolları” Müdürlüğüne, bundan sonra 1332 tarihli kanun gereğince Türkçe ile haberleşileceği bildirilmiştir.

Umum Müdürlüğün 20.1.1339 (1923) tarihli genelgesi, Adana bölgesi hatlarını işleten Fransız İdaresiyle ve İzmir-Kasaba hattı ile bundan sonraki haberleşmelerin Türkçe ile olacağı bildirilmektedir.

Dr. Arhengelos Gavriel'in "Anadolu-Bağdat Timur Yolları İdaresinin İç Yüzü" adlı kitabından öğrendiklerimize göre; Alman sermayeli olan bu kurumun idarecileri, o sırada yaygın bir batı dili olan Fransızcanın yerine geçirmek amacıyla Almanca'yı araya sokmaya çalışmışlar, fakat bir başarı elde edememişlerdir.

Osmanlı Devleti de 1332 Martında bir kanun çıkarmış ise de uygulama olanağını bulamamıştır.

Anadolu-Bağdat Demiryollarında Fransızca yerine bu ulusun dili olan Türkçenin kullanılması ise; o sırada işletme işinde doğuracağı kötü olasılıklar dahi göze alınarak; Kurtuluş Savaşı içinde, Kurtuluş Savaşı ruhiyle sağlanmış, ve böylece "dil" konusu demiryollarında, yıllarca süren, çözüm bekleyen bir sorun olmaktan çıkmış bulunmaktadır.

Mersin Yolunun Açılması:

Fransızlarla, 20.10.1921 de imzalanan Ankara Anlaşması üzerine, Mersin yolu açılmış olduğundan Anadolu'nun İstanbul ve Avrupa ile ulaşımı büyük ölçüde kolaylaşmıştı. Bu Anlaşmadan, Demiryolları İdaresi malzeme ve kömür getirme işinde büyük yararlar elde etmiştir.

Ankara Anlaşmasınının 10. maddesi, Pozanti'den sonra demiryollarının bir Fransız grubu tarafından işletilmesini öngörmektedir. Fransızlar, böyle bir grup gelinceye kadar Pozanti-Yenice istasyonları arasının tarafımızdan işletilmesini teklif etmişlerdir. Yapımı bitmemiş olduğundan, gerektireceği sürekli onarım masraflarına katlanmayı göze alarak, bu teklif tarafımızdan kabul edilmiştir.

Bunun üzerine, Adana bölgesindeki öteki hatları işletmekte olan Fransızlara ait Suriye-Kilikya Şimendiferleri Tâli Komisyonu ile İdare arasında; Yenice istasyonunda her iki İdarenin çalışmalarına elverişli odalar

Meclisten 10 Mart 1332 (1916) tarihinde çıkmış olduğu anlaşılan bu kanunun Takvim-i Vaayi ile yayınlanması ve iylânının 18 Mart 1332 tarihinde olduğu görülmektedir. (9. cilt DÜSTUR 773 sayfa) Burada görüldüğüne göre, kanunun 7. maddesi, uygulamanın bir nizamname (= tüzük) ile yapılacağını bildirmektedir. Düstur'da böyle bir nizamnameye rastlanılmamıştır.

Bundan önceki yazımızda; demiryollarındaki haberleşmelerin Türkçe olmasını ilk önce ortaya atanın kendisi olduğunu ve I. Dünya Savaşı sırasında Nafia Nezaretinde kurulan komisyonda üye olarak bulunduğunu, fakat, Kurtuluş Savaşı içinde bunu gerçekleştirmeye çalışmanın zamanı olmadığını ileri süren Umum Müdür Behiç Bey'in bu sözlerini aktarmıştık. Söz konusu olan Nafia Nezaretindeki komisyonun, bu kanunun taslağını hazırlamış olması yakın bir olasılık göstermektedir. Buna rağmen; Behiç Bey, iyi bilmesi gereken bu kanundan savaş sırasında söz etmemiş bulunmaktadır.

ayrılmasına, bizim İdareye 50 vagon kiralanmasına dair bir anlaşma, 12.12.1921 tarihinde imza edilmiştir. Bundan başka Fransız İdaresi, 31.12.1921 tarihli yazısında, İdaremiz ihtiyacı olan malzemelerin taşıma ücretlerinden yüzde elli indirim yapılacağını da bildirmiştir.

Lokomotif, Vagon durumumuz:

Umum Müdür Behiç Bey'in 9.1.1922 tarihli raporundan: İdaremizde işlemekte olan 18, onarımda 4, onarılması için Avrupa'dan getirtilecek malzemeyi bekleyen 5 lokomotif bulunduğu; Çay istasyonu ile Yenice istasyonu arasında günde bir tren, Konya'dan Cepheye de haftada iki tren yapmaya olanak veren bu makinelerden bir ikisi daha onarım gerektirecek bir duruma düşerse, bu trenlerin de yapılmayacağı; Fransızlardan kiralanmış 50 vagon ile hatta bulunan 282 vagonun bu makinelere göre yeter olduğu, bununla birlikte, Fransız İdaresinden, kapalı ve frenli 50 vagon daha kiralanacağı bildirilmektedir.

Fransız Demiryolları İdaresinin Türk Demiryolları İdaresine yaptığı bu yardımlara, Ankara Anlaşması'nı sağlayan Mösyö Franklen Buyyon'un aracı olduğu anlaşılmaktadır.

Ellerinde gereğinden çok makine oluşu anlaşılan Fransız İdaresinin ileri gelenlerinin, Adana bölgesine gidip gelen memurlarımıza, Hükümet merkezinden istenilmesi koşulu ile, bunlardan bir kısmını İdaremize verebileceklerini söylemiş olmalarına dayanan Umum Müdür Behiç Bey; lokomotif alınması için gereken girişimlerin Hükümetimizce yapılmasını Nafia Vekâletinden 17.1.1922 tarihli yazısı ile istemiştir. Nafia Vekilliği, bu konuda girişimde bulunmuşsa da, Fransızların Adana Şimendifer Tâli Komisyonu, yetkisizliğini ileri sürerek, bu girişimin Hariciye Vekilliği yolu ile yapılmasını istemiştir.

Behiç Bey'in belgeleri bulduran defterlerinden 272 sayılı olanının 59. sayfasındaki notlardan anlaşıldığına göre Fransız İdaresi:

- 1 - Mersin ve Adana istasyonlarının Anadolu-Bağdat İdaresinin telgraflarını alacaklarını,
- 2 - Verecekleri lokomotiflerin en iyi cinsten olmasını sağlayacaklarını,
- 3 - Makine ve vagon kiralarının indirilmesi isteğimize, makinelerin (100 Frank) 13 lira olan kirasını değil; vagon kirasının 100 kuruşa indirileceğini bildirmişlerdir.

Yüzde elli indirimli olan İdaremiz malzemesi taşıma ücretinin yüzde yetmiş beşe indirilmesi isteğimizin henüz karşılığını vermemişlerdir. Yalnız, Yenice istasyonunda verdikleri oda sayısını altıya çıkarmışlar, mağaza

yapılmaya elverişli bir yer vereceklerini de söylemişler, her birinin günlük kirası 13 lira olan lokomotifleri geri istediklerinde, geri verilmesi 15 günü geçince her gün için kiralarının üç katının ödeneceği koşullarını da ileri sürmüşlerdir.

Üç lokomotif şubat ayı başında alınmıştır. Bunların Konya-Çay arası personel değiştirmeden ve yalnız kömür yakarak işleyecekleri Cer İşleri Dairesinde ilgililere bildirilmiştir. Sonrada alınacak iki lokomotifle bunların en iyi cinsten oldukları ancak, borularının dayanıklı olmadığı, bu nedenle iki ay sonra bir onarım gerektirebilecekleri anlaşılmıştır.

Fransızların Bir Protestosu:

Bu çeşit kolaylıklar gösteren Fransız Demiryolları İdaresi, Pozanti-Yenice kısmının işletilmesini kendilerine veren Ankara Anlaşmasına dayanarak bu kısım üzerindeki malzeme ve âletlerin kaldırılıp götürülmekte olmasından Dışişleri Bakanlığı yolu ile şikâyetle bulunmuşlardır,

Nafia Vekilliğinin bu konu üzerindeki sorusuna verdiği karşılıkta, Umum Müdür Behiç Bey, bu malzemenin Bağdat Hattı ile bir ilgisi bulunmadığını; “Bağdat Hattı İnşaat Şirketine ait” olan bu gibi malzeme dolayısıyla Fransız İdaresinin şikâyete hakkı olmadığını bildirmiştir.

Öte yandan, Adana Valiliği de bu protesto yazısının bir kopyasını göndererek Umum Müdürlükten, karşılık vermeye yarayacak bilgi istemiştir. Bu kopyadan, Fransızların Mustafa Kemal Paşa’ya da bir şikâyet telgrafi göndermiş oldukları anlaşılmaktadır. Valiliğe verdiği karşılıkta Umum Müdür Behiç Bey, protestonamede sözü edilen dekovil hatlarının Bağdat Hattı İnşaat Şirketinin malı olduğunu bildirdikten sonra; “memleketimiz için gerekli görülen fen araçlarını elde bulundurmak için Pozanti ile Yenice arasındaki Bağdat hattının olmayan her şeyi kaldırmak niyetinde” olduğunu da belirtmekten çekinmemiştir.

Fransız İdaresinin bu yöndeki şikâyetlerinden vazgeçmiş olduğu, bu konudaki yazışmaların kesilmiş olduğundan anlaşılmaktadır. Bundan sonra, Toroslardaki bütün dekovil malzemesi, hattâ, denetim amacıyla tüneller içine döşenmiş dekovil rayları dahi, yerlerine geniş hat döşenerek, (ilerde ayrıca sözünü edeceğimiz), Azarıköy-Piribeyli menzil dekovil hattı döşenmesinde kullanılmak üzere kaldırılmıştır.

Fransız Demiryolları İdaresinin Durumu:

Umum Müdür Behiç Bey, Fransız İdaresindeki hatlar üzerinde Erkân-ı Harbiye-i Umumiyye Reisi (Genel Kurmay Başkanı) Fevzi Paşa’nın istemiş

olduğu ve kendisine sunulan (Bu makam o sırada Vekiller Heyeti içindedir) raporun bir kopyasını 15.2.1922 tarihinde Nafia Vekilliğine de sunmuştur. Bu raporda; Ankara Anlaşmasından sonra Adana yöresini boşaltan Fransızların Pozanti'den sonraki Bağdat hattını bir Fransız grubuna vermeleri gerekirken, şimdiye kadar bu hattı Fransız Harbiye Nezareti'nin işletmekte olmasının ve hattâ, gidip gelen memurlarımıza söylediklerine göre bu hattı "harp ganimeti" saymalarının Ankara Anlaşmasına uygun olmadığı; özellikle Hükümetimizin bu hatta bir mümessili (= komiseri) bulunmadığı halde, Fransız Harbiye Nezaretinin hattın hesaplarını incelemekle görevli bir subayının bulunmasının garip olduğu; hattın, bütün Suriye hatlarını İdare eden ve Beyrut'ta bulunan askeri bir İdare merkezine bağlı olmasından taşıma ücretlerinin Suriye parasıyla alındığı, bunun ise bizim tarifenin bir misli olduğu; bize karşı bir hukuki durumu olmayan bu İdarenin kaldırılarak, Ankara Anlaşmasında sözü edilen grup gelinceye kadar bu hatta Hükümetimizin el koyması gerekirse de, bunun Fransızlarla aramızdaki dostluğu bozacağından, grup gelinceye kadar şimdiki İdarenin, mukavelenamede bulunan tarifeyi (B. Meclisinde altı katına çıkarılmış olarak) uygulamasının istenebileceği bildirilmektedir. Raporda, daha sonra, bu hattın, kanun niteliğinde olan şartnamesinde adı "Bağdat Hattı" olduğu halde, vagonların üzerine "Fransa Sûriyesi" yazılmasının egemenliğimize aykırı düştüğünü de belirten U.Md. Behiç Bey, Anlaşmaya göre gelecek grubun gelmesini sağlamakla birlikte, bunun bir Türk Ortaklığı olarak oluşturulmasını; işe başladıktan sonra da Anadolu hattının olan malzemeyi koşulsuz Anadolu hattına geri vermesini; Bağdat Hattı malzemesinin de onlarda ve bizde kalacak kilometre oranı ile bölüşülmesi gereğini ileri sürmüş bulunmaktadır.

Fransızların Anlaşmaya uymayan Davranışları:

Fransız Demiryolları İdaresinin Adana Fabrika ve Deposundaki bütün malzeme ve işçileri İskenderun'a taşımakta olduğu duyulunca, Nafia Vekilliği, bunların Adana'da, yerlerinde bırakılmaları için girişimlerde bulunulmasını Hariciye Vekilliğinden istemiştir. Bu başvurma işinde dayanak olarak Franklen Buyyon'un 22.12.1921 tarihli olup: "Yusuf Kemal Beyefendiye, dünkü telgrafımla durumu yeniden bildirdiğim gibi, Fransa Hükümeti Büyük Millet Meclisi Hükümetine cemilekâr bulunmak prensibi ile demiryollarının bütün malzemesini İskenderun'a taşımaktan çekinmiştir" şeklindeki telgrafına dayanılmıştır. Buna rağmen; Hariciye Vekilliğinden gelen cevapta Frans Hükümetinin işi inceleyeceği, Türkiye Hükümetinin isteğinin yerine getirilmesine çalışılacağına bildirildiği anlaşılmıştır.

Erkân-ı Harbiyye-i Umumiyye Reisliğinin, siyasi anlaşmazlıklar çıkmaması için işin kurcalanmasını istemediği de anlaşılmiştir.

Bayrak Sorunu:

Fransızların Adana ve yöresindeki istasyonlara Cuma günleri Türk Bayrağı ile birlikte Fransız bayrağı da çektikleri; Valinin uyarması üzerine on günden beri Fransız bayrağı çekmekten vazgeçmişler ise de, Türk bayrağını da çekmedikleri Adana İstasyon Kumandanının 23.2.1338 (1922) tarihli şifresinden öğrenilmiştir.

Mali Durum

İki Seçenekten Biri:

Gelir getiren, yalnız, Adapazarı İşletmesidir. Ankara ve Konya İşletmelerinde yolcu ve ticaret eşyası geliri, sözü edilemeyecek derecededir. Askerî taşımalarından oluşan Devletteki alacakların ödenmesi için Maliye Vekillığının Valilik Muhasebelerine verdiği havaleler, ödenmemektedir. Nafia Vekilliğine gönderdiği 11.1.1338 tarihli şifresinde “Merkezden uzaklaşıp bizzat takip edemediğimiz için bir aydan beri Maliye Vekâleti İdareye para vermedi” diyen U.Md., bu ay içinde onbini Ankara İşletmesine olmak üzere ellibin lira, ve ardından genel siparişler için ellibin lira daha istemiştir.

Ankara İşletme Müfettişliği ise, 3.1.1338 tarihli yazısında, Adapazarı İşletmesi gelirinin Ankara İşletmesine bırakılmış olmasını yeter gören Maliye Vekillığının, bundan başka bir para verilemeyeceğini kesin olarak bildirdiğinden söz etmektedir. Borç, kırkbin lirayı aşmış olduğundan ve en küçük bir ihtiyacı gidermek için daha kasada para bulunmadığından ne yapılacağı U. Müdürlükten sorulmaktadır.

Uğraşmalar sonunda, bu borca karşılık olmak üzere Maliyeden 5 bin lira verilmiş, o sırada Adapazarı İşletmesinden de 3 bin lira gelmiştir.

“**Ordunun taşımaları ve İdareden aldığı malzeme hep veresiyedir.** Halbuki, İdare her şeyi para ile almak mecburiyetindedir” diyen U. Md. Behiç Bey’in 21.1.1338 tarihli olup İdarenin istediği alacaklarının vaktinde ödenmesine aracı olunmasını istediği Naifa Vekillğine gönderdiği yazısından; Fransız İdaresinden kiralanan makine ve vagon kiralalarının, ve o hatta kömür taşınması ücretlerinin olduğu gibi, İstanbul’dan getirtilen Tıp malzemesi gümrüğünün de peşin alındığı, buna karşılık, yedi aydan beri aylık alamayan memurlara ancak bir aylık verilebildiği anlaşılmaktadır. U.

Müdür bu yazısında “yakında olacağı tahmin edilen askeri hareketlerden” söz etmekte, bunların gerektirdiği taşımalar ve Almanya’ya yapılan siparişler için, İdarenin alacaklarından gereken miktar paranın hemen verilmesini; veya ordunun hayati ihtiyaçlarını sağlamak için gerekli olan şimendiferin yok sayılması şıklarından birinin seçilmesinin zorunlu olduğunu bildirmektedir.

Müteahhide Verilemeyen Para:

Düşmanın çekilirken tahrip ettiği hattı, Sarıköy istasyonuna kadar bir an önce onarmak gerekmektedir. Askeri arabalarla cebire taşımının işi uzatacağı anlaşıldığından, bu cebirelerin bir müteahhide taşıtırılması Askeri Komiserlikçe, Ankara İşletme Müfettişliğinden istenilmiştir.

Bir müteahhit bulunmuş, 5500 çift cebirenin taşıtılması emri alınmış, fakat; Maliye gereken parayı vermediğinden taşıma işinin, bu yol ile yaptırılmayacağı anlaşılmıştır. Müteahhidin istediği, olmadığı için verilemeyen para 2500 liradır.

Ocak ayı sonuna kadar Adapazarı işletmesinden iki bin ve ardından bin lira gelmiştir. Ankara İşletme Müfettişliğine gönderdiği, bu konu üzerindeki yazısında U.Müdür: “Halbuki benim buraya gelişimden beri bu kısım için (Konya) Maliyeden henüz on para alınmamıştır” demekte ve Nafia Vekillğine baş vurularak, para verilmediği takdirde, cebire taşımalarının ve vagon onarımlarının yapılamayacağını bildirilmesi salık verilmektedir.

Valilik Muhasebelerine Verilen Havaleler:

4.2.1338 (1922) de Nafia Vekillğine gönderdiği şifrede “... Her ne kadar Maliye Vekâleti, Silifke, Aksaray, Burdur, Menteşe ve Muğla’ya tutarı 55000 liralık havale vermişse de bunların alınması pek şüphelidir”. diyen U. Müdür, ödemeleri hemen yapabilecek olan Mersin Gümrük ideresine 50 bin liralık bir havale verilmesini istemektedir.

Bu şifrede; İskenderun’dan yapılmaya başlanılan silah, giyecek ve çok sayıda hayvan taşımaları dolayısıyla ticarî eşya taşımaları yapılamadığı, böylece bir gelir elde edilemediğinden Fransız İdaresine kira bedellerinin verilemeyeceği; bunun sonunda da, onlardan görülmekte olan kolaylıkların zorluğa dönüşeceği açıklanmaktadır.

Maliye Vekillğinden Valilik muhasebelerine verilmiş havalelerden ancak Silifke’den onbin lira gelmiş, fakat Konya defterdarlığı bu parayı tutmuş, Demiryolları İdaresine vermemiştir.

Bundan başka; Fransız işgali üzerine başka vilâyetlere sığınmış olan Adana ve yöresi halkının yerlerine dönmelerini sağlamakla görevli Valilik makamına ve halka bir yardım olsun diye taşıma işlerini veresiye yapmış olan Demiryolları İdaresi, 7600 lira tutan alacağını Valilikten bir türlü alamamaktadır.

Mali Durumu Yansıtan Rapor:

U. Md. Behiç Bey; Fevzi Paşa'nın sözlü emirleri üzerine sunduğu 15.2.1338 tarihli raporunda mali durumu da açıklamaktadır: Ocak ayı geliri olan 30 bin lira ile "müsaade almaya lüzum görmeden" İstanbul'a bir satın alma heyeti göndererek, acele gereği olan malzemeyi satın alma işine giriştiklerini, fakat, bunun için daha 70 bin lira gerektiği, Fransızlardan kiralanan vagon ve makinelerin 7 bin lira tutan aylık kiralalarıyla, onların hattı ile getirilen malzeme ve kömürün taşıma ücretlerinin Yenice istasyonunda onlara, günü gününe ödenmesi zorunluğu bulunduğu halde, 15.12. 1337 den beri bu kısım için Maliyeden para alınmadığından İdarenin ciddi bir bunalım içinde kalmış olduğu bildirilmekte bu nedenle İdarenin "iki milyon liralık alacağından hiç olmazsa yüzbin lirasının Mersin Gümrüğüne havale edilmesinin sağlanması" istenilmektedir.

Rapora eklenen bir cetvelden Yenice-Çay kısmının aylık 85 bin, Adapazarı kısmının 5 bin, Ankara kısmının 40 bin lira giderleri olduğu; buna karşılık, Yenice-Çay kısmının 49 bin, Adapazarı kısmının 24 bin, Ankara kısmının 10 bin lira geliri olduğu, bu nedenle İdarenin her ay 56 bin liralık açığı çıktığı, Aralık 1337 ayı başlarında Maliyeden verilen 75 bin lira ile Haziran ayından bu yana aylık alamayan memurlara, 50 bin lira tutan bir aylıkları verilebildiği, bu paranın geri kalanı ile odun ve kömür (lokomotifler için) alındığı anlaşılmaktadır.

Maliyenin Davranışı:

13.3.1338 tarihli şifresiyle U. Müdür: "İdarenin birçok alacağının bulunduğunu ve şimdi de askeri taşımalar yapıldığını Maliye ve Müdafai Milliye Vekâletleri bildikleri halde, formaliteye uyarak para vermemenin muharebenin arifesinde şimendiferi durdurmak olacağını, bu nazik anlarda İdarenin alacağı olmasa bile, para verilmesinin zaruri olduğunu" Nafia Vekilliğine bildirmektedir.

Maliye Vekilliğinin Valiliklere gönderdiği havalelerden Silifke'den gelen 10 bin liranın Konya Defterdarlığından ancak 3500 lirası alınabilmiştir. Aksaray Valiliğinden de bin lira gelmiştir. Mersin Gümrüğünden 35 bin

lira alınmıştır. Alınması olanağı olmayan yerlere havale verileceği yerde, her ay Mersin Gümrüğüne 50 bin liralık ödeme emri verilmesini U. Md. yeğlemektedir.

İdareden Garp Cephesi Komutanlığına yazılan bir yazıda, Maliye Vekilinin 1336 (1920) yılı borcunu kabul etmediği, 1337 (1921) yılı borçlarını da “verile emri” formalitesinin bitmemiş olmasını neden göstererek vermediği açıklanmaktadır.

Vagon kirası olarak Fransız İdaresine (bir aylık borç olan) 6947 lira verilememiştir.

Durumu açıklayarak yapılan başvurmalara karşı Nafi Vekillğinden gelen bir yazıda “şu sırada mali sıkıntı olmakla beraber” denilerek, İdarenin, alacakları ile almış olduklarının düzenli bir hesabının çıkarılmamış olması ve tesviyelerin (askeri taşımalar dolayısıyla verilen belgeler) zamanında “verile” emrine bağlanarak işlemlerinin sürekli izlenmemiş olmasının paraların alınmasının gecikmesine neden olduğunun ileri sürüldüğü görülünce, buna verilen 3.4.1338 tarihli karşılıktaki; en son Konya’ya verilmiş 15 bin liralık havale ile Silifke’den gelen on bin liranın 6500 lirasını Konya Defterdarlığı vermemeğe direnmekte olduğuna göre, “verile” emrinin tamamlanmasının da para verilmesini sağlayamadığını belirten U. Müdür; kömür taşımaları ile birlikte İskenderun’dan Garp Cephesi için yapılan taşımalar nedeniyle Fransız İdaresinin ticaret eşyası taşımalarını durdurmuş olmasından gelirin kesildiğini, kömür vagonlarının taşınması ücretinin, geliri olmadığından, Yenice istasyonunun sağlayamadığını, Osmanlı Bankasından alınan ödünç paranın on gün sonra geri verilmesi gerektiğini Nafia Vekillğine açıklamıştır.

Maliye Vekillğinin mart ayında verdiği 30 bin lira ile iki kömür gemisinin Mersin Limanında boşaltılması yapılabilmektedir.

6.5.1338 tarihli yazıda, Fransız Demiryolları İdaresine olan 2398 liralık İdare borcu için “bizi şıkıştırmaktadırlar” denilerek Naifa Vekillğinden ne yapılacağı sorulmaktadır.

Roma mümessilimiz Celâlettin Ârif Bey’e ısmarlanan kazan borularının karşılığı olan 50 bin frank gönderilememiştir.

Odun müteahhitlerine para verilemediği için yeterince odun alınmamakta ve bu nedenle kömür yakımı artmaktadır.

Mali durum elverişli değilse, bu durumun Maliye Vekillğince bildirilmesi ve bunun sonucu olarak, mukavelelerin feshedilerek odun, kömür ve malzeme almaktan vazgeçilmesine müsaade edilmesi Vekillikten istenilmiştir.

Bu sırada Nafia Vekilliğinden gelen bir telgrafıta; Mali yönü Maliye Vekilliği ile bir çözüme bağlanacağı bildirilerek, tonu 20 liradan üç bin ton Kardif kömürü önerildiğinden, ihtiyaç miktarı ile başkaca taahhüt olup olmadığı sorulmakta ve mutalaa istenilmektedir. İdarece buna verilen karşılıktaki; Maliye Vekilliğinin, beş ay sonra gerekecek kömür için iki yüz bin lira vermesi olanağı varsa, beş aya kadar hareketten kalacak olan lokomotiflerin yedek parçaları için hemen yüz bin lira vermesinin daha gerekli olduğu bildirilmektedir.

Yine bu sıralarda Zonguldak'tan gelen kömür vapurunun, elde para olmadığından, boşaltılması bir sorun olmuştur. Bir tesadüf sonucu, Mersin'de bulunan U. Müdürün, boşaltmanın yarısında parasının verileceğini söylemesi üzerine, boşaltma işine başlanılmıştır. Havalesi gönderilmediğinden, söz üzerine başlayan bu boşaltmanın duracağı, ve bunun sonunda, yükünü boşaltmadan bekleyecek olan vapura bekleme tazminatı vermek zorunda kalınacağı Vekilliğe yazılmıştır.

Vekiller Heyeti Kararı:

Nafia Vekilliği, 20.5.1338 tarihli yazısı ile, Vekiller Heyetinin 8.3.1338 tarihli kararnameyi Demiryolları İdaresine bildirmiştir. Bu kararnamede, Şimendifer İdaresinin askeri taşımalardan oluşmuş alacaklarının Maliyeye her ay düzenli bir şekilde; birikmiş alacaklarının ise taksitle ödemesini, Nafia Vekilliğinin 2.3.1338 tarihli önerisi üzerine, kararlaştırıldığı görülmektedir. Bu kararın "Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyaset-i Celilesinin tasvibine iktiran" ettiği de ayrıca belirtilmiştir. (Bu kararnamayı Demiryolları İdaresine şimdikiye kadar bildirmemesinin nedenini açıklamak Nafia Vekilliğine düşmekte ise de, buna hiç uymamak da Maliye Vekilliğine dönük bir sorun olmaktadır.)

Bir zamanlar "verile" emri işlemi tamamlanmamış olmasını ileri sürerek İdare alacaklarını vermeyen, ve gelen havale paralarına el koyan Konya Defterdarlığına gereken emri vermeyen Maliye Vekilliği, Kararnameye uymamakla kalmayarak Demiryolları İdaresini daha zor bir duruma sokmuştur.

Mersin limanındaki kömür vapurunun boşaltılması için İdare alacaklarına mahsuben vermesi gereken 20 bin lirayı İdareye göndermeyecek, bu hizmetleri yapacak olan Fransız Demiryolları İdaresinin, ispat edici belgeleri Mersin Valilik Muhasebesine vererek, oradan karşılığını almasını istemiştir. Kömürün, Mersin'den Yenice istasyonuna kadar taşınması

masrafları için Mersin muhasebeciliğine başvurulması gerektiğini Fransız Demiryolları İdaresine bildirmek bizim İdareye üzüntü vermiştir. Bu para, İdare alacaklarından bir kısım olarak istenildiğinden Maliye Vekilinin bu davranışı sözü geçen Vekiller Heyeti Kararına hiç uymamış bulunmaktadır.

Fevzi Paşa'nın iyi sanısı:

Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa “Zâte mahsus” olarak gönderdiği 27.5.1338 tarihli şifrede “Cephede bulunan Maliye Vekili Hasan Fehmi Beyefendi'ye yazdım. Hattın pek elim safhaya giren vaziyet-i maliyesinin ıslahı için müessir ve kat'i muavenetini taleb ettim. Konya'ya gelişinde müracaat ve takip ediniz” demektedir.

U.Md. Behiç Bey; yanındakilerle birlikte föy dö marş'a yazdırmak yolu ile (biletsiz olarak) seyahatlerini kolaylaştırdığı Maliye Vekili ile görüşmüş, her ay düzenli olarak 30 bin lira vermesi için kendisinden söz almıştır. Fakat; 19.6.1338 tarihinde dahi henüz bir şey alınmamıştır.

Böylece; Maliyeden tam üç aydır para alınmadığı ve her türlü satın alma işinin durduğu, Fevzi Paşa'ya bildirilmiştir.

Büyük Taarruzdan İki Ay Öncesi:

2.7.1338 tarihine kadar da Maliyeden yine bir şey alınmamıştır. Bu nedenle, makinelerin yağsız, atölyelerin malzemesiz kaldığı; tonu 5 liradan odun alınmadığı için savaş için istif edilmiş kömürlerden yakmak zorunda kalındığı, Osmanlı Bankası ile birçok tüccara olan borçların verilemediği, bu yüzden, borçlanma ve güven üzerine iş yapmak olanağı kalmadığı, yolların ve vagonların malzemesizlikten onarılamadığı; malî durum elverişli değilse para istenilmeyeceği, ancak; para verilmediği takdirde doğacak sonuçlardan, hele cephe taşımalarının gecikmesinden İdarenin sorumlu tutulamayacağı, U. Müdürlükçe, gereken yerlere bildirilmiştir.

Ayda yüz vagon ölçüsünde ticaret eşyası taşınmasından biraz para elde edilmekte iken, son defa Adana'dan cepheye günde 10 vagon buğday taşınmasının başlaması üzerine, ayda 300 hububat vagonunun ek olarak Yenice-Ulukışla sert rampasından çıkarılmasının, artık, hattı ticaret taşımalarından yoksun bırakacağını, bu zor durumu gören Garp Cephesinin “.. bu askerî zaruretini iyfasına, ait olduğu Dairelerin bir çare bulması” gerektiğini bildirdiğini; Fransız Demiryolları İdaresinden birkaç lokomotif alınmadığı takdirde, İdareyi ölmeyecek derecede yaşatan ticaret taşımalarının küçük gelirinden de yoksun kalınacağını belirten U. Müdür; geçende Konya'da rastladığı Maliye Vekilinin, İdarenin kendi kazancı ile

geçinmesi gerektiğini, para veremeyeceğini kesin olarak söylediğini, askeri taşımalar dolayısıyla oluşan sıkıntılı durum anlatıldığında da, bunun ordu ile çözümlenmesini söylemekle yetindiğini bildirerek, Maliye dört aydan beri para vermediğine göre, ne yapılacağı, 3.7.1338 tarihli yazı ile Nafia Vekilliğinden sormuştur.

Umum Müdür, bunları 4.7.1338 tarihli şifre ile Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa'ya da bildirerek, İdarenin mali durumuna acele bir çare bulmasını "Demiryollarının yegâne hâmisî olan zat-ı sâmillerinden istirham ederim" demektedir.

Büyük taarruzdan 55 gün önce, Demiryolları İdaresi, kendisinden istenilen iş gittikçe artarken, gerekli yedek âlet ve malzeme getirtmek için dahi, alacaklısı olduğu Maliyeden parasını alamamaktadır.

URARTULULARIN KÖKENİ VE DİLLERİ *

Prof. Dr. KEMAL BALKAN

Sayın davetliler.

Anadolu'nun doğusunda, Van Gölü çevresinde İ.Ö. 900-600 yılları arasında egemenlik sürmüş olan Urartu devletinden bize pek çok kültür eseri intikal etmiştir. Son yıllarda Türkiye'de ve komşu ülkelerden İran'da ve Sovyetler Birliği'nde Urartu konusunda yapılan araştırmalar ve kazılarda bulunan eserlerin sayısı daha da artmıştır. Özellikle onlardan kalmış çivi yazılı yazıtlar bir hayli yüksek bir yekûna varmış bulunmaktadır.

Bugün Urartu'luların tarih sahnesine çıkışları, devlet kurmaları, bunların kökeni, ve dilleri hakkında son bilimsel araştırmaların verilerini özet olarak sunmaya çalışacağım. Daha önce Urartu sözü üzerinde durmak istiyorum.

Urartu sözü bu millete komşuları olan Asur'lular tarafından verilmiştir. Urartu sözü, İ.Ö. 1000 yıllarından sonra hem bir memleketi, hem bir devleti, hem de o devletin halkını ifade ediyordu. Fakat bu husus anlaşılmadan önce Urartu denilen halka ilk araştırmacılar başka bir isim vermişlerdir. Urartuca yazılmış yazıtların hemen daima Haldi sözü ile başlamış olmasına dikkat edilerek Urartuluların kendilerine Haldi'ler dediklerini kabul etmişlerdir. Haldi sözü bu yazılı belgelerde baş tanrının adı idi. Bu da baştan beri biliniyordu. Başka bir benzeri olmamasına rağmen, bu ilk araştırmacılar Urartululara Haldi'ler ismini vermekten çekinmemişlerdir. Bunun bir kaç nedeni vardır. Bizans kaynaklarında Anadolu'nun doğusunda Haldiya denilen bir thema (eyâlet) bulunduğu biliniyor. Ayrıca bu Haldiya eyâletinde yaşayanlara da Haldoy, Hald'ler deniyordu.

Urartu kitabelerindeki Haldi sözünün daha sonra Bizans devrindeki eyâletin isminde de devam ettiğine inanılmıştı. Urartululara geçen yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başlarında geniş ölçüde Haldiler adı verildi. Bunun bir başka nedeni daha vardı. Bu neden daha ziyade politik idi. Geçen

* Konferans 31.3.1978 tarihinde Türk Tarih Kurumu'nda verilmiştir. Konuşmacı, dinleyecilere Ord. Prof. Sayın Sedat Alp tarafından tanıtılmıştır.

Bu takdim konuşmasında sayın Ord. Prof. Dr. S. Alp'in hakkımda uygun gördüğü iltifat dolu beyanlar için kendilerine teşekkürler ederim.

yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başlarında Urartuluların Ermenilerin cedleri olduğu kabul edilmekte idi. Böylece Ermenilere Anadolu'nun doğusunda bir vatan bulunmuş olacaktı. Bunun için Urartu halkının herhangi bir şekilde Ermenilerle birleştirilmesi arzu ediliyordu. Kurtarıcı olarak bir söz de keşfedildiği zannedildi: Ermenicedeki haltik-kh sözünün, Urartu baş tanrısının adı olan Haldi sözünün devamı olduğu kabul edildi. Bu art düşünceye göre Urartu dilindeki baş tanrının adı olan Haldi'ye benzer bir sözün Ermenicede de bulunduğu göre, Urartu'luların Ermenilerle akraba olduğu ispat edilmiş farz edildi; ve dediğim gibi, bu, geniş ölçüde politik motiflerden hareketle, zorlama ile ulaşılmaya çalışılan bir yoldu. Böylece Ermeni tarihi, bu çeşit kişilerce 9. ve hattâ 13.yüzyılın başlarına kadar geri götürülmüş olacaktı (bk. aşğ). Bu esnada şu iki husus anlaşıldı. Evvela, Bizans kaynaklarında Haldiya denen eyâlet daha ziyade Karadeniz kıyılarında Trabzon ile Batum arasında uzanan bir bölge idi. Urartu devleti bu bölgeye hiçbir zaman ulaşmamıştı. Burada hiçbir zaman Urartulular yaşamamıştı. Bu suretle bu dayanak çürümüş oluyordu. Fakat daha tuhafı da şu oldu: Urartu dili üzerinde yapılan araştırmalar ilerledikçe kolayca görüldü ki, Urartu dili ile Ermenice arasında, dil bakımından hiçbir yakınlık yoktur. Ermenice Hint-Avrupalı dediğimiz dillerden biridir; Urartuca ise tam bunun zıddı olan bir dil ailesine mensuptur; bitişken dil tipine girmektedir. Bitişken dillerin bugün yaşayan en iyi örneklerinden birisi Türkçedir.

Bu hususlar anlaşılmış olmakla beraber, uzun süre Urartululara Haldiler demektedir israr edildi. 1927 senesine gelindiğinde Sovyet Bilgini ve Urartu konusunda pekçok araştırmaları bulunan Meşçaninof, Haldoloji diye bir eser neşretti. Bu suretle Haldi ismini ebedileştirmek istedi. Daha sonra Meşçaninof Urartuca kitabeler neşrettiği zaman bu isimden kendisi de vazgeçti, Bunlara Van kitabeleri adını verdi; ve aynı zat 1958 senesinde Urartu dili konusunda bir gramer kitabı yazdığı zaman ise buna Urartu dilinin grameri dediğini görüyoruz.

1955 senesinde Viyana'lı Katolik rahip aynı zamanda eski dillerle de meşgul olan Friedrich Wilhelm König ozamana kadar bilinen Urartuca kitabeleri toplayan bir eser neşretti ve bu eserine "Haldice Kitabelerin El Kitabı" adı verdi (Kısaltması: HChI). Bu suretle söz konusu meseleyi batıda yaşatmak arzusunda olduğunu gösterdi. Bu eserin neşrinden kısa bir zaman sonra yayınlanan Goetze'nin Kleinasien (1957) adlı eski Anadolunun kültür tarihi konusundaki eserinde bu tutum şiddetle tenkit edildi. König'in hiçbir ilmi neden göstermeden bu şekilde hareket etmesi bir çeşit tarafgirlik olarak

Goetze tarafından damgalanmış bulunmaktadır. König'in görüşü ve ondan öncekilerin görüşleri için bk. Goetze, Kleinasien, 1957, s. 191, altnot 6).

Bütün bu gelişmelerden sonra bugün söz konusu halka bütün ilmi kitaplarda Urartulular dendiğini görüyoruz. Bu isim, konuşmanın başında da söylediğim gibi, Asurca yazılmış kaynaklarda geçmektedir. Urartuluların kendilerine ne isim verdiklerini kesin olarak bilmiyoruz. Bazı teklifler vardır, biraz sonra onlara temas edeceğim.

Şimdi Urartu sözününü ne zaman ortaya çıktığını inceleyelim.

İlk defa Urartu sözüne (Asur kralı I. Salmanassar zamanında, İ. Ö 1273-1244) Asurca yazılmış bir kitabede rastlanmaktadır. Burada bu söz Urartu olarak değil, Uruatru şeklinde görülmektedir. Bu Asurca kitabeden anladığımıza göre, Uruatru denen memleket Van Gölünün doğusunda, büyük bir ihtimalle Zap Suyunun da başlarında bulunmaktadır.

Bundan sonraki yüzyıllarda bu isimde şöyle bir gelişme olmuştur. Daha sonraki yıllarda Asurca yazılmış kitabelerde Van Gölünün güneyindeki bölgelere Asur çivi yazılı kaynaklarda Nairi memleketleri adı verilmektedir. 1240 yılından kalmış bir kitabede Asur kralı Van Gölünün güneyinde 43 Nairi ülkesiyle savaştığını anlatmaktadır. Demekki, bu bölgede ayrı ayrı yaşayan, biraz müstakil gibi hareket eden ve birleşik olmayan, gevşek bir biçimde bir arada olan birçok küçük beylikler bulunmaktadır. Bazı kimselerin kanaatine göre, Urartu dediğimiz ülke de bunlardan birisidir (bk. a.şğ.).

Daha sonra, 12. yüzyılın sonuna geldiğimiz zaman bir başka Asur kralı Van Gölünün batısından Anadolu'nun içlerine doğru bir sefer yapmıştır. Bu bölgede gene birçok Nairi memleketleri ile çarpışmıştır ve bunların sayısını da 60 olarak göstermektedir. Demek ki, 12. yüzyıl sonlarında Van Gölünün çevresindeki memleketlerde henüz birleşmemiş, serbest bir şekilde hareket eden, ancak bir düşman karşısında müştereken karşı koyan bir takım küçük küçük beylikler bulunmaktadır.

11. asırda eski Uruatru sözü yeniden ortaya çıkmakta, 10. asırdan itibaren de bu söz Urartu haline dönüşmekte, ve bundan sonra da Urartu ve Nairi Van Gölünün güneyini anlatmak için kullanılan deyimler olarak karşımıza çıkmaktadır.

İ.O. 9. yüzyılda Asur kraları Van Gölü bölgesini ele geçirmek için büyük bir gayret içindedirler. Belki bu Asur baskısı sonucu 9. yüzyılın sonuna geldiğimiz zaman dağınık biçimde yaşayan kavimlerin birleştiğini ve büyük bir ihtimalle Urartu ülkesinin bayrağı altında bir devlet kurduğunu görüyoruz. Bu devlet İ.Ö. 850 veya 830 yıllarında kurulmuştur.

Söylediğimiz bu tarihten sonraki 100 yılda gayet kabiliyetli dört kiral idaresinde Urartu'yu en gelişmiş haliyle görüyoruz. Kuzeyde bir taraftan Kafkasya'ya kadar uzanılmış, Sovyetler Birliği'nde Gökçe Gölü ve Türkiye'nin kuzey doğusunda Çıldır Gölüne varılmıştır. Görüldüğü gibi Karadeniz sahiline kadar hiçbir zaman ulaşlamamıştır. Batıda Urartu devletinin Malatya'ya kadar genişlediğini görüyoruz. Urartu doğuda Urumiye Gölünün doğusuna kadar uzanan büyük bir devlet haline gelmiştir. Güney hududu sabit değildir. Asurlularla çarpışmalar sonucu bazen ileri, bazen geri gitmektedir.

İ.Ö. 743 yılında Urartuyu Fırat kenarında müttefikleri olan Geç Hitit kırılları ile birlikte Asur'un Akdeniz ve Anadolu ile ilişkisini kesin biçimde kaldırmak ve mümkün olursa Asur'u da yok etmek için harekete geçmiş olarak görüyoruz. Müttefiklerin orduları Birecik yakınlarında toplandıkları bir anda ve beklemedikleri bir zamanda ve fark edemedikleri bir şekilde Asur ordusu aralarına girmiş, evvela en büyük orduyu, Urartu ordusunu yok etmiş, kiral pek az adamıyla kaçabilmek suretiyle ancak canını kurtarabilmiştir, Asur ordusu kiralı takip etmişse de Van Gölü çevresinden içeriye sokulmamıştır. Bu suretle Urartu devleti, bu büyük yenilgiden sonra da varlığını koruyabilmiştir. Urartu henüz yaralarını sarmaya fırsat bulamadan 720 yıllarına doğru başka bir felâketle karşılaşmıştır. Kuzeyden Kimmerler bu memlekete saldırmışlardır. Yıkıcı Kimmer grupları memleketi bir hayli ezdikten sonra yine de Urartu'nun içine girmeye muvaffak olamamışlardır. Urartu bunları Anadolu'nun ortasına doğru sürmeyi başarmıştır. Bu yönde ilerleyen Kimmerler Anadolu'nun ortasındaki Frigya devletini yok etmişlerdir. Böylece Urartu devleti bu felâketten kendisini kurtarmıştır.

Artık İ.Ö. 700 senelerine gelmiş bulunuyoruz. Urartu devletinin tarihte daha 100 senelik bir ömrü bulunmaktadır. Yeniden kendisini toparlamıştır; hattâ Urartu'yu, devletin sınırlarını bir hayli de genişletmiş olarak görüyoruz. Takriben 7. yüzyılın sonlarına geldiğimiz zaman Urartu, ezeli düşmanı Asur'un, İran'dan gelen Medlerin çizmeleri altında ezildiğini, tarihten silindiğini görmek zevkini de yaşamıştır. Medler az bir zaman sonra aynı akıbeti kendilerine de hazırlamışlardır. Doğudan Medler, kuzeyden İskitler Urartu'nun üzerine saldırmış ve kısa zamanda İ.Ö. 6. yüzyıl başlarında Anadolu'nun bu en büyük devleti de böylece yok olmuştur. Onlarla birlikte, eski Sumer-Babil tradisyonunu devam ettiren ve eski kültürlerle bağı sağlayan bir siyasi bünye de ortadan kalkmış bulunmaktadır.

Bu suretle size Urartu devletinin tarihini de özetlemiş oldum.

Bu tarihten sonra bildiğiniz gibi İran'da Medler, sonra Ahamenidler idareyi ele almışlardır. Bu sonunculardan kalan 5. yüzyıla ait çivi yazılı eski Persçe kitabelerde iki defa Uraştu sözüne rastlıyoruz. Bu bize eski Urartu devletinin son defa seslenişi gibi gelmektedir. Bundan sonra da bu söz hâfizalardan silinip gitmiştir.

Ancak biraz daha önce ayrı sözün Tevrat'a da girdiği anlaşılmaktadır. İsrail oğullarının kutsal kitabı Tevrat'ta, Tufan'dan sonra Nuh'un gemisinin Ararat Dağında karaya oturduğu yazılıdır. Tarihçilerin ve dilcilerin kanaatine göre Tevrat'taki Ararat sözü Urartu sözünden bozulmadır. Tevrat ilk yazıldığında yalnız konsonlar kullanılmıştır. Sonradan okumayı kolaylaştırmak için bir takım noktalama işaretleri konmuştur. Bu vokalizasyon ameliyesi esnasında eski Urartu sözü, söylendiğine göre, yanlış olarak Ararat şeklinde noktalanmıştır. Nasıl olursa olsun, Tevrat'ta Ararat şeklinde de olsa Urartu sözü ebedileşmiş olmaktadır.

Bu izahattan da anlaşıldığı gibi Urartu adı bu millete komşuları Asurluların verdiği isimdir.

Urartuluların kendilerine ne isim verdiklerine gelince, bu husus pek kesin değildir. Urartululardan kalmış, iki dil ile yazılmış kitabeler vardır. Bunlardan birisinde taşın bir yüzüne Asurca, öteki yüzüne bu metnin Urartuca tercümesi yazılmıştır. Asurca'da Urartu kiralından Nairi kralı diye bahsedilmektedir. Urartuca metinde buna tekabül eden kelime ise Biai memleketleri kralı şeklindedir (König, HChI No. 9 sağ sütün paragraf 2, 3; sol sütün 3). Urartululardan kalmış sayısız metinlerde kırallarının şu şekilde ünvanlar taşıdığını görüyoruz: büyük kiral, kuvvetli kiral denildikten sonra Biai veyahut da Biainili kralı diye bir tabir daha geçmektedir. Alimler bu Biainili sözünde Urartuluların yerli dilindeki ismini bulmak istemektedirler. Hatta bazıları Biaini kelimesinde bugünkü Van şehrinin adını da keşfetmeye çalışmaktadırlar. Biainili sözünde sondaki-li bir çoğul edattır. Biainili kolektif bir çoğul şeklidir; Biai memleketleri anlamına gelebilir; fakat son zamanlarda Biai kelimesini, dilciler mahsülü bol bölge olarak tercüme etmeye başlamışlardır.

Buna göre Urartuluların kendilerine ve memleketlerine ne isim verdiklerini kesin olarak söylemek pek kolay değildir.

Urartu dilindeki kitabeler çoğunlukla Van Gölünün doğu tarafında bulunmaktadır. Urumiye Gölünün hemen kuzey kenarında ve Türkiye'ye bakan yüzünde, aynı zamanda daha kuzeyde Tebriz bölgesinde de birçok kitabe keşfedilmiştir. Sovyetlerin Erivan çevresinde yaptıkları kazılarda da

bir hayli kitabe bulunmuştur. Anadoluda muhtelif yerlerde bulunmuş olan kitabeler daha ziyade buralara yapılan seferlerde, buralarda kazanılan başarının hatırasına dikilmiş veya yazılmışlardır (bk. Res. 1-6). Bazılarında ise meydana getirilen eserler belirtilmiştir.

Urartulular toplu olarak daha ziyade Van Gölü ile Urumiye Gölü arasındaki bölgede ve Ağrı Dağı vadilerine doğru uzanan yerlerde yaşamaktadırlar. Aynı zamanda son yıllarda yapılan kazılar Van Gölünün batısında, Malazgirt ve Patnos Ovalarında Murat Çayı vadisinde de bunların toplu şekilde oturduklarını göstermektedir.

Bugüne kadar çivi yazısı ile yazılmış olarak bulunan kitabe sayısı 350-400 arasındadır. Bundan yirmi sene kadar önce ancak 200 kitabe tanınıyordu; son yıllarda bu sayı birdenbire artmıştır ve daha da artacaktır.

Burada Patnos'ta yaptığımız bir kazıda bulduğumuz çivi yazılı kitabeyi tapınak odası içinde görmekteyiz (Taraftmdan yayınlanmış bu kitabeler için bk. Anatolia V (1960) s. 115 v.d.; aşt. Res. 1-3). Yazıtlar ya taş bloklara, ya da kaya yüzüne yazılmaktadır. Erzurum'da Horasan ilçesinde Delibaba köyüne yakın bir yerde bulunan ve Yazılıtaş olarak bilinen kitabe kaya'ya yazılmış muhteşem bir eserdir (yazarın çektiği Res. 4-6). Daha önce yapılan kalıplara göre yazıtın çivi yazılı kopyası: HChI, AfO Beiheft 8 No. 23, transkripsiyonu s. 61 v.d'da, kitabenin yeri ve kalıpları için bk. a.g.e. s. 6 No. 23

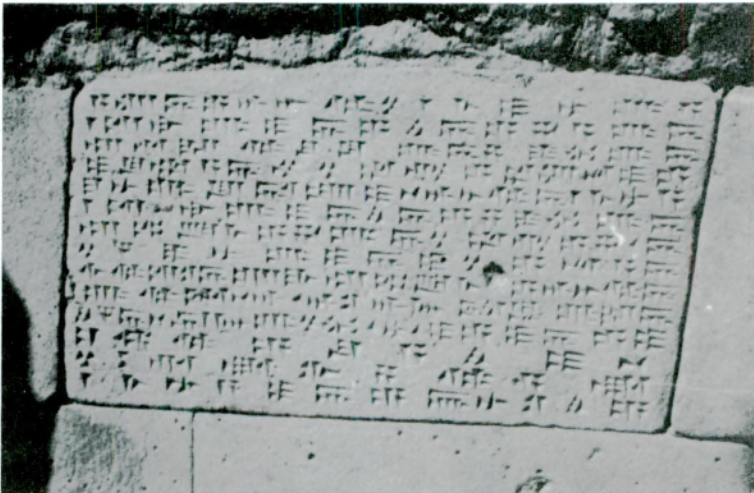
Bu münasebetle şu noktaya da dokunmak istiyorum. Son yıllarda Doğu Anadolu'da Van Gölü çevresinde kaçak kazılar tahmin edilmeyecek kadar artmış bulunmaktadır. Bu illegal çalışmalarla birçok tarihî eser tahrip edilmektedir. Bunlar hakkında ilmi gözlemler yapılmamaktadır ve ayrıca paha biçilmez hazineler yurt dışına kaçırılmaktadır, Türkiye'ye de sadece kimsenin almadıkları kalmaktadır.

Bu hususları özetledikten sonra Urartuluların menşei konusuna gelebiliriz.

Urartuluların kökeni dediğimiz zaman her şeyden evvel onların dili akla gelmektedir. Köken, dil ile, dillerinin bünyesi açıklanmak sureti ile öğrenilebilecek bir husustur. Konu Urartucanın nasıl bir dil olduğu noktasına gelip dayanmaktadır. Konuşmamızın başında Urartucanın Ermenice ile mukayese edilmek istendiğini, geçen yüzyılın sonunda ve bu yüzyılın başında böyle teşebbüslerde bulunulduğunu söylemişim; fakat bu görüş artık tamamen gözden düşmüş, ele alınmayan bir husustur. Çünkü Urartuca bitişken bir dildir. Başka bir deyimle bu dilde herhangi bir kelimenin isim olsun, fil olsun, sonuna eklenen birçok eklerle, mânâsı değişmek-

Res. 1 — Patnos'ta Anzavurtepede Haldi tapınağında cellada bulunan Menua yazıtı, st. 1-16 (Anatolia V, 1960, s. 127, Res. 2)

Res. 2 — Patnos'ta Anzavurtepede Haldi tapınağında cellada bulunan Menua yazıtı, st. 17-30 (Anatolia V, 1960, s. 128, Res. 2)

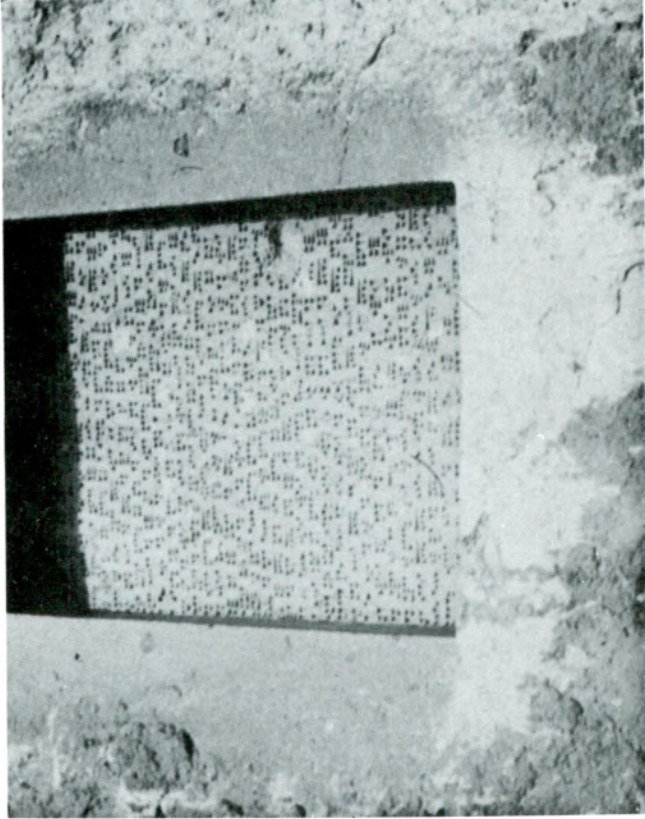
Res. 3— Patnos'ta Anzavurtepede Haldi tapınağının dış cephesinde,
girişin iki yanında harap olmuş bulunan Menua yazıtları
(girişin iki yanında üstten ikinci taşlar; *Anatolia V*, 1960, s. 129, Res. 3)

Res. 4 — Erzurum'un ilçesi
Horasan'da Delibaba köyü
yakınında Yazılıtaş Menua yazıtı
(krş. HChI No. 23)

Res. 5 — Erzurum'un ilçesi
Horasan'da Delibaba köyü
yakınında Yazılıtaş Menua yazıtı
(krş. HChI No. 23)

Res. 6 — Horasan'da Delibaba köyü yakınında Menua yazıtı (krş. HChI No. 23)

tedir. Bunun tip bakımından en yakın benzeri Türkçedir. Hint-Avrupa dilleri ile kelime hazinesi bakımından hiçbir benzerliği bulunmamaktadır. Urartuca birçok dillerle mukayese edilmiştir. Son zamanlarda Sovyetler Birliği'nde Urartucayı Kafkas dilleriyle karşılaştırmaktadırlar. Gürcü dilinde ve Urartuca'da ergatif denilen bir konstrüksüyon görülmektedir. Ergatif konstrüksüyon şu demektir: bir cümlede eğer fiil transitif ise bunun öznesi belirli bir sufiks alır. Nominatif durumunda olması gereken özne bir sufiks ile belirtilir; ve bu cümlenin fiili pasif olarak tercüme edilir; bu fiilin akuzatif objesi dediğimiz tümleci de hiçbir ek almaz, veya nominatif haldedir. Bu özellik transitif cümlelerde fiilin pasif anlamda oluşu ile karakterize edilmektedir. Bundan başka Kafkas kartveli dilleri ve hind-Avrupa dilleri ile de Urartuca arasında bir ilişki kurulmak istenmiştir. Rus bilgini Melikişvili yazdığı bir gramer kitabında bütün bu çalışmaları şöyle özetlemektedir: "Fakat, Kafkas dilleri ile Urartuca arasındaki ilişkileri açıklamak için daha birtakım şeyler yapılmalıdır. Şimdilik bu diller arasında akrabalık bulunduğu görüşü sâdece ilmî bir varsayımdır" (Die Urartäische Sprache, Rome, 1971, s. 10-11; A. Kammenhuber ve M. Salvini tarafından yayınlanmıştır). 1953 yılında Washington'da Amerikalı oryantalistlerin bir kongresinde bulunmuştum. Oraya Birleşik Amerikanın güney üniversitelerinin birinden gelen Austin isimli bir dilcinin Urartuca ve bunun yakın akrabası olan, biraz sonra temas edeceğim, Hurriceyi Ural-Altay dilleri ile mukayese eden bir tebliğini dinledim. Özellikle Hurrice ve Urartucayı, Moğolca ve Türkçe ile karşılaştırdı. Konuşmacı birçok kelime hazineleri ile çalışmıştı.

Hurriler, Anadolu'nun güney doğusunda Van Gölünün güneyinde, bugünkü Irak'ta Kerkük'ten başlayarak batıya doğru Kuzey Suriye, Hatay bölgesinde ve Gülek Boğazına kadar olan yerlerde yaşamış eski bir miledir. Bu eski kültür dünyasında onları İ.Ö. 1800 senelerinden çok önce 2000 yıllarından itibaren takip ediyoruz. Hurri'ce ile Urartu'ca arasında yapılan karşılaştırmalar iki dilin birbirine çok yakın ve ikisinin de bitişken dillerden olduğunu göstermiştir.

Hurrice ve Urartucada ergatif karakter vardır. Yani özne belirli bir sufiksle belirtilmiştir ve fiil mutlaka pasif tercüme edilmelidir. Bu dillerde özne, bir sufikle belli edilmiştir; işin yapılışına önem verilmektedir. Ayrıca her iki dilde cinsiyet söz konusu değildir: İsim de erkek, dişi diye bir tasnife tabi tutulmaz. Çoğul, gerekli olduğu hallerde yapılır. Gerekli olmayan hallerde, kendiliğinden anlaşılan noktalarda isimler çoğula götürülmez. Ayrıca her iki dilde fleksiyon ekleri, hemen hemen aynıdır. Zamirler aynıdır, kelime hazinesi geniş ölçüde aynıdır. Bu iki dil birbirile

yakından akrabadırlar. Bu özelliğe bakarak Prof. Goetze Hurrice ve Urartucayı birbirinin diyalekti olarak kabul etmiştir. Buna karşı olan görüşlere biraz sonra temas edeceğim. Fakat çalışmalar sonunda şu husus anlaşılmıştır. İki dil birbirine bu kadar yakın olmakla beraber bunları birbirinden ayıran hususlarda az değildir. Bu bakımdan bunlar sıkı akraba, fakat ayrı, müstakil iki dil olarak telakki edilmişlerdir. Bu durumda Urartuların menşeleri hakkında şu iki teori söz konusudur. Bunlardan birisini ileri süren Goetze olmuştur (Kleinasien, 1957, s. 191: ona göre Urartu devleti eski Hurri halkının 9. yüzyılda bir araya gelmesinden sonra tarih sahnesine çıkmıştır. Buna karşılık Benedict, Urartu halkı. Hurri halkından İ.Ö. 3. bin yıllarının yarısında ayrıldıktan çok sonra İ.Ö. 9. yüzyılda Doğu Anadolu'ya göçmüştür ("Urartians and Hurrians", Journal of the American Oriental Society, 1980, Vol. 81 s. 100 v.d.). Melikişvili ise şu kanıdadır: Urartuca konuşan bir halk tabakası Van Gölü çevresine [daha] İ.Ö. II. bin yılın 2. yarısında yayılmıştı. Bu halk Bohtan Suyu vadisine kadar uzanmakta idi. Onlar. Hurrice (?) konuşulan Hıbuşkia bölgesine kadar olan alanda görülmekte idiler (Melikişvili, a.g.e. s. 1, 10).

Goetze'ye göre (Kleinasien, 1957, s. 190 v.d.), İ.Ö. 1800 yıllarından sonra, 1500'den sonraya kadar, Urumiye Gölünden, doğu Anadolu'da Van Gölünün güneyinden kuzey Mezopotamya'ya ve batıda Elazığ'a (İşuwa) ve kuzey Suriye'ye uzanan kesimde Hurri'ler politik bakımdan -Hititlerin Hurri memleketleri adını verdikleri- bir takım beylikler kurmuşlardır. Dar anlamdaki Hurri memleketi yanında, El Amarna ve Boğazköy arşivlerine göre Mitanni devleti kurulmuştur. Mitanni, Hititlerin ve Asurluların hücumu sonunda İ.Ö. 1400-1200 arasında yıkılmıştır. İ.Ö. 1500 yıllarından sonra doğu Anadolu'daki Hurri memleketleri de çözülmüş, bir takım beylikler (Nairi memleketleri) meydana gelmiştir. Urartu da bunlardan bir tanesidir. Goetze'ye göre Urartu aslında bir Hurri devletidir. Bu düşünceye karşı Urartuca ile Hurrice arasındaki farklara dikkati çeken Benedict iki dilin birbirinin kardeşi olmadığını, ikisinin ayrı ayrı diller olduğunu söylemiştir. Ayrıca şu hususlara dikkatimizi çekmektedir: Van Gölü çevresindeki bu küçük devletler ve İ.Ö. 1000 senelerinden sonra kurulmuş olan Urartu devleti eğer Hurrili ise, neden Urartu devletinde daha eski, Hurri devletinde kullanılan çivi yazısını kullanılmadı da Asur'dan yeni bir yazı alındı? Aynı devlet, aynı millet niçin yeni bir yazı almaya ihtiyaç duydu? Öte taraftan Van Gölü ve çevresinde bulunan çanak-çömleğin Suriye'de bulunan ve Hurrilere atfedilen çanak-çömlekle de aynı olmadığını söylemekte, bu iki milletin birbiriyle ilgisi olamayacağını ifade etmektedir;

ayrıca şunu da belirtmektedir: Hurriler ve Urartulular akrabadırlar; fakat aynı millet değildirler. Benedict şu hususu da ilâve etmektedir: yakın diller konuşmakla beraber ayrı olan bu iki millet birbirinden M.Ö. 2500 senelerinde ayrılmışlardır. Hurriler batıya gelmişler ve anlattığımız evreyi geçirmişlerdir. Bu olaydan 1600 sene sonra Urartular da, Van Gölü çevresine göçerek eski ırkdaşlarının enkazı üzerinde şimdi yeni bir devlet (Urartu) kurmuşlardır (Benedict, a.g.e. s. 100 v.d.).

Hurri'ce ve Urartu'cada eşit anlamda bir takım sözcükler şu eserlerde sıralanmıştır: (Yalnız bir kısım sözcüklerin bir araya getirildiği, J. Friedrich, *Urartäisch, Hb. Or. II. 2. Urartäsch, Hurritasch, Leiden, 1969*), Melikişvili, a.g.e. 1964, s. 8-11 (19 eşit anlam ve telâffuzlu sözcük); Salvini, [bk.] Melikişvili, a.g.e. 1971, s. 90-91 (13 eşit anlam ve telâffuzlu sözcük).

Hurriler ve Urartulular nereden gelmişlerdir? Bazılarına göre, kuzeyden, Kafkasya'dan inmişlerdir. Bazılarına göre daha doğudan. Hurri ve Urartu halklarının nereden kopup geldikleri sorusunun cevabını almak için birhayli daha beklemek gerekecektir.

Biraz evvel Hurrice ve Urartuca hakkında bazı dil benzerlikleri olduğunu söylemiştim. Urartucanın nasıl bitişken bir dil olduğunu, ve ergatif karakterin ne olduğunu gösterecek Urartuca bir cümle okumak istiyorum. König, HChI 10 I: ^dHaldi-e e'uri-e ^mIşpuni-şe ... ini KÁ zadu-ali. Bunun mânâsı şudur: "Tanrı Haldiye, Beye, Sarduri'nin oğlunca, İşpu-inice... bu (tanrı) kapı(sı) inşa edildi (veya taştan oyuldu). Özne İşpuini olup bunun sonuna -şe gelmiştir. Ergatif olmanın bir özelliği olan ve nominatif halde bulunması gereken öznenin sonuna eklenen -şe eki (konuştuğumuz türkçedeki-ce), örneğimizde görüldüğü gibi, öznenin ait olduğu şahıs adı sonuna, yani öznenin babasının adı sonuna da gelir. Fiil pasif anlamda tercüme edilmelidir.

Ergatif özellikte birçok örnek arasında biri de König, HChI 7 VI da görülüyor. Bu paragrafta geçen aşul-ali fili üzerinde de durmalıyız (krş. aşul König, a.g.e. s. 176). Ayrıca Urartucada -ul üzerine biten terul- suidul- (bk. König a.g.e. sv). Hurricede transitif fiile eklenmekte olup medio-pasif anlamdaki -il/el-, ve -al için bk. Speiser, *Introduction to Hurrian*, S. 155 §189.

Çeviriler:

BİZANS İMPARATORLUĞU'NUN ÇÖKÜŞÜNDEKİ EKONOMİK FAKTÖRLER

Yazan: PETER CHARANIS
Çeviren: MELEK DELİLBAŞI

Osmanlı Türkleri tarafından Bizans İmparatorluğuna son verilmesi üzerinden beş yüz yıl geçti. Bugün bilim adamları, Bizans İmparatorluğu'nun tüm varlığı boyunca çöküş durumunda bulunduğunu iddia eden Gibbon'ın varsayımını haklı olarak reddetmektedirler. Bunun yerine Bizans'ın, tarihin en büyük İmparatorluklarından biri olduğunu kabul etmişlerdir¹. Bunun için geçerli nedenler vardır. İmparatorluk bin yıldan daha uzun bir süre varlığını sürdürmüştür. 11. yüzyılın ortası doğru, Hıristiyan dünyasında bir uygarlık merkeziydi. Antik çağın yazılı eserlerini ve düşünce sistemini korumuş; sanatta yeni şekiller geliştirmiş ve barbarları durdurmuştu. Büyük devlet adamları, askerler ve diplomatlar yetiştirdiği gibi, ünlü bilginler ve reformcular da yetiştirmiştir. Misyonerleri, diplomatları ve bazen de orduları yardımıyla, putperest kabileler ve özellikle, sınırları boyunca ve dışında yerleşmiş olan Slavlar arasında İncil'i yaymıştır. Bir Çek tarihçisinin ortaya koyduğu gibi Bizans, "Sırp, Bulgar, Rus hatta Hırvat gibi disiplinsiz kabilelere bir şekil vererek onlardan uluslar yaratmıştır. Onlara kendi dinini, kurumlarını vermiş ve uygarlığın en önemli öğelerinden olan yazı ve yazını aktararak, prenslerine halkı nasıl

¹ Sadece uzmanlar değil, genellikle kültürlü insanlar da Bizans'a çok önem vermektedirler. Norveçli Fridtjov Nansen, kitabında (*L'Arménie et le proche Orient*, Paris: Paul Geuthner, 1928, s. 31) şöyle yazmaktadır: "Aya Sofya mimari eserlerin en önemlisidir ve öyle kalacaktır. Şayet Bizans kültürü hiç bir şey yaratmamış olsa bile, bu onun en büyükler arasında yer alması için yeterlidir. Filozof A. N. Whitehead, *Adventures of Ideas* (New York: The Macmillan Co., 1933) s. 104'te şöyle yazmaktadır: "Romalıların'dan, Bizanslıları ve Müslümanları ayıran fark, Romalıların yaydıkları uygarlığı kendi içlerinden çıkarmış olmalarıdır. Bu uygarlık kendi ellerinde donmuş bir durumdaydı. Düşünme durmuş ve yazın kopye edilmişti. Bizanslıların ve Müslümanların ise kendileri uygarlıktı. Böylece, kültürleri, onların gerçek enerjileri, fiziki ve ruhi macera ile korundu. Uzak Doğu'ya ticaret yaptılar; Batı'ya yayıldılar; kanunlar çıkarttılar; sanatın yeni şekillerini geliştirdiler; Teoloji'yi işlediler; matematiği değiştirdiler; tıbbi geliştirdiler. Sonunda, bir uygarlık merkezi olan Yakın Doğu, Tatar ve Türkler tarafından tahrip edildi. (Buradaki alıntının son cümlesi, geçen yüzyılda taraftar batılı bilim adamlarınca ileri sürülen, fakat, artık geçerli olmayan bir görüşü yansıtmaktadır. (Çevirmen.)

yöneteceklerini öğretmiştir². Bizans, büyük bir kuvvet ve uygarlık götüren bir güçtü.

Ancak, bir bakıma Gibbon haklıydı. Zira Bizans İmparatorluğu bir tek darbenin sonunda yıkılmamıştır. Söz gelişi, İ.Ö. 612'de Ninova savaşının, güçlü Assur İmparatorluğuna son vermiş olduğu söylenir. II. Mehmed'in 29 Mayıs 1453'de son verdiği İmparatorluk, özellikle Komnenler zamanında dikkate değer bir kuvvet olmasına rağmen, üç yüz yıldan beri yıkılmaya yüz tutmuştu. Bununla beraber İstanbul düştüğünde Mora, Ege Denizi'ndeki birkaç ada ve İstanbul bir zamanlar sahip olduğu geniş topraklardan geri kalanlardı. 10. yüzyılda İstanbul'un belki bir milyon nüfusu varken, gitgide azalarak yaklaşık yetmişbeş bine inmişti³. Bir ticaret merkezi olarak İstanbul, Haliç'in karşı kıyısında bulunan ve bir Ceneviz kolonisi olan Galata tarafından uzun zamandır gölgede bırakılmıştı. Bizans İmparatorları, özellikle Ceneviz ve Venedik gibi ticaret yapan İtalyan Cumhuriyetleri'nin elinde oyuncak durumuna gelmişlerdi. Osmanlı Sultanları'na vassal olarak hizmet ediyorlar ya da halkın dinsel geleneklerinden özveride bulunarak, yardım istemek için Batı'ya utanç verici geziler yapıyorlardı. Bu, 10. yüzyılda Doğu'ya ve Batı'ya başarılarıyla meydan okuyan atalarının saygın durumlarından ne kadar farklıydı. Nicephorus Phocas, Bağdat Halifesi'ne, "Topraklarınızı zaptedeceğim, Mekke'ye kadar gideceğim, bütün Doğu ve Batı'yı ele geçireceğim ve her tarafta Haç'ın dinini yayacağım" diye yazmıştı⁴. Aynı İmparator, Alman İmparatoru I. Otto'nun elçisine: "Otto'nun kendisini İmparator olarak ilân etmesinden daha büyük bir rezalet düşünebilir misiniz? Her ikisi de hoşgörüle karşılanamaz. Eğer bir de bunlar desteklenemiyorlarsa kesinlikle hoşgörülmezler. Kaldı ki, kendisine imparator da dememesi gerekir" demişti⁵. İmparatorluğun doruk noktasından, 14. ve 15. yüzyıllardaki düşkün durumuna gelmesine nelerin sebep olduğu sorunu, tarihin en ilginç problemlerinden biridir.

² F. Dvornik, *Les Slaves byzance et Rome au IXe siècle* (Paris: XII Librairie Ancienne Honoré Champion, 1926), C. II.

³ Peter Charanis, "A Note on the Population and Cities of the Byzantine Empire in the Thirteenth Century", *The Joshua Starr Memorial Volume, Jewish Social Studies*, Publication No. 5 (New York: Conference on Jewish Relations, Inc., 1953) s. 137-39.

⁴ G. Schlumberger, *Un Empereur byzantin au dixième siècle: Nicéphore Phocas* (Paris, 1890), s. 429 v. d.

⁵ Çev. F. H. Wright, *The Works of Liudprand of Cremona* (New York: E. F. Dutton, Co., 1930) s. 249.

Bizans İmparatorluğu'nun tarihinde savaş ve din, topluma şekil veren ve dış durumunu tayin eden iki temel etmendi ⁶. Savaş, Bizans'ın uzun süren varlığı boyunca normal bir durumdu. Bununla beraber, özellikle evrimini etkileyen dış krizler 7. yüzyılda meydana gelmiştir.

Saracenlerin ilerleyişi, Slav ve Bulgarların saldırıları, bütün İmparatorluğu bir sınır eyaleti haline dönüştürmüştü. Bu durumla başa çıkabilmek için 7. yüzyılın hükümdarları "*Thema sistemi*" diye bilinen sistemi kurarak İmparatorluğun eyalet yönetimini yeniden düzenlemişlerdir. Bu sistemin aslı ise, sivil yönetimin, her eyalette bulunan askerî birliklerin komutanının yetkisine boyun eğmesiydi ⁷. Ancak *thema* sisteminin kurulması diğer bir kurumun-askeri mülkiyet sisteminin kurulması ile bağlantılıdır. Askerî hizmetlere karşılık kişilere bağışlanan bu ufak mülkler, bağımsız köylü mülk sahipleri sınıfının doğmasına sebep olan en büyük etkendi. Askerlerin kendileri bu sınıfın çekirdeğini oluşturdular, diğerleri ise yavaş yavaş buna eklendiler. Zira, askerın en büyük oğlu babasının arazisini askerî hizmet yükümlülüğü ile birlikte miras olarak alırken ailenin diğer bireyleri de, boş olan araziye sahip olma ve işleme hakkına sahip olmakta serbesttirler ⁸. Kendi topraklarını işleyen, vergilerini ödeyen ve gerekirse orduda hizmet eden bağımsız köylüler, Bizans'ın kırsal toplumunun baş ögesi haline geldiler. Onlar, devletin savunmasını üstlenerek, ona yeni bir güç verdiler ve en sonunda Doğu'daki yerini yeniden kazanmasını sağladılar. 10. yüzyılın sonuna doğru Bizans, gerek Hıristiyan gerekse Müslüman dünyasının en kuvvetli devleti olmuştu.

II. yüzyılda bu durum değişti. Bu yüzyılın ikinci yarısında İmparatorluk, hiç bir zaman tam olarak kurtulamayacağı askerî felâketler dizisine uğradı. Bunlar içinde en önemlisi 1071 yılındaki Malazgird yenilgisiydi.

⁶ "On the Social Structure of the Later Roman Empire" *Byzantion*, XVII (1944-45) s. 57'de tarafından belirtilen bu görüş, diğerleri tarafından da tekrar edilmiştir. b. k. z., örneğin, D. A. Zakythinos, "Les Institutions du Despotat de Morée. VI. Justice", *L'Hellénisme Contemporain*, Ser. 2, IV. yıl (1950) s. 206. Son zamanlarda çok şartırtıcı bir yorumda bir Sovyet bilgini tarafından yapılmıştır. Kendisi şöyle yazmaktadır: Amerikalı tarihçi P. Charanis, bu fikirlerini faşizmin ideolojisinde yer alan savaşın eski yüceltilmesi ve aldatan yaratıcı rolünün marşlarından çıkarsamaktadır. Bu sahte bilimsel kuram, sadece, yeni bir savaşın ideolojik hazırlağı ile aynı zamanda ileriye sürülebilir". A. P. Kazhdan, *Agrarnye otnosheniia v Vizantii XIII-XIV-XV* (Moscow: Akademica Nauk SSSR, 1952) 17-18. Çeviren G. Alef.

⁷ Thema sisteminin başlangıcı hakkında, başlıca bibliyografya ile en son eser: A. Pertusi, *Constantino Porfirogenito de Thematribus*. Introduzione. Testo critico (Vatican City: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1952) 103-111.

⁸ Tartışma için, başlıca bibliyografya ile birlikte, bkz., Charanis, "On the Social Structure of the Later Roman Empire", *Byzantion XVII* (1944-45) 42-49.

Malazgird Meydan Savaşı Anadolu'nun kaderini tayin etti ve Bizans'ın bundan sonraki tarihini yönlendirdi. Bu olaydan sonra, II. yüzyılda ve daha sonraki dönemde İmparatorluğun toplumsal ve ekonomik hayatına egemen olan koşullar, İmparatorluğun çöküşüne ve ortadan kalkmasına yol açmıştır. Malazgirdin kendisi de bu koşulların bir sonucuydu.

II. yüzyılda İmparatorluğun toplumsal ve ekonomik hayatına egemen olan olay, yüzyıllarca devletin belkemiği olarak hizmet etmiş bulunan asker-köylü sınıfının çöküşü ve toprak sahibi askerî aristokrasinin zafer sağlamasıydı.

Büyük mülkler, tarihinin en başından itibaren Bizans toplumunun özelliklerinden birini oluşturmuştur. 3. yüzyılın politik ve ekonomik bunalımını izleyen İmparatorluğun yeniden düzenlenmesiyle etkilenen karmaşık ve ağır mali idare, büyük mülklerin artmasını teşvik edecek şekilde bir sonuç vermiştir. 5. ve 6. yüzyılların papiruslarında ve büyük kanun yapıcı eserlerinde açıklanan toplum, bu mülklerin egemen olduğu bir toplumdur. Her ne kadar bağımsız köylü mülk sahipleri tümüyle ortadan kalkmamışlarsa da artık serf durumuna düşmüş olan "Colon"lar kırsal kesim nüfusunun büyük bir çoğunluğunu oluşturuyorlardı. 7. yüzyılda asker-köylülerin gelişmesi, büyük mülklerin yayılmasını azaltmakla birlikte, onları tümüyle ortadan kaldırmamıştı. 9. yüzyılın sonlarına doğru büyük mülkler daha genişlemiş ve sayıları artmıştı. Bunlara sahip olanlar, yönetimde önemli görevleri işgal ediyorlar ve mevkileri sayesinde mülklerinin artması için çalışıyorlardı. Bunu, küçük köylülerin topraklarını zaptetmek yoluyla, çoğu zaman kuşkuyla bir biçimde gerçekleştirdiler. Böylece, küçük bağımsız köylü mülkleri ortadan kalkmaya başladı⁹.

10. yüzyılın büyük İmparatorları bu gelişmenin dolaylı olarak ifade ettiği sosyal ve politik sonuçların farkına vardılar ve bunu durdurmaya çalıştılar. Romanus Lecapenus'dan itibaren, II. Basil'de dahil olmak üzere, Johannes Tzimeskes'in dışındaki bütün büyük İmparatorlar bu amaçla birden fazla novella çıkarttılar. Bu İmparatorlar, İmparatorluğun esenliği

⁹ Başlıca bibliyografya için bkz., Charanis, "On the Social Structure and Economic Organization of the Byzantine Empire in the Thirteenth Century and Later" *Byzantino-Slavica*, XII (1951) 94, n. 2. Bu çalışmalara eklenmesi gerekenler: D. A. Zakythinos, "Crise monétaire et crise économique à Byzance du XIIIe au XVe siècle" *L'Hellénisme contemporain* (1948) 50 vd., E. E. Lipsic, *Byzanz und die Slaven. Beiträge zur byzantinischen Geschichte des 6-9. Jahrhunderts*, Rusça'dan Çev. E. Langer (Weimar: Hermann Böhlau Nachfolger, 1951) 5-105; Zakythinos, "La Société dans le despotat de Morée, *L'Hellénisme contemporain* (1951) 7-28; Zakythinos, "Étatisme byzantine et expérience hellénistique" *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientale et Slave. C. X: Mélanges Henri Grégoire*, II (1950) 667-80.

için gerekli unsur olarak kabul ettikleri bağımsız köylüleri koruma yollarını aradılar. Romanus Lecapenus bir kanununda bu durumu şöyle belirtir:

“Kudretlilere kızdığımız ya da kıskandığımız için bu önlemleri almıyoruz... fakat yoksulların himayesi ve bir bütün olarak İmparatorluğun korunması... kudretlinin gücünün artması... mevcut olan kanun onu durdurmazsa halkın yararı açısından giderilemeyecek kayıplar meydana getirecektir. Zira, genel ihtiyaçları sağlayanlar, vergileri ödeyenler, gerektiğinde orduya asker gönderenler, arazide yerleşmiş olan çoğunluktur. Çoğunluk muhtaç durumda olduğunda da her şey çöker”¹⁰

Bağımsız köylüleri korumak için alınan önlemlerden en şiddetlisi, II. Basil tarafından *allelengyon* ile ilgili olarak alınmıştır. Bu kanuna göre, arazi sahibi aristokrasi, kendi yükümlülüklerini karşılayamayacak kadar fakir olan köylülerin vergi borcundan kalanları ödeyeceklerdi. Fakat 1025 yılında Basil'in ölmesiyle, büyük mülklerin gelişmesini engellemek için sarfedilen gayretlerde son buldu. Basil'in *allelengyon* ile ilgili kanunu kaldırıldı ve almış olduğu diğer önlemler, kitaplarda korunmasına rağmen, uygulanmadı. Böylece bağımsız köylülerin kaderi kesin olarak tayin edilmiş oldu.

Bu arada benzer durum askerî mülkleri elinde tutan kayıtlı (askerî kütüklere kayıtlı olanlar) asker sınıfının da başına geldi. Zira, aristokrasi şu ya da bu şekilde köylü mülklerini zaptettiği gibi, askerlerin mülklerine de el koydu. Bu askerlerin çıkarlarının korunması, 10. yüzyıl İmparatorlarını ilgilendiren en önemli sorunlardan biriydi. Constantin Porphyrogenitus, askerî mülklerin korunması için çıkarttığı bir kanunda: “Gövde için baş ne ise, devlet için de ordu odur. Kim bunu ihmal ederse devletin güvenliğini ihmal etmiş olur. Bu nedenle askerî mülklerle ilgili kanunumuzu ilân ederken, herkesin iyiliği için çalışmakta olduğumuzu düşünmekteyiz” diye yazmıştır¹¹. Fakat buna rağmen, 10. yüzyılın İmparatorları tarafından küçük köylüler için alınan önlemler faydalı olmamıştı. Aristokrasinin, asker olsun ya da olmasın, küçük mülk sahiplerinin ellerindeki mülkleri zaptetmesinin önlenemeyeceği anlaşılmış oldu.

Aynı zamanda, II. yüzyılda kimi İmparatorların, yönetimdeki nüfuz sahibi askerlerin güçlerini azaltmak için izledikleri anti-militarist politika da, kayıtlı askerlerin çöküşünü tamamlamıştır. İmparatorlukta yüksek askerî mevkileri işgal edenler, aynı zamanda büyük arazilere de sahiptiler. Zenginliklerinin yanı sıra askerî komutanlar olarak sahip oldukları güç de

¹⁰ *Jus-Graeco-Romanum*, yay. Zacharie von Lingenthal (Leipzig, 1857) III, 246-247. İmparatorların kilise mülklerinin genişlemelerini engelleme çabaları için bkz., Charanis, “The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire” *Dumbarton Oaks Papers* (1948) IV, 53-64.

¹¹ *Jus-Graeco-Romanum*, III, 262 vd.

onları, merkezî iktidar için son derece tehlikeli bir hale getirmişti. Gerçekten bu tehlike II. Basil'in, yukarıda söz etmiş olduğumuz *allelengyon* ile ilgili bir kanunu çıkartmasına başlıca neden olmuştur. II. Basil, kuvvetli aristokrasi tarafından hazırlanan iki korkunç isyan ile karşılaştı ve bunlardan güçlülükle kurtulabildi. 987 yılından sonra, kuvvetli isyancılardan biri olan Bardas Skleros ile uzlaştığı zaman, Skleros ona, eğer İmparatorluk otoritesini korumak istiyorsa, hiçbir aristokratın zenginleşmesine izin vermemesini ve ağır vergiler koymak suretiyle onları yıpratmasını tavsiye etmişti¹². Bu nedenle, *allelengyon* da dahil olmak üzere almış olduğu çeşitli önlemler, sadece yoksul köylülerin korunması değil aynı zamanda aristokrasinin de ezilmesi amacını taşıyordu. Fakat sonunda aristokrasi, hem toprak hem de vergi konusunda zafer kazanmıştır.

Aristokrasinin zaferinin en önemli sebeplerinden bir tanesi İmparatorluğun askerî organizasyonunda sahip olduğu güçtü. Eğer bu güç sarsılacak olursa, aristokrasi iktidarını ve etkisini kaybedecek ve merkezî hükümetin isteklerine daha kolay boyun eğecekti. II. yüzyılın kimi İmparatorlarının özellikle, ünlü Constantine IX. Monomachos (1042-1055), VI. Michael (1056-1057) ve X. Constantine Dukas (1059-1067)'in kesinlikle uygulamaya çalıştıkları politika buydu. Onların saldırılarının amacı, orduyu küçültmek suretiyle askerî organizasyonu zayıflatmak ve böylece aristokrasinin askerlere hükmetmesini önlemektir. X. yüzyılda Sarasen ve Bulgarların ezilmesi, sınırların Doğu'da Fırat ve Dicle'ye, Balkanlarda Tuna'ya kadar genişletilmesi gibi kazanılan büyük zaferler, artık kuvvetli bir ordunun beslenmesine gerek kalmadığı hissini ve güvenlik duygusunu yaratmıştı. IX. Constantine ile birlikte barış, İmparatorluğun dış politikasının çekirdeğini oluşturdu. Aristokrasi ordudan sistemli bir şekilde elenirken aynı zamanda sivil memurlar sınıfı geliyordu. Fakat aristokrasi direndiği için, İmparatorluğa hükmetmek isteyen yeni sivil memurlar ile askerî aristokrasi sınıfı arasında yeni bir mücadele başladı.

Gerek Doğu'da gerekse Batı'da yeni ve korkunç düşmanların ortaya çıktığı bir zamanda bu mücadele İmparatorluğu insan ve kaynak kaybına yol açan bir seri iç savaşa sürükledi. Bununla beraber, iktidarın izlediği politikanın en önemli sonucu, ordunun bozulması ve kayıtlı askerlerin çökmesi oldu. X. Constantine Dukas'ın zamanına kadar askerlik mesleği çekiciliğini oldukça kaybetmiş bulunuyordu. Bir Bizans tarihçisinin yazdığı

¹² M. Psellos, *Chronographie*, yay ve Fransızca'ya çev. E. Renauld (Paris: "Les Belles Lettres", 1926) 1-17. İngilizce Çeviri E. R. A. Sewter, *The Chronographia of Michael Psellus* (London: Routledge ve Kegan Paul, 1953) 23.

gibi, “askerler silahlarını bir kenara bırakarak avukat ve jüri üyeleri olmaya başlamışlardı”¹³. Aynı yazar, Selçuklulara karşı sefere çıkan ordu hakkında da şunları yazmaktadır:

“Bu ordu Makedonyalı, Bulgar, Vareg ve tesadüfen orada bulunan diğer barbarlardan oluşuyordu. Friky’a da bulunan (Anadolu teması) halktan da orduya asker alınmıştı. Anadolu temasındaki askerler inanılmayacak bir durumdaydılar. Doğu ve Batı’yı egemenlikleri almış olan Romalıların ileri gelen ünlü kişilerinin şimdi sayıları çok azalmış, yoksulluk ve kötü idare yüzünden de başları eğilmişti. Silahları, kılıçları ve diğer savaş araçları azdı. Aynı zamanda süvarileri ve diğer donatımları da yeterli değildi. Çünkü İmparator da uzun zamandan beri sefere çıkmamıştı. Bu nedenle yararsız ve gereksiz sayılarak sayıları ve ücretleri azaltılmıştı”¹⁴.

İhmal edilmiş ve moralleri bozulmuş olan kayıtlı askerler, Bizans ordusu içinde gittikçe azınlıkta kalan unsurlar haline gelmişlerdi. 11. yüzyılda ve daha sonraları ordunun büyük bir kısmı Rus, Türk, Alan, İngiliz, Norman, Alman, German, Peçenek, Bulgar gibi yabancı ücretli askerlerden oluşuyordu. Bu ücretliler için kendi çıkarları İmparatorluğun çıkarlarından daha önemliydi.

Bu sırada, *pronoia* ve *exkuseia* kurumlarının gelişmesi, gerek kilise mensuplarının gerekse dünyevî aristokrasinin servet ve gücünü daha da arttırdı.

Pronoia,¹⁵ 11. yüzyılın ikinci yarısındaki ve özellikle daha sonraki İmparatorlar tarafından, terkedilmiş toprakları canlandırmak, toprak gelirleri ile askerî sınıfı yeniden kurmak ve taraftarlarını ödüllendirmek için kullanılmıştır. *Pronoia*, kişilere belirli bir süre, genellikle de yaşam boyu, askerî ve başka hizmetler karşılığında tevcih edilirdi. Özel durumlar dışında hiç bir zaman miras olarak kalamazdı. *Pronoia* genellikle bir toprak parçasıydı. Bazen bir nehir ya da balıkxane olabilirdi *Pronoia*’ların bir kısmı çok büyük, bir kısmı ise daha küçüktü. Fakat bunların tümünden beklenen sonuç, aristokrasinin güç ve etkinliğini arttırmak ve merkezî hükümetin kırsal kesim üzerindeki nüfuzunu azaltmaktı. Çünkü *pronoia* sahibi,

¹³ Cedrenus, *Historiaurum Compendium* (Bonn, 1839) II, 652.

¹⁴ a. g. e. II, 668.

¹⁵ Bizans *pronoia*’sı hakkında başlıca Bibliyografya için bkz., Charanis, “On the Social Structure and Economic Organization of the Byzantine Empire in the Thirteenth Century and Later”, *Byzantino-Slavica*, XII (1951) 97, No. 11. orada verilen çalışmalara şu önemli eser de eklenmelidir. *Pronoia, A Contribution to the History of Feudalism in Byzantium and in South-Slavic Lands* (Belgrade: Serbian Academy of Science, Special Editions, CLXXVI, Byzantine Institute, Vol. I, 1951). Üzüntüyle belirtmek gerekir ki, Ostrogorsky, bu kitabını Sırpça yazmıştır. Bununla birlikte elimizde uzun bir özeti bulunmaktadır: Ihor Sevçenko, “An Important Contribution to the Social History of Late Byzantium”, *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States*, II (1952) 448-59.

arazisinde oturanların üzerinde *pronoia* ile birlikte kendisine verilmiş olan önemli malî ve adli yetkilere sahip bulunuyordu. *Pronoia* sahibi, orduda hizmet etmek ve aynı zamanda *pronoia*'nın büyüklüğüne göre asker sağlamakla yükümlüydü. Fakat, 11. yüzyılın ikinci yarısında ilk defa karşılaştığımız *pronoia*, sadece askerî bir bağış değildi. Bu durumla daha sonraları Alexius Comnenus ve halefleri zamanında karşılaşıyoruz. *Pronoia*, eski askerî mülkten farklıydı. Şöyle ki, bunların sahipleri toplumda yüksek sınıfa mensup kişilerdi. Oysa, diğerlerinin sahipleri toprak sahibi köylülerdi. 13. yüzyıldaki Bizans aristokrasisini incelediğim çalışmamda, *pronoia* sahiplerinin pek çoğunun birbirleriyle ve hükümdarlık ailesi ile yakınlıkları olan ailelerden geldiklerini gösterdim¹⁶. *Pronoia* sisteminin geniş olarak uygulanması, sadece aristokrasinin güç ve zenginliğini arttırmakla kalmamış, aynı zamanda “*appanage*” (arazi bağışı) sisteminin gelişmesine ve böylece merkezî idarenin zayıflamasına da sebep olmuştur.

Merkezî idare aynı zamanda *Exuseia*¹⁷ sisteminin gelişmesiyle de zayıflamıştır. Bu terim hiç kuşkusuz Latince *excusatio* (*excusare*) den gelmekte olup, hükümetin sık sık özellikle manastırlara ihsan etmiş olduğu malî ve kazai muafiyet ile ilgilidir. Önceleri *exkuseia*'nın ilk defa 11. yüzyılda ortaya çıktığı sanılıyordu. Fakat şimdi daha da eski olduğu bilinmektedir¹⁸. 4. yüzyılda ruhban sınıfına verilen çeşitli imtiyazların gelişmesinden meydana gelmiş olabilir. Bununla beraber, geniş ölçüde kullanılması 11. yüzyılda ve daha sonraları olmuştur. Bu dönemde manastır mülkleri çok geniş olduğundan, *exkuseia* ihsanından dolayı İmparatorluğun büyük miktarda gelir kaybı olmalıydı. Aynı zamanda *exkuseia*'lar dünyevî aristokrasinin servetinin artmasına da katkıda bulunuyordu. Çünkü, 11. yüzyılın ikinci yarısında ve daha sonraki zamanlarda İmparatorlar çoğu kez taraflarına manastırların gelirlerini, yani *kharistikia* olarak bilinen ihsanları bağışlıyorlardı. Gelirleri bu şekilde verilen manastırlar çoğunlukla *exkuseia* imtiyazına sahiptiler.

Böylece, asker-köylüleri korumak için alınan önlemlerin başarısızlığa uğraması ve aristokrasiye çeşitli imtiyazların verilmesi, büyük mülkleri 11. yüzyılda, Bizans'ın kırsal görünümünün başlıca özelliği haline getirmiştir.

¹⁶ Charanis, “The Aristocracy of Byzantium in the Thirteenth Century,” *Studies in Roman Economic and Social History in Honor of Allan Chester Johnson*, yay. P. R. Coleman-Norton (Princeton: Princeton University Press, 1951) 336-55.

¹⁷ *Exkuseia* ile ilgili başlıca bibliyografya için bkz., Charanis, “The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire”, *DOP* (1948) IV, 65, n. 31.

¹⁸ a. g. e. s. 64-67. X. yüzyılda *exkuseia* için, 995, bkz., F. Dölger, *Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges*. Textband (Munich: Münchner Verlag-Bisher F. Bruckmann-1948) 155, 1. 3.

Bu mülkler, Bizans metinlerinde *paroikoi* olarak geçen, özgür, fakat belirli yükümlülükleri olan ve hareketlerini kısıtlayan bazı angaryalarla bağımlı olan kiracı köylüler tarafından işleniyordu. Kimi bağımsız köylü mülk sahipleri, varlıklarını sürdürmelerine rağmen *paroik*'lerden hemen hemen hiç ayırt edilemeyecek duruma gelmişlerdi. *Paroik*'lerin efendilerine çalıştıklarından başka, kirasını verdikleri kendilerine ait mülkleri de vardı ve bunlar için çeşitli yükümlülükleri yerine getiriyorlardı. Belirli bir süre geçtikten sonra da bu topraklardan çıkartılamıyorlardı. Ayrıca bu mülkler, babadan oğula geçebiliyordu. Çok sayıda angaryalar ve ağır vergi yükü altında ezilen bu kiracı köylüler, devletin refahı konusunda tüm isteklerini kaybetmişlerdi. Anadolu'nun iç kısmında bulunan köylülerin, İmparatorluğun genel olarak çöküşünü başlatan Malazgird'den sonra, Selçuklu Türklerine karşı direnmedikleri çok iyi bilinmektedir. 12. yüzyılda Comnen'ler onları püskürtmek için bütün kaynakları kullanarak devletin politik gücünü kısmen iade etmişlerse de, ne onlar, ne de onların halefleri kırsal kesim nüfusunun ekonomik çöküşünü kontrol etme çabasına girişmemişlerdir. 14. yüzyılda halkın acınacak ekonomik durumu, İmparatorluğu sarsan ve Osmanlı Türkleri'nin doğuşuna sebep olan toplumsal ve siyasal çekişmede önemli faktör olmuştur¹⁹. 10. yüzyılda Romen Lekapenus, yukarıda işaret edildiği üzere, bağımsız köylüleri korumak için çıkartmış olduğu bir kanunda, "güçlünün kuvvetinin artması ve çoğunluğun sıkıntısı, halkın refahında giderilemeyecek kayıplar meydana getirecektir" demektedir. Onun tahmini doğru çıktı. Bağımsız köylülerin ortadan kalkması, zenginliğin artması, imtiyazlar, aristokrasinin gücü, bunun sonucunda kırsal toplumun ezilmesi, bana göre bütün bunlar, Bizans İmparatorluğu'nun çöküşündeki başlıca faktörleri teşkil etmektedir.

Ancak, Bizans İmparatorluğu'nun nüfusu tümüyle kırsal değildi. İmparatorluğun ekonomik yaşamında hiçte küçümsenemeyecek, İstanbul ve Selânik gibi, hemen akla gelen, kentler de vardı. Kaynakların fakirliği, Bizans'ın kent ekonomisinin ayrıntılı bir analizine imkân vermemektedir. Fakat hiç kuşkusuz bu da son zamanlarda oldukça gelişmiştir²⁰.

¹⁹ 14. yüzyılda Bizans'daki sosyal ayaklanma için bkz., Charanis, *Internal Strife in Byzantium in the Fourteenth Century Byzantium*, XV (1940-41) 208-30.

²⁰ Bizans'ın ticareti ve endüstrisi için gerçekten sistemli ve ayrıntılı bir araştırma yoktur. En son genel bir araştırma S. Runciman tarafından yapılmıştır. "Byzantine Trade and Industry" *The Cambridge Economic History of Europe*, II (Cambridge: Cambridge University Press, 1952). Aynı yayında, R. S. Lopez'in, "The Trade of Medieval Europe: the South", adlı makalesi de Bizans'ın ticareti üzerinedir. Mora'nın endüstrisi ve ticareti için bkz., A. Bon, *Le*

İmparatorluğun parlak günlerinde Bizans'ın kent ekonomisinin karakteristik özelliği, devletin onun üzerindeki sıkı kontrolüydü. Bu düzenleme iki öğeden oluşuyordu: birincisi, dış ticaret²¹ üzerindeki sıkı denetim, ikincisi ise özel ve kamu loncaları haline sokulan zanaat kollarının ve mesleklerin devlet tarafından denetlenmesiydi²². Bu düzenlemenin amacı hem politik hem de ekonomikti. Politik olarak devlet, silah ve çok sayıda işlenmiş eşyanın, özellikle lüks eşyanın, sadece saray için değil, aynı zamanda diplomatik amaçlarla barbarların reislerine ve diğer prenslere armağan olarak verilmek üzere kendisine ayrılmasını istiyordu. Ekonomik olarak da, büyük kentleri yaşam için gerekli olan mallar ile donatmak, malların kalitesini iyi durumda tutmak ve aşırı fiat artışını önlemek istiyordu. Kent ekonomisi aynı zamanda önemli bir gelir kaynağıydı. Bütün ithal ve ihraç malları % 10 vergiye bağlıydı. Ticaret yapmak ve zanaatları icra edebilmek, belirli bir takım vergilerden başka, çeşitli merasimleri yerine getirmeyi de gerektiriyordu²³. Bu gelir, kaynaklar parça parça olduğundan, miktarı kesin olarak tayin edilememekle beraber, önemli ölçüde olmalıydı²⁴.

11. yüzyılın son çeyreğinin başlangıcında kent ekonomisinin düzenlenmesi gevşemişti. 1082'de Alexius Comnenus tarafından Venediklilere, Sicilya Normanlarına karşı ittifak yapmaları için büyük imtiyazların verilmesi, bu olayın gelişmesinde çok önemli rol oynamıştır. Bu imtiyazlar arasında en önemlisi, hiçbir gümrük vergisi ödemedi, Başkent de dahil

Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204 (Paris: Press Universitaires de France, 1951) 119-53. İpek endüstrisi için önemli bir çalışma: Lopez, "Silk Industry in the Byzantine Empire", *Speculum*, XX (1945) 1-43.

²¹ Açıklamada bulunmak için, 10. yüzyılda Bizanslıların Rus Prensi Igor ile yapmış oldukları ticaret antlaşmasına başvurulabilir: S. H. Cross, "The Russian Primary Chronicle", *Harvard Studies and Notes in Philology and Literature* XII (1930) 159 vd. Kroniğin Cross tarafından yapılan yeni bir çevirisi yakında Amerikan Mediaeval Academy tarafından yayımlanacaktır.

²² Bizans'ın Lonca Teşkilâtı'nın ana kaynağı olan *Ἔς Prefect kitabı*'nın İngilizce Çevirisi: A. E. R. Boak, "The Book of the Prefect", *Journal of Economic and Business History* I (1929) 600 v. d. Başlıca Bibliyografya için bkz., Charanis, "On the Social Structure and Economic Organization of the Byzantine Empire in the Thirteenth Century and Later", *Byzantino-Slavica*, XII (1951) 149, n. 247.

²³ G. Rouillard, "Les Taxes maritimes et commerciales d'après des actes de Patmos et de Lavra", *Mélanges Charles Diehl* (Paris: Librairie Ernest Leroux, 1930), I, 277-89; John Danstrup, "Indirect taxation at Byzantium", *Classica et Mediaevalia*, VIII (1946) 139-67.

²⁴ Gezin Benjamin Tudella'dan öğrendiğimize göre, 12. yüzyılda İstanbul'un günlük geliri 20.000 nomismata'dır. Bununla ilgili başlıca bibliyografya ve Bizans'ın yaklaşık geliri için bkz., Charanis, "Internal Strife in Byzantium during the Fourteenth Century", *Byzantion*, XV (1940-41), 224, n. 62. Nomisma, yaklaşık 4.50 gr. ağırlığında bir altın parçasıydı.

aşağı yukarı bütün kentlerde serbest ticaret yapma hakkını kazanmalarıyla. Bu imtiyazlar, 12. yüzyıl İmparatorları tarafından Venediklileri İmparatorluğun ticaret hayatının gizli efendileri yapma karşılığında, isteksizce de olsa yenilenmişlerdir²⁵. 13. yüzyılda, Venediklilerin etkisini azaltmak için benzer imtiyazlar, (1261 Nymphaeum antlaşması ile) Cenevizlilere de verilmiştir. Fakat bu, bir sömürücünün diğerinin yerine geçmesi demek oluyordu. İster Cenevizli, isterse Venedikli olsun İtalyan tüccarları İstanbul ekonomisini, günlük ihtiyaçların fiyatlarını tesbit etmeye varıncaya kadar, tümüyle denetimleri altına almışlardı. Patrik Athanasius'a göre (13. yüzyılın sonu) Romalıların kaderi tamamen Lâtinlerin eline geçmişti. Kendisi, acıklı bir şekilde II. Andronikos'a, "bizimle eğleniyorlar ve bize getirdikleri buğdayın karşılığında güvence olarak yurttaşlarımızın karılarını alacak kadar da bize küçümsüyorlardı" demek suretiyle şikayette bulunmuştur²⁶.

Bu arada, 10. yüzyılda kent örgütlenmesinin güçlü bir yönünü oluşturan Lonca teşkilâtı, 13. yüzyılın sonlarında aşağı yukarı ortadan kalkmıştı. Bu izlenim, iki farklı bilim adamı tarafından incelenen fakat henüz yayımlanmamış olan Patrik Athanasius'un mektuplarından ortaya çıkmaktadır²⁷. Patrik, sahte ağırlıkların kullanılması, buğday istifçiliğinin yapılması, buğdaya kepek karıştırılması ya da çürük buğday satılması konularında İmparator'a şikayette bulunmaktadır. Ayrıca, İmparator'dan Başkent'in iâşesi ile ilgili olan herşeyi denetlemek için bir görevli atmasını istemektedir. İmparator II. Andronikos, bu şikayetleri dikkate alarak bir araştırma yapılmasını buyurdu. İmparator, özellikle ekmek ticaretini kimlerin ellerinde tuttuklarını ve bunların kaç kişi olduklarını, İstanbul'a gıda maddeleri sağlayan gemilerin hangi şartlar altında alım ve satım işlerini yaptıklarının belirlenmesini istiyordu. Böylece, 13. yüzyılın sonunda, İstanbul'da fırıncıların kimler oldukları ve kaç kişi oldukları resmî olarak bilinmiyordu. Aynı zamanda kalite ve fiyat kontrolü de yapılmıyordu. Burada, *Prefect Kitabı*'nda 10. yüzyılda fırıncıların işlevleri hakkında verilen bilgilerle, karşıt bir durum ortaya çıkmaktadır.

²⁵ John Danstrup, "Manuel I's Coup against Genoa and Venice in the Light of Byzantine Commercial Policy", *Classica et Mediaevalia*, X (1948) 195-219.

²⁶ bkz., n. 27

²⁷ R. Guillard, "La Correspondence inédite d'Athanasie, patriarche de Constantinople (1289-1293; 1304-1310)", *Mélanges Charles Diehl*, I (1930) 121-40; N. Bănescu, "Le Patriarche Athanasie I et Andronic II Paléologue. État religieux, politique et social de l'Empire", *Académie Roumaine: Bulletin de la Section Historique*, 23, I (1942) 35 v. d.

“Prefect (Vali) in emrine göre fırıncılar, satın alınan hububatın miktarına göre kâr edeceklardı. Onlar belli miktarda hububatı vergi tesbiti ile görevli memurlardan nomisma ile satın alacaklardı. Öğüttükleri ve mayaladıkları zaman kârlarını, her nomisma başına bir keratio ve iki miliarisia olarak hesaplayacaklardı²⁸. Bir keration saf kârları olacak, iki miliarisia ise işçilerinin ücretine, değirmen hayvanlarının yiyeceğine, fırınların yakacağına ve ışıktandırmaya sarfedilecekti.

Hububat sağlanmasında artma ya da eksilme olduğu zaman fırıncılar, ekmek somunlarının ağırlığının vergi memurları tarafından hububatın alım fiyatına göre tesbit edilmesi için Prefect'e gideceklerdi”²⁹.

13. yüzyılın sonlarında fırıncılar loncasının tümüyle çökmüş olduğu açıktır. Hükümetin fırıncıları kontrol ettiğine dair hiç bir işaret yoktu. Bu zanaat için geçerli olan, muhtemelen diğer zanaat kolları için de geçerliydi.

14. yüzyılda meslek organizasyonu için tek belirti Selânik denizcileriyle ilgili bir örgütlenmeydi. Bu loncanın, denizcilerin çıkarlarının kendileri tarafından korunması amacıyla kurulduğu ve büyük bir ihtimalle de, 14. yüzyılda çöken merkezî hükümet gücü gibi az çok bağımsız bir kuvvet durumuna gelen eski örgütlenmenin bir devamı olduğu ileri sürülebilir. Bu denizciler loncası, Selânik'i 1345'te sarsan ve yüz civarında aristokratın öldürülmesi ile sonuçlanan korkunç toplumsal karışıklığın başını çekmiştir³⁰.

11. yüzyılda Bizans'ı kaçınılmaz çöküntüye sürükleyen zaafın, onun, dış dünyaya karşı aldığı sert savunma politikası olduğu da söylenmektedir. Bu politika, tüm yabancılara karşı koyduğu kültürel ve ekonomik engellemelerde de kendini gösteriyordu³¹. Bu durumda sözü edilen ekonomik engellemeler, hiç kuşkusuz Bizans'ın ticaret ve endüstri üzerinde uyguladığı sıkı denetimi göstermektedir. Bunun ise, gerçekten Bizans'ın zaafı olduğu son derece kuşkuludur. Basit bir gözlem, yukarıda belirtilen durumun tam tersini ortaya koymaktadır. Şöyle ki, bu denetimlerin en sıkı bir şekilde uygulandığı dönem, aslında İmparatorluğun güçlü devridir. Ayrıca bu gözlem, denetimlerin gevşediği zamanın İmparatorluğun

²⁸ Bizans parasının altbölümleri şöyledir:

1 altın pound = 72 nomismata

1 nomisma = 12 miliarisia = 24 keratia = 288 folleis

Daha geniş bilgi için bkz., G. Ostrogorsky, “Die ländliche Steurgemeinde des byzantinischen Reiches im X Jahrhundert”, *Vierteljahrsschrift für Sozial-und-Wirtschaftsgeschichte*, XX (1927) 63.

²⁹ Boak'ın çevirisini kullandım. 616-17.

³⁰ Bunun için bkz., Charanis, “Internal Strife in Byzantium in the Fourteenth Century, *Byzantion*, XV (1940-41) 211 v. d.

³¹ A. R. Lewis, *Naval Power and Trade in the Mediterranean*, A. D. 500-1100 (Princeton: Princeton University Press, 1951) 253.

gerilediği zamanla aynı döneme rastladığı önerisiyle de desteklenmektedir. Devletin gücünü ve varlığını sürdürmesi, temeli vergi olan maddi kaynaklara dayanmaktadır. Bizans'ta bu kaynak, bağımsız köylülerin yok olması, aristokrasinin serveti, imtiyazları ve gücündeki artış ile ciddi bir şekilde gerileyerek, İtalyan Cumhuriyetlerine³² verilen ticarî imtiyazlarla da hemen hemen ortadan kalkmıştı. Bunun sonucunda Bizans'ın kent ekonomisi üzerinde denetimi kaybolmuştu. İşte Bizans'ın çökmesine ve tamamen son bulmasına neden olan zayıflık budur.

³² Bizans tarihçisi Gregoras tarafından, İstanbul'un gelirinin ne durumda bulunduğu hakkında bir fikir verilmektedir. İstanbul'un yıllık gümrük gelirleri 30.000 nomismataya düştüğü zaman, Galata'da Ceneviz kolonisinin gelirleri 200.000 nomismataya yükselmişti. Bu durum aşağı yukarı 14. yüzyılın ortalarına rastlamaktadır. Nicephorus Gregoras, *Byzantina Historia* (Bonn, 1829-30) II, 842.

1984 YILINDA
KAYBETTİĞİMİZ ÜYELER

Dr. HAMİT ZÜBEYR KOŞAY
1897 - 1984
Türk Tarih Kurumu Kurucu Üyesi

İSMET PARMAKSIZOĐLU

1924 - 1984

Türk Tarih Kurumu Üyesi

Prof. Dr. İBRAHİM KAFESOĞLU

1913 - 1984

Türk Tarih Kurumu Üyesi

B İ B L İ Y O G R A F Y A

GIACOMO E. CARRETTO, CLAUDIO LO JACONO, ALBERTO VENTURA, *Maometto in Europa. Arabi e Turchi in Occidente 622-1922*, a cura di Francesco Gabrieli. Milano 1982 [satışa verilışı 1983 yılı başları], büyük boy 278 Sayfa. Milano'daki A. Mondadori Yayınevi.

Eserin kısa bir aralıktan sonra Almanca ve Fransızca çevirileri de çıktı; ilki: *Mohammed in Europa. 1300 Jahre Geschichte, Kunst, Kultur*, München 1983. İkincisi: *Histoire et civilisation de l'Islam en Europe. Arabs et Turcs en Occident du VIIe au XXe siècle*. Preface de Jean Paul Roux, 1983. Her iki çeviri de A. Mondadori yayınevinin Verona kentinde bulunan basımevinde basılmış, aynı sayfa düzeni ve resimler kullanılmıştır. Ederi 40.000 Lit.

Türk-İslam uygarlığının 13 yüzyıllık bir dönemini işleyen bu eser, doğubilim araştırmalarında müstesna bir yeri bulunan ve üstad sözcüğünü lâyıkıyla hak eden Prof. F. Gabrieli'nin¹ öncülüğünde, neslimizin üç çalışkan ve yetenekli araştırmacı tarafından hazırlanmıştır. Yayınevi kitabın ciddi bilim kuralları içerisinde hazırlanması yanında, doğubilime pek fazla aşına olmayan kişilerin de gereksinmelerini göz önünde tutarak bol resimli olmasını istediği için², renkli ve siyah-beyaz resimler her sayfada mevcuttur. Ancak çoğunun belgesel nitelikte olduğunu da hemen belirtmekte yarar vardır³.

İslam dünyası Avrupa topraklarına iki taraftan uzanmayı başardı. 711 yılında başlayan İspanya fethi, 1492 yılında Gırnata'nın çökmesi ile bitti görünürse de uzantısı daha bir süre devam etmiş, Hristiyan dinine girdi gibi görünen Müslüman asıllı Moriscos isyanları her tarafta etkisini göstermiş ancak XVII. yüzyıl başlarında topluca İspanya'dan çıkarılmaları ile bir son verildiği zannedilmiş ise de etkinliğin çok daha geniş olduğu sonraki araştırmalarda ortaya çıkmıştır⁴. 827 yılında Sicilya adasını ele geçiren Müslümanlar ikibuçuk yüzyıl devam eden egemenlikleri sırasında esas İtalya topraklarında varlıklarını duyurdukları gibi, Fransa'nın muhtelif bölgelerine de seslerini yansıttılar. Türkler tarafından Balkan Yarımadasında

¹ F. Gabrieli 1904 Roma doğumludur. Alanında gerçek bir otoritedir. 1964 yılında Roma Üniversitesi 60. doğum yılına dair bir armağan kitabı yayınladıktan yirmi yıl sonra bu kez 1984 yılında 80. doğum yılı armağanı hazırlattı. Accademia Nazionale dei Lincei üyesi ve geçtiğimiz dönem başkan vekili idi.

² A. Mondadori yayınevi ciddi ve bilimsel eserler yanında divulगतif mahiyette yaptığı yayınlar ile de tanınmıştır. Verona kentinde bulunan basımevi Avrupa'nın en seçkin merkezlerinden birisidir.

³ Venedik'teki Şehir Kitaplığında (Museo Civico Correr) Cicogna 1971 kod numaralı halk resmi içeren eserden geniş ölçüde yararlanılmıştır. Kitabın çıktığı sıralarda bir araştırmaya konu oldu: G. Romanelli-A.F.Grube, "Il Bailo Soranzo", *FMR* n. 18 (Kasım 1983) S. 37-64. 18 seçkin tablo ile birlikte. Tam bir yayını sabırsızlıkla beklenmektedir.

⁴ İspanyadaki islâm uygarlığı için kaynaklar hakkında bir bibliyografya: C. Rodriguez Joulia Saint-Cyr, *Bibliografia menor hispanomusulmana*, Madrid 1980. J. Cavanach Murphy'nin, *The Arabian Antiquities of Spain*, adlı 1812 yılında basılı eserinin 1982 yılında tıpkıbasım yapıldı.

başlatılan fetih hareketleri de Avrupa insanını karışık duygular içinde bırakmıştı. İşte bütün bu etkinlikler üzerinde geniş bir görüş açısı getiren F. Gabrieli, her iki tarafın da birbirlerinin varlığına muhtaç bir durumda olduklarını belirterek, konunun geçen yüzyıldaki koloni hareketinden değişik bir tarzda ele alınmasını gerektiğini ileri süren görüşün taraftarıdır. Kitaba katkıda bulunan araştırmacılar arasında Claudio Lo Jacono tarih ve kurumlar üzerinde durmuştur. “Müslüman İspanya” (S. 37-77) siyasal olaylar kadar, bu topraklarda şimdi de ayakta duran saray ve camilere ve hatta bunların uzantısı kitap ve kitaplıklar üzerinde bile durmaktadır. “Akdeniz’de deniz haydutları ve korsanları” başlığı ile incelenen konu (S. 193-207) bol ve anlamlı resimlerle süslenmiştir. İslamların bu denizde yarattığı etki kadar Hristiyan dünyasında uyanan tepkinin ne gibi sonuçlar getirdiği üzerinde durulan satırlarda Türk korsanları ve denizcileri yanında Barbaresk diye tanınan Kuzey Afrika denizcileri de incelenmiştir⁵. Bunları tamamlayıcı satırlar olarak da “gemicilik ve gemi çeşitleri” (S. 202-203) resimlerle tamamlanmıştır. Bu satırlardan önce de “Araplar, gemi, yelken” (S. 34-35) kısmı, İslamların çeşitli denizlerde kullandıkları gemileri yansıtır. Alberto Ventura “İtalya’daki Emirler” diye koyduğu başlık altında (S. 83-109) ilk akınlardan başlayarak bu ülkede Sicilya Adasında gelişen İslam uygarlığı etkinliğini ve kalıcı yönlerine değinmiş ve günlük yaşamdaki durumu da eksik etmemiştir. “Pirinç ve Kağıt” diye konulan başlık (S. 153-176) maddi kültürün etkinlikleri üzerinde kuruludur. Bu ikili alışverişin düşün alanında ne gibi yenilikler getirdiği bilim, astronomi ve astroloji, tıp alanlarında Müslümanların yenilikleri, İbn-i Rüşd ve İbn-i Sina’nın çağlarında batılıları nasıl etkiledikleri açıklanırken, yazın alanında meydana getirilen etkiyi de ele almıştır. En önemli taraf muhakkak Dante Alighieri tarafından kaleme alınan *İlâhî Komedya* adlı eserin İslam dünyasından nasıl esinlendiğine ait kısımdır (S. 174 vd). Çok yoğun bir polemige konu olan bu etki sorunu, bilim dünyasında büyük boyutlara ulaşmıştır. Arap şiirine yenilikler getiren araştırmalar, batılıların önemli ölçüde yararlandığını da ortaya koymuştur. Özellikle işlenen konular da: Usturlap (S. 162-’3), Kimya (S. 172-’3), Araplar tarafından Avrupa’ya getirilen bitkiler (S. 177-’8) üzerinedir⁶. Hepsisi de özgün resimlerle doludur.

Türk tarihini ilgilendiren kısımları Giacomo E. Carretto hazırlamıştır. Istituto per l’Oriente’nin Türkoloji kısmı sorumlusu olan Carretto, Türk kültürüne olan yakınlığı, çalışkanlığı, ve verimliliği orantısında ülkemizde tanınmamıştır. Bunda en önemli etken, üniversitede görevli olmamasıdır. *Oriente Moderno* dergisinde yıllardan beri Türkiye ile ilgili kısımları kaleme alan, yıllık gelişmeleri bol kaynaklara dayanarak yazan ve bu arada son dönem ekinimize geniş katkıları olan bu genç araştırmacının hiçbir eseri üzerinde duramadım. Şimdi bunlardan bazılarını sıralamak isterim:

Saggi su Meş’ale Un’avanguardia letteraria turca del 1928, Venedik 1979 [Meş’ale dergisi üzerine araştırmalar. 1928 yılı Türk yazınında avangard bir olay].

Hars-Kültür. Nascita di una cultura nazionale, Venedik 1979, [Bir ulusal ekinin doğuşu. Hars-Kültür]

Ülkemizde bile çok az bilinen bir yazın olayı üzerinde duran bu iki eser hakkında, küçük bir özet Varlık dergisinin, Meş’ale olayının 50. yıl sayısında yayınlandı (*Varlık* 847 (Nisan 1978)

⁵ Kuzey Afrika devletlerinin ve ocaklarının Akdenizdeki rolü için: S. Bono *I corsari barbareschi*, Torino 1964. Aynı müellif, *Storiografia e fonti occidentali sulla Libia (1510-1911)*, Roma 1982, tanıtımı *Belleten* 185 (1983) s. 391-393

⁶ Ayrıca arapça sözcüklerin batı dillerine geçişi de ihmal edilmemiş ve hangi yolla geçtiği anlaşılır şemalarla gösterilmiştir.

S.8-10 "Meşale'nin İtalya'da yankıları". Ayrıca *Oriente Moderno* LV (1975) S. 483-502 ve LVI (1976) S. 289-354.

"İtalya'da çağdaş Türk Edebiyatının tanınması üzerinde", *Çevren* VI/18-19 (1978) S. 21-30.

"Polemiche fra kemalismo, fascismo, comunismo, negli anni '30", *Storia Contemporanea* VIII/3 (1977) S. 489-530 [1930'lu yıllarda Kemalizm, faşizm, komünizm üzerine polemikler diye çevireceğimiz bu araştırma, *Kadro* dergisinin etkinliği üzerinde durmaktadır. Dilimize çevrilmiş ise de yayın ortamını bulamadığı için pek tanınan bir makale değildir].

"La situazione della turcologia in Italia", *Il Velcro* XXIII/2-4 (1979) S. 469-480. [İtalya'da Türkoloji çalışmalarının durumu. Adı geçen derginin Türk-İtalyan ilişkilerine ait özel sayıdır. Tanıtılması: S. Turan, *Belleten* XLIV/176 (1980) S. 753-761.

Bunların dışında *Oriente Moderno* dergisi sayfalarında kalan Yakub Kadri, Yahya Kemal araştırmaları ve son dönem Türk siyaset tarihine ait bir yığın haber ve tanıtma niteliğindeki yazıları epey önemlidir.

Giacomo E. Carretto, şimdi elimizde bulunan bu kitap ile son dönem tarihimizden uzaklaşarak, daha eski dönemlere yönelmektedir. "Dal Campo dei Merli alle porte di Vienna" (S. 111-151) başlığını taşıyan kısım, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan XVIII. yüzyıla kadar geçen süreyi incelemektedir. En göz alıcı resimlerle donatılan bu bölüm içinde Yeniçeriler (S. 122-'3), Topkapı Sarayı (S. 134-'5) ayrıca incelenmiş, göz kamaştırıcı tuğralara özellikle dikkat edilmiştir (S. 150-151). Gerileme ve çöküş yılları ise "Volò un falco bianco..." başlığı altında (S. 227-244), gene birtakım güzel resimler ve Atatürk'ün üç güzel portresi ile süslenmiş, Cumhuriyetimizin kurucusunun İslam tarihindeki yeri ve getirdiği yenilikler özlü bir biçimde anlatılmıştır. Carretto bu başarılı satırlarını A. Ventura ile birlikte yazdığı kısımlarda da sürdürmüştür. "Gemici Sinbad" başlığı altında İslam ve Türk gezginleri, "Alaeddin'in lambası" diye adlandırılan bölümde batlıların doğu dünyasını nasıl gördükleri konusuna değinilir. Bu arada ihmal etmeyeceğimiz sayfalar sırasıyla: "Vestire alla turca" [S. 212-'3] ve Musiki aletleri [S. 218-'9] özel kesimleridir. Her biri minyatürlerle donatılmış bu satırlarda maddi kültürün uzantılarına değinilmektedir.

Ek olarak hazırlanan sayfalar sırasıyla: Kronolojiler (S. 247-262), Halifeler, emirler ve sultanlar (S. 263-266), Batı'da tanınan İslam büyükleri (S. 267-269) ve mezhep farkları (S. 269 vd.) dir. S. 272 de ise, doğu dillerinden batı daha doğrusu İtalyancaya geçen sözcüklere değinilmiş. Kaynakça çok kısa tutulmuş (S. 273). Dizin özel adlara göre (S. 274-276).

Kitaba konan resim ve minyatürler olağanüstü bir yöntem içerisinde bulunduğu için her tarayan kişiye yararlı olacaktır. Çoğunda kaynak değeri taşıyan görüntüler bulunmaktadır. 1979 yılında gene F. Gabrieli'nin öncülüğünde devasa bir kitap yayınlanmıştır: *Gli Arabi in Italia*. Böyle bir kitabın çıkışından kısa bir süre sonra şimdi aynı güzellik ve değerde bir eser çıkaran İtalyan doğubilimciler, bu alanda ne derece güçlü olduklarını bir kez daha ortaya koymuş bulunmaktadır. Kitaplık ve belgeliklerinde bulunan malzemeyi en iyi kullanan bir ekinin devamcısı sayılan İtalyan doğubilimcileri arasında son yıllarda bir hazan yaprağı gibi yitikler birbirini izlemekle beraber, yerlerine yetiştirdikleri kişilerin kısa bir zamanda bu boşluğu doldurmaktan da öte yeni atılımlar yaptıkları ve pek çok yenilikler getirdiği görülmektedir. Elimizdeki kitap ayrıca Türk dünyasının İslam tarihi için vazgeçilmez bir varlık olduğunu iddia ve ispatlaması bakımından önemlidir⁷. Şimdiye kadar İslam uygarlığını halifeliğin

⁷ İslam tarihi, İtalya'da uzun yıllar, halifeliğin Türklere geçişinden sonra incelenmedi. Yeni nesil bu tutumdan vazgeçmiştir. Türk tarihi olmadan bu konunun anlaşılacağına en

Türkler eline geçişi konusunda bırakan geçen yüzyıl görüşü terk edilmekte ve Türklerin bu uygarlığa olan katkıları üzerinde durulmaktadır. Bilimsel ciddiyetin bir belirli uzantısı olarak değerlendirdiğimiz bu görüşün, dar bir çevreden çıkarak daha geniş kitleye yayılmasını muhakkak biz sağlamalıyız. Tarafsız bilim adamlarının bu alanlarda meydana getirdikleri bu olumlu katkılar, yeni belgelerin ortaya çıkması sonucu daha da gelişecektir.

Kitap 1984 yılı Haziran ayında İstanbul'da yayınlanan Milliyet gazetesinin *Renk* adlı ekinde bölümler halinde yayınlandı. Tam bir çevirisi, masraflı olmakla beraber, çok yararlı olurdu.

Doç. Dr. MAHMUT H. ŞAKIROĞLU

iyi ispat edenlerden biri de Giacomo E. Carretto'dur: La situazione della turcologia in Italia'', *Il Vetro* XXIII/2-4 (1979) S. 469-480. Tarafımdan eklerle çevrilip *Tarih ve Toplum* dergisine verildi.

PAUL IMBERT, *Osmanlı İmparatorluğunda Yenileşme Hareketleri Türkiye'nin Meseleleri*, İstanbul, 1981. HAVASS/Türkiye Araştırmaları Dizisi. Çevirmen: Adnan Cemgil. 203 s.

Kimi yazarların B.B.B. diye de adlandırdıkları "Berlin-Bosfor-Bağdat (Basra)" ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yenileşme süreci içinde önemli bir yer tutan demiryolu yapımının evrelerini konu edinen bu eser, Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarına el koymak isteyen ve bu amaçla demiryolu imtiyazından faydalanmayı düşünen devletlerin giriştikleri politik oyunları ve bu gelişim sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşadığı olumlu olumsuz olayları bir bütünlük içerisinde işlemektedir.

Paul Imbert, 1909 yılında yazdığı, LA RENOVATION DE L'EMPIRE OTTOMAN, AFFAIRES DE TURQUIE, (Paris) adlı eserinde bu süreci "8" bölümde incelemektedir: Demiryolları Politikası, Bağdat Demiryolu, Balkan Demiryolları, Mekke Hattı, Fransa'nın Doğu'daki Protectorat'ı, Reformlar ve Tanzimat, Türkiye'nin Yenileşmesi ve Büyük Devletler, Meşrutiyetçi Türkiye.

"Demiryolları Politikası" adını taşıyan ilk bölümde (s. 17-23) Osmanlı İmparatorluğu için demiryolu'nun siyasi ve stratejik gerekliliğinden ve Avrupa projelerinin niteliğinden bahsediliyor.

Kitabın "Bağdat Demiryolu" adını taşıyan II. bölümünde (s. 23-55) demiryolu hattının döşenmesine başlanma evresini ve bu arada kurulan, işlerliğini yitirerek yok olan en küçüğüne kadar bütün şirket ve projeleri ayrıntılarıyla görmekteyiz. Projelerden biri İngiltere'nindir. Avrupayı Mezopotamya'dan (Irak) geçerek Hindistan'a bağlayacak olan bir yolun düşüncesi ile bir şirket kurulmuştu. 1851'de kurulan bu şirket Osmanlı İmparatorluğundan sermaye geliri güvencesi için gerekli teminatı elde edemedi. Daha sonra şirketin hazırlanmış olduğu "Séleucie-Kuveyt" diye anılan proje 1872'de tekrar ele alındıysa da sonraları tamamen bırakıldı (s. 24-25). Diğer bir başarısız proje de Rusların Akdeniz'i Basra'ya bağlayan projeleridir (s. 25).

Bu projelerin dışında Anadolu'da demiryolu hattının gerçekleşen ilk bölümü 1856'da İzmir-Dinar hattı olup, Aydın Demiryolu Şirketi tarafından gerçekleştirilmiştir diyen yazar, bundan sonraki gelişmeleri şöyle aktarıyor (s. 26): İzmir-Dinar hattı 1856'da Afyonkarahisar'a vardı. Bu arada Türkler Haydarpaşa'dan başlayan İzmit hattını döşediler. Tüm hat için gereken kapasitede bir şirket olarak düşünülen, Anadolu Osmanlı Şirketi Şahanesi 1889'da, Deutsche Bank'ın ve Stuttgart'taki bir başka bankanın aracılığı ile kuruldu (s. 26). İstanbul-Konya hattına başlandı (s. 27). 5 Mart 1903'te imzalanan bir belge ile hattın Basra Körfezi'ne kadar uzaması kabul edildi (s. 28). Şirket, Dicle, Fırat ve Şattü'l-'Arab üzerinde gemi işletme hakkını, Basra Körfezi'nde liman yapımı ve işletilmesi ile Haydarpaşa Limanının tüm imtiyazını elinde bulunduruyordu (s. 29).

Hattın güzergâhına değinen yazar, demiryolunun Konya'dan sonra Toros'lara geleceğini, Adana'dan Gâvurdağı yöresine saparak Mardin Dağı inişlerine dalacağını, Dicle üzerinden Musul'a varacağını, Bağdat'tan Kerbelâ'ya ve Nəcəf'e uğrayarak, Şattü'l-'Arab üzerinden Basra'ya ulaşacağını belirtiyor (s. 31).

Hattın maliyetine de değinen yazar, maliyetin 800 milyon frank olduğundan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yıllık 12.000 Franklık kâr garantisi verdiğinden söz ediyor (s. 32-39).

Yazarın değindiği, Osmanlı demiryolları konusunda büyük devletlerin çekişme ve yarışmalarının tipik bir örneği olan diğer bir gelişme de, 1899'da Deutsche Bank, Anadolu Demiryolları, Osmanlı Bankası, İzmir-Kasaba (Turgutlu) Şirketi, Bağdat Demiryolları Şirket-i Şahanesi'nin Anadolu Şirketi'nden ayrı tutulmasının kararlaştırılması, İngilizler'in sermaye katkısı oranında Almanlar'ın eşit şekilde olmayan, çoğunluğu sağladıkları katılma payından hoşlanmadıkları için çekilmeleri, Fransızlar'la Almanlar'ın eşit haklarla yeni bir şirket kurmaları ve bu gelişmelerin sonucunda Anadolu Şirket'inden Bağdat imtiyazının geri alınmasıdır (s. 40-42).

Paul Imbert, kitabının II. bölümünün son kısmında da İngiliz-Rus politikasına değinmektedir. Onun belirttiği gibi, "Afganistan'ın dağlık bölgeleri ve Hindistan İngiltere'de kalmıştı (s. 46). Rusya Uzakdoğu'ya yöneldi. Doğu Bayezit ve Erzurum'u almak istiyordu. İngiltere, Rusya'nın Erzurum'u almasına karşılık Kıbrıs'ı istiyordu (s. 47).

Bu İngiliz-Rus anlaşmasını Fransa da destekliyordu (s. 52). Böylece Almanya, enterhasyonelleştirilmiş olan Bağdat Demiryolu üzerindeki Alman yayılmacılığı (Pangermanisme) amacından, İngiltere sürekli düşmanlıktan, Rusya şiddetli karşı çıkışlardan vazgeçiyorlardı (s. 52). Bu arada Bağdat Demiryolu'nun millileştirilmesi eğilimi ortaya çıktıysa da gerçekleşemedi (s. 53). Böylece Avrupa devletleri arasındaki bu yarış, devletlerin politikasındaki ağırlık merkezlerinden biri oldu (s. 54)".

III. bölümde ise, bölümün adından da anlaşılacağı gibi Balkan Demiryolu hattından bahsedilmektedir (s. 55-87). Bu hat İstanbul'u 63 saatte Paris'e bağlayan hattır. Yazar Avusturya-Macaristan'ın Türk ve Sırp sınırına kadar uzanacak bir demiryolu yapımını istediğinden, Mitroviçe bağlantısı için Padişah'tan izin istediklerini belirttiklerinden ve hattın, Avusturya'nın Berlin Anlaşmasıyla ele geçirdiği Yeni Pazar Sancağı'ndan geçmesinin öneminden söz ediyor (s. 55-57). Yazarın değindiği iki proje de dikkati çekiyor, Sırların Avusturya'nın ekonomik denetiminden kurtulmak için Tuna'dan Adriyatik'e uzanan projesi (s. 60) ve Bulgarların Tuna-Adriyatik projeleri (s. 64).

III. bölümün son kısmında ise Bulgaristan'ın Rumeli'deki demiryollarına el koyması ve bu sonucu getiren gelişmeler anlatılıyor: "Fuad ve Âli paşalar büyük bir demiryolu projesi hazırlamışlardı (s. 68). Viyana ve Paris'i İstanbul'a bağlayacak olan hatta 400 milyon sermaye gerekiyordu. 99 yıl boyunca 22.000 franklık kilometre garantisi vardı. (s. 68). İmtiyaz Baron Hirsch'e verildi (s. 69). O da iki şirket kurdu. 1872'de Avrupa Türkiyeyi Demiryolları İmparatorluk Şirketi, imtiyaz hakkını Osmanlı Şirketine geri verdi. Türkiye Genel Demiryolları Şirketi 1878'de başlayarak Doğu Demiryolları İşletme Şirketi adına tek başına çalışacaktı. Şirketin Bulgaristan'la demiryolları konusunda sorunları oldu. Bulgaristan bağımsızlığını ilân etti. Demiryollarına da el koydu (s. 71).

"Mekke Hattı" adını taşıyan IV. bölüm (s. 73-87) Suriye'yi Mekke ve Medine'ye bağlayan Hicaz Demiryolu hattı yapımını (s. 75) ve İngiltere'nin Hindistan'a giden cadde olarak kabul ettiği Arabistan'da ne Osmanlı ne de Alman üstünlüğünü istememesinden dolayı engel olmasına rağmen (s. 80)" 1908 Eylülünde Osmanlıların kişisel çabalarıyla hattın gerçekleştirilmesini içeriyor.

"Fransa'nın Doğu'daki Protectorat'sı" başlıklı V. bölüm (s. 87-119) Fransa'nın koruyuculuk politikasını ayrıntılı şekilde gözler önüne sermektedir. İmparatorluk tacını Papa'nın elinden gıyın Fransa yeniden Avrupa'nın en güçlü devleti olma azmindedir ve bunun için katolikliği, koruyuculuğu bir araç olarak görmüş ve politik çıkarları için koruyuculuk tekelini elde tutabilmeyi temel ilke olarak benimsemiştir. III. Napolyon döneminde yaşayan

yazarın "Fransa demek katoliklik demektir" sözü de bu zihniyetin bir yansımasıdır. Yazar Convention ve Directoire rejimlerinin koruyuculuk politikasında görev almış kişi ve kurumların yetkilerini kuvvetle savunduğunu belirterek protectorat politikasının önemini vurgulamıştır (s. 90). Yazar bu bölümde koruyuculuğun sadece politik faydası olmadığını bir kazanç sayılabileceğini ve bu yoldaki faaliyetleri açıklıyor ki, bunlar arasında okulların ağırlık merkezini teşkil ettiği hemen göze çarpar. Yazarın bu konudaki görüşlerini açıklarken kullandığı "Konya'da Soeurs'lerin yardımıyla bir avuç Anadolu çocuğuna dilimizle birlikte ülkemize sevgi duymayı öğretiyoruz" (s. 111), şeklindeki bir cümle de bu savı destekler niteliktedir. Yazar misyonerlik faaliyetlerinin protectorat politikasına ve dolayısıyla Fransa'nın nüfuzunu yayma politikasına hizmetini de şöyle dile getiriyor: "Türkiye'de hastaneleri ve okulları dolduran misyoner orduları dilimizin en çalışkan yaygınlaştırıcıları ve bundan ötürü nüfuzumuzun ve itibarımızın en yararlı savunucuları olarak görülür" (s. 110).

VI. bölüm "Reformlar ve Tanzimat" (s. 119-158), 15 Ocak 1826 da Yeniçeri Ocağının kaldırılmasından başlayarak, 2 Kasım 1939'da Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilânını (s. 134), 18 Şubat 1856 Islahat Fermanı'nın ilân ve içeriğini (s. 137), 23 Aralık 1876'da Anayasa'nın yürürlüğe konmasını ve hemen arkasından rafa kaldırılmasını kapsar (s. 155).

VII. bölüm "Türkiye'nin Yenileşmesi ve Büyük Devletler" başlığını taşır (s. 158-174). Burada yazara daha sonra değinilecek olan Türkler hakkındaki kesin yargısını dile getiriyor. "Kahraman fetihlerin anılarıyla övünen, üstünlük duygusuyla dolup taştan Türkler, kendilerine boyun eğen halkı özümlemeden ayrı bir katman gibi bunların üstüne yerleşmişlerdi. En temel haklarını bile kullandırmıyorlardı" (s. 158). Bu bölümün ana teması Ermeni olayları ve bu olaylar sırasındaki uygulamaların getirdiği politik sonuçtur. Yazar bu olayları kapsayan dönemi "CERMEN ÇAĞI" terimini kullanarak ifade ediyor (s. 167).

"Meşrutiyet Türkiye'si" adını taşıyan VIII. ve son bölüm İttihat ve Terakki Komitesinin kuruluşundan (s. 177), Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilân edişinden ve Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i alışından (s. 187) başlayarak, toprak kaybına karşılık olarak Türkiye'ye verilen parasal ödünden (s. 190), İttihatçıların başkentten (İstanbul) kaçışından ve Abdülhamid'in kardeşi Reşad'ın V. Mehmed adıyla tahta geçmesinden bahseder (s. 200).

Yazar bu bölümde son olarak Türkiye'nin yenileşmesi hakkındaki görüşüne yer veriyor. "Türklerin ortaklaşa vatanda daha üstün bir asıldan oldukları düşüncesinden ve bundan doğan ayrıcalıklardan vazgeçmeleri için büyük özveri göstermeleri gereklidir. Osmanlı İmparatorluğunun yenileşmesi ancak böyle gerçekleşebilir (s. 203)".

Bu ifadeye dikkati çeken kesin yargılı, sert dil eserin birçok yerinde kendini gösteriyor. Bunlardan çelişkiye yol açanları belirtmek zorundayız. Önce "Boyun eğdirdikleri yenikleri son derece küçük gören Türkler bunları ne özellikleri içinde canlandırıyor, ne de kendi içinde eritiyor, yanı başında düşkünce yaşamaya bırakıyordu (s. 19). Hiçbir yerde fetihlerini özümleme ile tamamlamadı. Dillerini tarihlerini yeni öğrendiler (s. 20)". ifadesindeki iki çelişik olguya değinelim. Biri özümlemenin olmayışı, diğeri ise düşkünce yaşamaya terk. Osmanlı İmparatorluğu'nda bir özümleme (asimilasyon) olgusu yoktur. Avrupa'nın hiçbir yerinde görülmemiş olan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gibi bir vicdan özgürlüğü, dil, din, eğitim serbestisi özümleme olayının geçerliliğini ortadan kaldıracak bir oluşumdur. Osmanlı yönetimi sadece bağıllık istemektedir. Siyasî söz sahibi olmak onun için yeterlidir. Dillerini, tarihlerini unutturmak istemektedir ki, özümleme olayı söz konusu olsun. "Bu dillerini, tarihlerini yeni öğrendiler" ifadesinde kast edilen şey olsa olsa tıpkı Fransa, Almanya, Avusturya-Macaristan gibi devletlerin sonradan tarihlerine önem vermelerine benzer bir durumdur. Çünkü tarihlerini

unutmaları için Osmanlı İmparatorluğu'nda bir zorlama, ya da herhangi bir çaba görmemişlerdi. Yazarın "Kahramanca fetihlerin anıları ile övünen üstünlük duygusuyla dolup taştan Türkler kendilerine boyun eğen halkı özümlemeden ayrı bir katman gibi bunların üstüne yerleşmişlerdi (s. 158)." cümlesinde de vurguladığı özümleme olayı tümden yanlış bir yargı, hatalı bir düşüncedir.

Yazarın kullandığı diğer ifade de "azınlıkların düşkünce yaşamaya terki" düşüncesi Bulgaristan ıslahatı göz önüne alındığında geçerliliğini kendiliğinden yitirmektedir. Mithat Paşa'nın Tuna Vilayeti'nde 3,5 yıllık valiliği sırasında yaptığı yaklaşık 3.000 km. lik yol 1400 köprü, kurduğu müesseseler (Menafî sandıkları, İslahhâneler, basımevi, posta arabaları için bir şirket ve bu iş için de Ruscuk'ta bir fabrika) bayındırlık faaliyetleri, zaptiye kuvvetlerinin yeniden düzenlenmesi ve Tuna üzerinde ticaret vapurlarının işletilmesi gibi uygulamalar modern Bulgaristan'ın temeli olmuştur. Böyle bir refah görmemezlikten gelinebilir mi? Düşkünce bir yaşamdan söz eden yazar "en temel haklarını bile kullanamıyorlardı" (s. 158) dediği gayr-ı müslim tebaadan "Boşnaklar" diye tanınan Bosna'lı topluluğun gönüllü olarak İslâm dinine geçmelerini nasıl izah edecektir? Osmanlı yönetiminin tüm azınlıklara tanıdığı yaşama, dil ve din serbestisi acaba temel haklar değil midir? Yazarın Türkler hakkındaki diğer bir yargısı şudur:

"Tutucu ve kadercî olan Türkler, Peygamberi'nin öngörmediği değişiklikleri pek sevmeyiz. Elindekini olduğu gibi tutar yenilemezler (s. 21)". Oysa mutlak bir tutuculuk ve kadercilik söz konusu olamaz. Örneğin önceleri sarık kullanan Türkler'in daha sonraları Peygamberleri öngörmediği halde sarığın yerine "FES" i kullanır olmaları onları tümden kadercî ve tutucu olduklarını çürütür bir niteliktedir.

Yazarın Sasun olaylarından bahsederken kullandığı "Zalimce bir baskı çok büyük aşırılıklar için bahane oldu (s. 165)." deyişi de ırkçılık kokan dünya görüşüne bir örnektir. Bunu eserinde kullandığı "Sarı kıta-Kara kıta" deyiminden ve aynı şekilde bu deyimleri kullanan Elisée Reclus'un 1884'de yazdığı "Genel Coğrafya" adlı kitabından faydalanmasından çıkarıyoruz. (Elisée Reclus, Géographie Universelle, IX, l'Asie Antérieure) (s. 49). Yazarın Türkiye hakkındaki bu gibi haksız görüşleri yanında genel bir sempati duyduğu ve tarafsızlığını korumaya çalıştığı ve özellikle Fransa'nın Türklere dostluğunu vurgulama çabası içinde olduğu gözleniyor. Buna örnek olarak onun şu değerlendirmeleri gösterilebilir:

"İyi günde de, kötü günde de en sadık dostu Fransa... (s. 15), Fransa ile Türkler arasında bir çıkar dayanışması var (s. 15), Napolyon: Osmanlıların her mutluluk, ya da mutsuzluğu Fransa için de mutluluk, ya da mutsuzluk olacaktır (s. 15), Fransa gibi çıkar düşüncesi gütmeyen bir devlet... (s. 67), bunca hırsın ortasında yalnız kalan Fransa Türkiye'de çıkara dayanmayan bir politika izleyebiliyordu (s. 163)."

Bütün bu yazılanları okuduktan sonra çevirmen A. Cemgil'in de işaret ettiği gibi diğer büyük Avrupa devletlerinin yambaşında Fransa'nın da Osmanlı mirasından pay almaya çalışması bu dostluğun diplomatik bir formül özelliği taşıdığını göstermektedir. Türkler hakkında kesin yargılı kimi zaman sert bir dil kullanan yazarın, eserinin başına Pierre Loti'nin bir sözünü alması da oldukça düşündürücüdür. "Allah ve Halife dünyanın en iyi halklarından biri olan müthiş güç ve anavatan ya da İslâm ve iman söz konusu olduğunda savaş alanında yüce kahramanlıklar gösterebilen dindar ve düşünceli Türk halkını korusun ve esirgesin (s. 1)."

Bu eserde yazarın diğer Avrupalı yazarlarda yerleşik bir özelliği devam ettirdiğini görüyoruz. Bu genel özellik söz konusu edilen bir yer veya olayın geçmişini, tarihsel gelişimini hatırlatma veya o andaki durumuyla mukayesesi gibi bazı verilerin yazıda yer almasıdır.

Yazarın demiryolu güzergâhını, Almanya'nın görüşünü ya da İlk Haçlıların izledikleri tarihsel yolu belirtirken böyle bir anlatım ve mukayese yolu seçtiğini görüyoruz (s. 27, 30, 34).

Gözümüze çarpan bir diğer özellik de kullanılan terimlerde oldu. 47 ve 48. sayfalarda bahsedilen Bağdat'ın ünlü dilsizleri deyiminden yazarın neyi kastedtiği, konuyla ilişkisinin ne olduğu anlaşılıyor. "Sarı kıta-Kara kıta" (s. 75) şeklindeki bir ayırım da yukarıda da değindiğimiz gibi yazarın Avrupalı'yı Asyalılar'a üstün kabul eden ırkçı bir dünya görüşü etkisinde olduğunu düşündürüyor. Dikkatimizi çeken diğer bir terim "CERMEN ÇAĞI" dir (s. 167). Almanya'nın nüfuzunun yayılmaya başlamasını bu şekilde ifade etmesi ilginçtir.

Eserin çevirmeni oldukça isabetli saptamalar yapıyor: Asimilasyon (özümleme) konusunda, Napolyon'un sözünün diplomatik bir özellik taşıdığı hususunda yerinde açıklamalar göze çarpıyor (Mésie'nin neresi olduğu Séleucie'nin yeri ve Pont Krallığı hakkında) (s. 21). Çevirmenin "İşkodra" yerine "Arnavutluk Üsküdarı" (s. 61) ve dilimizde karşılığı bulunduğu halde "Hinderland" (s. 50) kelimesini kullanması, metnin aslına sadık kalarak çeviri yaptığına işaret ediyor. Çeviride bir yazım birliği olmadığı göze çarpıyor. "Ayastefanos" terimi iki değişik şekilde yazılmış "Aya Stefanos" (s. 64) ve "Ayastefanos" (s. 47) şeklinde. Bunun yanı sıra, VIII. bölümün adı içindekiler kısmında başkadır, kitabın içinde başka bir başlık şeklindedir (Meşrutiyetçi Türkiye (s. 11), Meşrutiyet Türkiye (s. 174). Çevirmen "biçerdöver" kelimesini de "döver biçer" şeklinde yanlış yazmıştır (s. 34). Bu arada, "kazanlık" olarak geçen "kızanlık" kelimesinin de gözden kaçmış bir hata olduğu düşüncesindeyiz (s. 66).

Konunun işlenişi, bütünlük gözetilerek, ayrıntı verilerek yapılmıştır. Yazar kaynaklarını dipnot şeklinde, içindekiler kısmını da kitabın bütünü hakkında ayrıntılı bilgi edinilebilecek şekilde vermiştir (s. 5-13).

Özellikle devletlerarası demiryolu politikası faaliyetleri, uygulaması ve çekişmeleri oldukça açık seçik ve tarafsızlığa yakın bir şekilde aktarılmıştır. Demiryolları hatları ayrı ayrı (Bağdat Demiryolu, Balkan Demiryolları, Mekke Hattı) öncesi, oluşumu, sonrası bir bütünlük içerisinde çok güzel işlenmiştir.

Eserde bazı küçük veya sonuçsuz kalmış proje ve şirket kurma girişimleri, demiryolunun maliyeti, sermayenin sağlanması için geçirilen aşamalar, devletlerin birbirlerine karşı izledikleri siyasetleri demiryolları politikası maskesi altında göstermeleri, demiryolu güzergâhı ve güzergâhın coğrafi ve ekonomik durumu, Fransa'nın koruyuculuk politikası, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki reformlar, gelişmeler, Tanzimat, Anayasa ve buna bağlı olarak Meşrutiyet yönetimi tüm ayrıntısıyla aktarılmıştır.

Sonuç olarak Paul Imbert'in söz konusu kitabının Osmanlı demiryolları politikası ve yapısal gelişimi konusunda yararlı bilgiler veren değerli bir eser olduğu kanısındayız.

İLKNUR POLAT

A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi,
Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı
Araştırma Görevlisi

1983 YILININ İKİNCİ YARISINDA KİTAPLIĞIMIZA GELEN KİTAP VE DERGİLER

A. KİTAPLAR

- Actes du Colloque Émile Littré 1801-1881. Paris, 7-9 Octobre 1981.* Paris 1983 Éditions Albin Michel. 5 + 159-519 s. = Centre International de Synthèse. 8° (A. IV/7410).
- Actes du Colloque sur la Lycée Antique.* Paris 1980 Jean Maisonneuve Successeur. 6 + 160 s., 38 pl. = Bibliothèque de l'Institut Français d'Études Anatoliennes d'Istanbul XXVII. 4° (B/9155).
- Addresses of Cultural Institutions in O.I.C. Countries. Research Centre for Islamic History Art and Culture (IRCICA).* İstanbul 1982 Emek Matbaacılık. XIV + 150 + 5 s. = Organisation of Islamic Conference. 8° (A. IV/6966).
- AFETİNAN, PROF. DR. A.: *Atatürk'ün Viyana Karlsbat Hatıraları. (Karlsbat'ta Geçen Günlerim).* S. 19-24 fotokopi. 8° (A. IV/6742).
- AFETİNAN, PROF. DR. AYŞE: *M. Kemal Atatürk'ün Karlsbat Hatıraları.* Ankara 1983 Türk Tarih Kurumu Basımevi. VIII + 76 s., 5 pl. = Türk Tarih Kurumu Yayınları XXIII. Dizi-Sa. 7. 8° (A. IV/7125).
- AĞAT, NURETTİN: *Altınordu (Cuçi Oğulları) Paraları Kataloğu 1250-1502. Ek olarak şecere ve tarih düzeltmeleri.* İstanbul 1976 Edebiyat Fakültesi Matbaası. X + 184 s., 4 tablo. 8° (A. IV/7056).
- AKAD, DR. MEHMET: *L'Évolution du Concept de "Libertes Publiques" dans les Constitutions Turques et Françaises, Etude Comparative.* Annales de la Faculté de Droit d'Istanbul 42 (1979)'dan ayrı bs. S. 355-373. 8° (A. IV/7029).
- AKİPEK, DR. ÖMER İLHAN: *Devletler Hukuku Kaynaklarından ve Belgelerinden Örnekler. (Devletler Hukuku Metinleri).* Ankara 1966 Başnur Matbaası. XXVII + 916 s. = AÜHF Yay. 213. 8° (A. IV/6571).
- AKURGAL, EKREM: *Alt-Smyrna I Wohnschichten und Athenatempel.* Ankara 1983 Türk Tarih Kurumu Basımevi. VIII + 160 s., 31 pl., 176 levha, 1 plan. = Türk Tarih Kurumu Yayınları V. dizi, Sa. 40. 4° (B. 9233-1).
- AKYÜZ, PROF. DR. YAHYA: *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1982'ye).* Ankara 1982 A. Ü. BYYO Basımevi. XV + 302 s., 1 res., 1 hr., 2 s. belge. = AÜ, Eğitim Bilimleri Fak. Yay. 114. 8° (A. IV/7024).

- Albüm 83, KTFD'nin 8'nci Kuruluş Yıldönümünde Devlet Etkinliklerimizden Görüntüler.* Kıbrıs 1983 Devlet Basımevi. 60 s. 8° (B/9165).
- ALEXANDRESCU, MARIE. M.: *Sur le Mariage Entre Turcs Ottomans et Roumaines (XVI-e-XIX-e Siècles)*. S. 15-17. 8° (A. IV/6790).
- ALKAN, TÜRKER: *Gelişen Ülkelerde Aydınlar ve Siyaset*. Ankara 1977 Şafak Matbaası. 6 + 126 s. = ODTÜ İdari İlimler Fakültesi Yayın No: 29. 8° (A. IV/7238).
- ALLEN, TERRY: *Timurid Herat*. Wiesbaden 1983 Dr. Ludwig Reichert Verlag. 95 s., 2 hr. = TAVO. Beiheft Reihe B/48. 8° (A. IV/7386).
- ALP, SEDAT: *Die Lage der Hethitischen Kultstadt Karahna im Lichte der Maşat-Texte*. Beiträge zur Altertumskunde Kleinasien, Festschrift für Kurt Bittel' den ayrı bs. Mainz Am Rhein 1983 Verlag Philipp Von Zabern. S. 43-46. 4° (B/9245).
- ALP, SEDAT: *Sur la géographie de la région de la haute Yeşil Irmak à la lumière des tablettes Hittites découvertes à Maşat-Höyük*. *Oriente*, 21, 2, (1978)'den ayrı bs. Japonya 1978 The Society for Near Eastern Studies. S. 57-69. 8° (A. IV/7038).
- ALP, SEDAT: *Zum Wesen der Kultischen Reinigungssubstanz Tuḫḫueššar und die Verbalform Tuhsa*. *Orientalia*, 52, 1, (1983) den ayrı bs. S. 14-19. 8° (A. IV/7384).
- ALPAY, MERAL—SAFIYE ÖZKAN: *Istanbul Kütüphaneleri*. İstanbul 1982 Ünal Matbaası. XXIX + 220 s. 8° (A. IV/7367).
- AMINOFF, MOULLA: *Les Progrès de l'Instruction Chez les Musulmans Russes*. S. 247-263 fotokopi. 8° (A. IV/7397).
- Anadolu Medeniyetleri I. Tarih Öncesi/Hitit/İlk Demir Çağ*. İstanbul 1983 Güzel Sanatlar Matbaası. 311 s., 6 pl. = T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. 8° (A. IV/7301-1).
- Anadolu Medeniyetleri II. Yunan/Roma/Bizans*. İstanbul 1983. 203 s., 6 pl. = T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. 8° (A. IV/7301-2).
- Anadolu Medeniyetleri III. Selçuklu/Osmanlı*. İstanbul 1983 Güzel Sanatlar Matbaası. 324 s., 12 pl. = T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. 8° (A. IV/7301-3).
- Ancient Macedonian Studies in Honor of Charles F. Edson*. Thessaloniki 1981. 407 s. = Institute for Balkan Studies 158. 8° (A. IV/6888).
- AND, METIN: *Cumhuriyet Dönemi Türk Tiyatrosu (1923-1983)*. Genişletilmiş 3. baskı. Ankara 1983 Doğu Matbaası. 8 + 699 s. = Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları No: 247; Cumhuriyet Dizisi: 10. 8° (A. IV/7432).

- ANDREAE, CLEMENS-AUGUST: *Anmerkungen zum Stellenwert ökonomischer Überlegungen im Gesundheitswesen Dargestellt am Beispiel der Nutzen Kosten-Analyse*. Wiesbaden 1981 Franz-Verlag GmbH. Steiner. 27 s. = Ak. d. Wiss. u. d. Lit. Abh. d. Geistes- u Sozialwiss. kl. Jahrgang 1981 Nr. 7. 8° (A. IV/6630-7).
- ANDREI, STEFAN: *Titulescu Notre Contemporain*. Paris 1982 Les Editions Nagel. 225 s., 2 pl., 9 res. = Écrits Politiques. 8° (A. IV/7318).
- Ankara Hukuk Fakültesi ve Mezunları. Ankara 1968 Sevinç Matbaası. VI + 189 s., 1 tablo = Ankara Hukuk Fakültesi Mezunları Derneği Yay. No: 1. 8° (A. IV/7129).
- Ankara Tıp Bülteni, Atatürk'ün 100. Doğum Yılına Armağanı, İbni Sina Özel Sayısı. = AÜ Tıp Fakültesi Basımevi. IV + 3 + 95 + IV s. 8° (A. IV/7310).
- A. Ü Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergilerindeki Makalelerin Dizini Haz.: Benal Acır. Ankara 1982 DTCF Basımevi. 181 s. = AÜ DTCF Yay. No: 322. 8° (A. IV/6990).
- Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Kütüphanesi Yeni Gelen yayınlar: Konular-Yazar dizini-Kıta dizini. Sayı: 2. 85 s. teksir. 4° (B/9247).
- Antara (Oyun, Beş Perde). Çev. İzzet Melih. Sdl.: Doç. Dr. İnci Koçak. Ankara 1983 DTCF Basımevi. 64 s. = AÜ DTCF Yay. No: 332. 8° (A. IV/7276).
- ARCHI, ALFONSO: *Keilschrifturkunden Aus Boghazköi. Heft LII*. Berlin 1983 Akademi-Verlag. VII + 50 s. = Akademie der Wissenschaften der DDR Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie. 4° (B/2038-52).
- Architecture and Community Building in the Islamic World Today. The Aga Khan Award for Architecture*. New York 1983 Aperture. 255 s. 4° (B/9240).
- ARIMAN, ORHAN: *Zafersiz Barış Ya da Nato*. Ankara Ajans Türk Matbaacılık Sanayii. 129 s. 8° (A. IV/7254).
- ARKAYIN, AŞİR: *Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi. Osmanlı Devri III. cilt 4. Ks. Eki: İkinci Viyana Kuşatması 1683*. Ankara 1983 Gnkur. Basımevi. X + 123 s., 15 res., 11 kroki, 1 kuruluş. = T.C. Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları Seri No: 2. 8° (A. IV/7188-III, 4).
- ARMAN, DR. KARABET: *Türkish-Armenian Relations*. 4 s. 8° (A. IV/7289).
- ARMAOĞLU, PROF. DR. FAHİR: *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi. 1914-1980*. Ankara 1983 TİSA Matbaası. XVI + 851 s. = Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları No: 252. 8° (A. IV/7327).

- ARTUK, CEVRIYE—İBRAHİM ARTUK: *Bayburt Kalesi*. I. Uluslararası Türk-İslâm Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi, 14-18 Eylül (1981)'den ayrı bs. S. 1-9. 8° (A. IV/6054).
- ARTUK, CEVRIYE—İBRAHİM ARTUK: *Osmanlı İmparatorluğu Zamanındaki Darphanelere Genel Bir Bakış*. I. Uluslararası Türk-İslâm Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi, 14-18 Eylül 1981'den ayrı bs. S. 267-278. 8° (A. IV/6055).
- ARTUK, İBRAHİM: *Alay Köşkü*. Tarih Enstitüsü Dergisi, Prof. Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı, XII, (1981-1982)'den ayrı bs. İstanbul 1982 Edebiyat Fakültesi Matbaası. S. 587-592. 8° (A. IV/7086).
- ARTUK, İBRAHİM: *Osmanlı Padişahı 3. Mustafa'nın Sikkelerine Genel bir Bakış*. S. 359-373. 8° (A. IV/7065).
- ARTUK, İBRAHİM: *Osmanlılarda Veraset-i Saltanat ve Bununla İlgili Sikkeler*. Tarih Dergisi; Ord. Prof. İ. Hakkı Uzunçarşılı Hâtıra Sayısı, XXXII, (1979)'den ayrı bs. İstanbul 1979 Edebiyat Fakültesi Basımevi. S. 255-280, 1 pl. 8° (A. IV/5252).
- ARTUK, İBRAHİM—CEVRIYE ARTUK: *Die Münzen des Osmanischen Sultan Mustafa II. Çev. Tony Hackens-Raymond Weiller*. Actes du 9eme Congrès International de Numismatique, Berne, Septembre 1979'dan ayrı bs. Luxembourg 1982. S. 989-996, 3 pl. = Association Internationale des Numismates Professionnels Publication No: 6. 8° (A. IV/7085).
- ASDRACHA, CATHERINE: *La Région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles. Etude de géographie historique*. Byzantinoslavica Revue Internationale des Etudes Byzantines, XXXIX, 2, (1978)'den ayrı bs. S. 233-236. 8° (A. IV/7292).
- ASLANOĞLU, İNCİ: *Tire'de Camiler ve Üç Mescit*. Ankara 1978 Baylan Matbaası. XII + 201 s. = ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayın No: 26. 8° (B. 9216).
- ASTRÖM, PAUL: *The Cuirass Tomb and Other Finds at Dendra. Part 2: Excavations in the Cemeteries, the Lower Town and the Citadel*. Göteborg 1983 Paul Aströms Förlag. 3 + 94 s. = Studies in Mediterranean Archaeology Vol. IV. 4° (B/8100-2).
- ASTRÖM, PAUL: *The Swedish Cyprus Expedition. 4. cilt 4. kısım*. Lund 1972 Berlingska Roktryckeriet. 4° (B/3023-4).
- ATADEMİR, HAMDİ RAGİP: *Porphyrios İsağoloji*. Konya 1948 Yeni Kitap Basımevi. 63 s. 8° (A. IV/7124).

- Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri.* Ankara 1982 AÜ SBF Basın ve Yayın Yüksek Okulu Basımevi. XII + 303 s. = AÜSBF Yay. 513. 8° (A. IV/7102).
- Atatürk El Yazısı ile Türk'ü Anlatıyor.* Duran Ofset Matbaacılık Sanayi Anonim Şirketi. 2 s. = Cemal Kuntay'ın Özel Arşivinden Alınmıştır. (B/9119).
- Atatürk Konferansları VIII. 1975-1976.* Ankara 1983 TTK Basımevi. 264 s., 24 res., 7 lev., 2 kuruluş, 1 hr. = TTK Yay. XVII. Dizi - Sa. 8. 8° (A. II/7294-8).
- "Atatürk" Konulu Makaleler ve Yayınlar Bibliyografyası.* Ankara 1981. 17 s. = Devlet İstatistik Enstitüsü Kütüphanesi 100 Yıl Yayını. 4° (B/9086).
- Atatürk ve Uşak. Der.: Erhan Aktaş.* İstanbul 1981 Yelken Matbaası. 157. s. 8°(A. IV/6563).
- Atatürkçülük. (Birinci Kitap).* Ankara 1983 Gnkur. Basımevi. I + V + 734 s. 8° (A. IV/7377-1).
- Atatürkçülük. (İkinci Kitap).* Ankara 1983 Gnkur. Basımevi. I + V + 388 s. 8° (A. IV/6797-2).
- Atatürkçülük. (Üçüncü Kitap).* Ankara 1983 Gnkur. Basımevi. 2 + III + 270 s. 8° (A. IV/7377-3).
- Atatürk'e Armağan Doğumunun 100. Yılı.* Ankara 1982. AÜSBF Basın ve Yayın Yüksek Okulu Basımevi. IX + 197 s. = Birleşmiş Milletler Türk Derneği Yay. 8. 8° (A. IV/6964).
- Atatürk's Way.* İstanbul 1982 Gün Matbaası. XXX + 384 s., 16 pl. = A Cultural Publication of OTOMARSAN. 8° (A. IV/7267).
- Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılında Türk Silahlı Kuvvetleri.* Ankara 1982 Harita Genel Müdürlüğü. I + VII + 358 s., 2 res. 4° (B/9184).
- Atatürk'ün okuduğu Kitaplar. Özel işaretleri, Uyarıları ve Düşüğü Notlar ile. Eski ve yeni yazılı Türkçe Kitaplar. Der.: Gürbüz D. Tüfekçi.* Ankara 1983 Yonca Matbaası. VIII + 493 s. = Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Genel Yayın No: 256; Atatürk Dizisi: 25. 8° (A. IV/7405).
- Atatürk'ün Yolunda Türk Dil Devrimi.* Ankara 1981 Ankara Üniversitesi Basımevi. 175 s. = TDK Yay: 479 8° (A. IV/6360).
- ATAY, PROF. DR. HÜSEYİN: *Ehl-i Sünnet ve Şia.* Ankara 1983 Ankara Üniversitesi Basımevi. VIII + 207 s. = AÜ İlahiyat Fak. Yay. No: 159. 8° (A. IV/7372).

- ATAY, PROF. DR. HÜSEYİN: *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi. Medrese programları İcazetnâmeler İslahat hareketleri*. İstanbul 1983 Emek Matbaası. 355 s. = Dergâh Yayınları: 99; Tarih Dizisi: 9. 8° (A. IV/7159).
- Atlantik İttifakı*. Ankara Ajans-Türk Matbaacılık Sanayii. IV + 2 + 87 s. = Türk Atlantik Andlaşması Derneği Yay. Sayı: 2. 8° (A. IV/7258).
- Atlas Moderne ou Collection de Cartes sur toutes les parties du Globe Terrestre Par Plusieurs Auteurs*. Paris 266 s. 2° (C/585).
- Ausgrabungen Funde Forschungen*. Berlin 1983 Verlag Philipp von Zabern. 258 s. = Deutsches Archäologisches Institut Kulturgeschichte der Antiken Welt. 8° (A. IV/7409).
- Aziatskiy Muzei-Leningradskoe otdelenie Instituta vostokovedeniya AN SSSR*. Moskva 1972 İzd-vo "Nauka" Glavnaya Redaksiya Vostochnoy Literaturi. 596 s. = Akademiya Nauk SSSR Institut Vostokovedeniya. 8° (A. IV/2767).
- AZMUN, DR. YUSUF: *Ana Çizgileriyle Türkmence Dil bilgisi. I. Cilt (Sesbilgisi)*. Ankara 1983 Ankara Üniversitesi Basımevi. 83 + 5 s. = AÜ DTCF Yay. No: 323; Doğu Dilleri ve Edebiyatları Araştırmaları Enstitüsü Yay. No: 4. 8° (A. IV/7279).
- AZRAK, ALİ ÜLKÜ: *Avrupa Topluluklarında İdari Yargının Genel Esasları*. İstanbul 1982 Gür-Ay Matbaası. XVI + 171 s. = İÜ Yay. No: 3072; SBF. Yay. No: 8. 8° (A. IV/7134).
- BACQUÉ-GRAMMONT, JEAN LOUIS: *Une Dénonciation des Abus de Hâ'ir Beg, Gouverneur de l'Égypte Ottomane, en 1521*. Annales Islamologiques, XIX, (1926)'den ayrı bs. Le Caire 1983 Imprimerie de l'Institut Français d'Archéologie Orientale. S. 19-52. 4° (B/9244).
- BACQUE-GRAMMONT, JEAN-LOUIS—HASSEINE MAMMERI: *Sur le Pèlerinage et Quelques Proclamations de Mehmed vi en Exil*. Turcica, XIV, (1982)'den ayrı bs. Louvain. Publiée avec le Concours du Centre National de la Recherche Scientifique. S. 226-247. 8° (A. IV/7087).
- BAILLY, AUGUSTE: *Bizans Tarihi. 2 cilt. Çev.: Haluk Şaman*. İstanbul Kervan Kitapçılık. = Tercüman 1001 Temel Eser 46, 47. 8° (A. IV/7054).
- A Bakonycsernyei avarokori temető. La cimetiére de l'époque avar à Bakonycsernye*. Székesfehérvár 1977 Istvan Kiraly Muzeum. 32 s. 8° (A. IV/7166).
- The Balts—the Northern Neighbours of the Slavs*. Warsaw 1981. 48 s., 75 pl. 8° (A. IV/7320).

- BARLETTA, A. BARBARA: *Ionic Influence in Archaic Sicily: The Monumental Art*. Golhenburg 1983 Paul Aströms Förlag. 3 + X + 360 s., 13 pl. 8° (A. IV/7379).
- BARNETT, RICHARD D.: *Ancient Ivories in the Middle East. And Adjacent Countries*. Jerusalem 1982 "Ahva" Press. XV + 99 s., 38 pl. = Quedem Monographs of the Institute of Archaeology the Hebrew University of Jerusalem 14. 4° (B/8679-14).
- BASHAM, ARTHUR L.: *La Civilisation de l'Inde Ancienne*. Paris 1976 ARTHAUD. 572 s., 78 pl., 3 hr. = Les Grandes Civilisation. 8° (A. III/1829-15).
- BAUBEC, AGIEMİN—İSMAİL FERİAN: *Mic dictionar Tucr-Román*. Bucureşti 1978 Editura Sport-Turism. 328 s. 8° (A. IV/7282).
- BAYRAKLI, DR. BAYRAKTAR: *Fârâbî'de Devlet Felsefesi*. İstanbul 1983 Şafak Ambalaj ve Sanayii. 4 + 179 s. 8° (A. IV/7368).
- BAYRAKTAR, DOÇ. DR. KÖKSAL: *L'Influence du Droit Français sur les Tentatives du Monde Juridique Turc Pour S'Occidentaliser*. Annales de la Droit d'Istanbul 42 (1979)'dan ayrı bs. S. 317-322. 8° (A. IV/7031).
- BAYRAKTAR, NİMET: *Şemsi Ahmed Paşa Hayatı ve Eserleri*. Tarih Dergisi: Fatih Sultan Mehmed'e Hatıra Sayısı, XXXIII, (1980/1981)'den ayrı bs. İstanbul 1982 Edebiyat Fakültesi Basımevi. S. 99-114. 8° (A. IV/7120).
- BAYRAKTAR, NİMET: *Yazma ve Basma Kütüphane Fihristleri*. Türk Dünyası Araştırmaları, (1982)'den ayrı bs. S. 127-160. 8° (A. IV/7118).
- BAYRAMOĞLU, FUAT: *Hacı Bayram-ı Veli. Yaşamı-Soyu-Vakfi. 1. cilt*, Ankara 1983 TTK Basımevi. 4 + 135 s. = TTK Yay. XIV. Seri No. 5. 4° (B/9171-1,2).
- BAYUR, YUSUF, HİKMET: *Türk İnkilâbı Tarihi. Üçüncü Baskı. 3 cilt*. Ankara 1983 TTK Basımevi. 8° (A. IV/7480).
- BELGE, MURAT: *Tarihten Güncelliğe*. İstanbul 1983 Gümüş Basımevi. 452 s. = Alan Yayıncılık: 9; Düşünce dizisi: 2. 8° (A. IV/7161).
- BELLEN, HEINZ: *Die germanische Leibwache der römischen Kaiser des Julisch-claudischen Hauses*. Wiesbaden 1981 Franz Steiner Verlag GmbH. 137 s., 15 pl. = Ak. d. Wiss. u. d. Lit. Abh. d. Geistes-u. Sozialwiss. Kl. Jahrgang 1981 Nr: 1. 8° (A. IV/6630-1).
- BEN-DOR, GABRIEL: *The Druzes in Israel a Political Study. Political Innovation and Integration in a Middle Eastern Minority*. Jerusalem 1979 The Magnes Press. XII + 287 s. = The Harry S. Truman Research Institute for the Advancement of Peace. 8° (A. IV/7308).

- BERK, NURULLAH — KAYA ÖZSEZGİN: *Cumhuriyet Dönemi Türk Resmi. Genişletilmiş Üçüncü Baskı*. Ankara 1983 TİSA Matbaası. 129 s., 35 res. = Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, No.: 248 Cumhuriyet Dizisi: 11. 8° (A. IV/7433).
- BERKMAN, DOĞ. DR. A. ÜMIT: *Az gelişmiş Ülkelerde Kamu Yönetiminde Yolsuzluk ve Rüşvet*. Ankara 1983 Sevinç Matbaası. XI + 157 s. = Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları No: 203. 8° (A. IV/7382).
- BIEHL, WERNER: *Investition und Innovation*. Wiesbaden 1982 Franz Steiner Verlag GmbH. 236 s. = Ak. d. Wiss. u.d. Lit. Abh. d. Geistes- u. Sozialwiss. Kl. Einzelveröffentlichung 55. 8° (A. IV/7358-5).
- Bildiriler ve Tartışmalar. Türkiye İş Bankası Uluslararası Atatürk Sempozyumu (17-22 Mayıs 1981)*. Ankara 1983 TİSA Matbaası. XI + 852 s. = Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları No: 254. 8° (A. IV/7325).
- BILGE, T.: *This Was Cyprus*. Ankara 1976 Ayyıldız Matbaası. 63 s. 8° (A. IV/7286).
- BILMEN, M. SITKI: *Türkiye Cumhuriyeti'nin Taraf veya Dahil Olduğu Kültür Antlaşmaları*. Ankara 1966 Milli Eğitim Basımevi. 7 + 135 s. 8° (A. IV/7230).
- 1981 Yılı Sosyoloji Konferansları. Atatürk Özel Sayısı*. İstanbul 1981 Fakülteler Matbaası. 174 s., 1 res. = İ.Ü. Yayınlarından No: 2984; İktisat Fak. No: 479; Sosyoloji Ens. No: 6-78. 8° (A. IV/6877).
- 1976 Yılı Sosyoloji Konferansları. Ziya Gökalp özel sayısı*. İstanbul 1976 İstanbul Matbaası. VII + 205 s. = İÜ İktisat Fak. Sosyoloji Enstitüsü Yay.: 1-73. 8° (A. IV/6070-14).
- 1979 Yılı Sosyoloji Konferansları. Ord. Prof. Hilmi Ziya Ülken'e Armağan*. İstanbul 1979 İstanbul Matbaası. VIII + 190 s., 1 res. = İÜ İktisat Fak. Sosyoloji Enstitüsü Yay.: 4-76. 8° (A. IV/6070-17).
- 1923-1982 Öğretim Yılları Okul, Öğretmen, Öğrenci Sayıları*. Ankara 1982. 33 s. teksir. = T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Başkanlığı. 4° (B/9225).
- I. Mesir Konferansları. 20-30 Nisan 1982*. Manisa Emek Matbaacılık ve Tic. A.Ş. 60 s. = Manisa Turizm Derneği Yayınları: 3. 8° (A. IV/7220).
- Birinci Milli Kültür Şûrası (23-27 Ekim 1982) Genel Kurul Görüşmeleri*. Ankara 1983 Başbakanlık Basımevi. 256 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. 8° (A. IV/7421).

- Birinci Millî Kültür Şûrâsı (23-27 Ekim 1982) Komisyon Raporları.* Ankara 1983
Başbakanlık Basımevi. 122 s., 1 res. = Kültür ve Turizm Bakanlığı
Yayınları. 8° (A. IV/7115).
- AL-BİRÜNİ, ABÜ AL-RAYHÂN: *Al Bîrûnî on Transits. A Study of an Arabic Treatise
entitled. Çev.: M. Saffouri - Adnan Ifram. Açıklama: E.S. Kennedy.* Beirut
1959 American University of Beirut. 8 + 201 s. = Oriental Series No.
32. 8° (A. IV/3987).
- BISCHOFF, KARL: *Über Gesprochenes Mittelniederdeutsch.* Wiesbaden 1981
Franz Steiner Verlag. 52 s. = Ak. d. Wiss.u.d. lit. Abh. d. Geistes- u.
Sozialwiss. kl. Jahrgang 1981 Nr. 4. 8° (A. IV/6630-4).
- BITTEL, KURT: *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens. 2. Band. Text ve Tafeln.
Haz.: R.M. Boehmer-H. Hauptmann.* Mainz am Rhein 1983 Verlag
Philipp von Zabern. 4° (B/9239).
- BITTEL, KURT: *Der Donnersberg, eine keltische Stadtanlage.* Wiesbaden 1981
Franz Steiner Verlag GmbH. 23 s. = Ak. d. Wiss. u. d. Lit. Abh. d.
Geistes- u. Sozialwiss kl. Jahrgang 1981. Nr. 8.8° (A. IV/6630-8).
- BLEIBTREU, ERIKA: *Die Flora der Neuassyrischen Reliefs. Eine Untersuchung zu
den Orthostatenreliefs des 9.-7. Jahrhunderts v. Chr.* Wien 1980 Verlag des
Institutes für Orientalistik der Universität Wien. 279 s., 4pl. = Wiener
Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes Sonderband I (WZKMS₁).
8° (A. IV/7212).
- BLOME, DIETRICH: *Systematik der Nematoda eines Sandstrandes der Nordseeinsel
Sylt.* Wiesbaden 1982 Franz Steiner Verlag. 196 s. = Ak. d. Wiss. u. d.
Lit. Math. - Naturwiss. Kl. Mikrofauna des Meeresbodens 86 (1982). 8°
(A. III/5866-86).
- BORCHARDT, LUDWIG: *Das Grabdenkmal des Königs S'a hu-re. Band I: Der Bau.*
Osnabrück 1982 Otto Zeller Verlag. 5 + 162 s., 16 pl. = Ausgrabungen
der Deutschen Orient-Gesellschaft In Abusir 1902-1908 VI. 4° (B/9219-
1).
- BOUDON, RAYMOND - PAUL LAZARSFELD: *Toplum Bilimleri Sözlüğü. Çev.:
Esen Sinanoğlu.* Ankara 1982 Ajans Türk Matbaacılık. XIX + 333
s. = UNESCO Türkiye Milli Komisyonu. 8° (A. IV/7136).
- BRINKS, JÜRGEN: *Der Löwentempel von Naq'a in der Butana (Sudan) II
Baubeschreibung.* Wiesbaden 1983 Dr. Ludwig Reichert. 71 s., 1
plan. = TAVO. Beiheft Reihe B 48/2. 4° (B/9215-2).

- BRIXHE, CLAUDE — ELSA GIBSON: *Monuments from Pisidia in the Rahmi Koç Collection*. Berlin 1982 Walter de Gruyter. Kadmos, Zeitschrift für vor- und frühgriechische Epigraphik Band XXI, Heft 2 (1982)'den ayrı bs. S. 130-169, 3 pl. 8° (A. IV/7074).
- BUCH, WILFRIED: *16. Yüzyılda İki Genç Alman'ın Türklerle İlgili İzlenimleri*. Çev.: Zeki Cemil Arda. Belleten, XLVI, 184, (1982)'den ayrı bs. Ankara 1983 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 745-786. 8° (A. IV/7347).
- BUCH, PROF. DR. WILFRIED: *14. / 15. Yüzyılda Kudüs'e Giden Alman Hacılarının Türkiye İzlenimleri*. Çev.: Y. Doç. Dr. Yüksel Baybınar. Belleten, XLVI, 183, (1983)'den ayrı bs. Ankara 1983 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 509-534. 8° (A. IV/7143).
- BUDDE, LUDWIG: *Göreme, Höhlenkirchen in Kappadokien*. Düsseldorf 1958 Verlag L. Schwann. 34 s., 96 pl. 4° (B/9053).
- BUDDRUS, GEORG: *Khovar-Texte in Arabischer Schrift*. Wiesbaden 1982 Franz Steiner Verlag GMBH. 83 s. = Ak. d. Wiss. u.d. Lit. Abh. d. Geistes- u. Sozialwiss. Klass. Jahrgang 1982. Nr. 1. 8° (A. IV/7357-1).
- BUHL, MARIE-LOUISE: *The Near Eastern Pottery and Objects of Other Materials from the Upper Strata*. Kobenhavn 1983 Munksgaard. 131 s., 33 pl. = Sukas Publications of the Carlberg Expedition to Phoenicia 7. 4° (B/6284-7).
- BUNKE, HORST - HANS STERN: *Buchgestaltung für die literatur der Arbeiterklasse 1918-1933*. Leipzig 1982 Deutsche Bücherei. 52 s., 8 res. 8° (A. IV/7016).
- BURÇAK, PROF. RIFKI SALİM: *Moskova Görüşmeleri (26 Eylül 1939-16 ekim 1939) ve Dış Politikamız Üzerindeki Tesirleri*. Ankara 1983 Basın-Yayın Yüksekokulu Basımevi. VIII + 215 s. = Gazi Üniversitesi Yayın No: 22, Basın-Yayın Yüksekokulu Yayın No: 2. 8° (A. IV/7380).
- Büyük Kurtuluş. 27 Mayıs Devriminin Açıklanması*. İstanbul 1960 Ekin Basımevi. 128 s. Varlık Yayınları, sayı: 775. 8° (A. IV/7083).
- Büyük Önder Atatürk'ün Doğumunun 100. Yıldönümünde Yapılan Faaliyetlerden Özetler*. Ankara 1981 Meteksan Limited Şirketi. 169 s. = Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılı Kutlama Koordinasyon Kurulu Başkanlığı'nın Armağanı. 8° (A. IV/7214).
- Byzantine Coinage Exhibition at Dumbarton Oaks*. 16 s. 8° (A. IV/7066).
- Le Café A Istanbul Au XVIIe Siècle*. Le Cafe en Mediterranee Historie, Anthropologie, Economie XVIIIe - XXe Siecle'den ayrı bs. 1981 Institut de Recherches Méditerranéennes Université de Provence. S. 17-30. = Centre National de la Recherche Scientifique Maison de la Méditerranée. 8° (A. IV/7199).

- CARDAUNS, BURKHART: *Stad und Aufgaben der Varroforschung. (mit einer Bibliographie der Jahre 1935-1980)*. Wiesbaden 1982 Franz Steiner Verlag GMBH. 48 s. = Ak. d. Wiss. u. d. Lit. Abh. d. Geistes- u. Sozialwiss. Klass. Jahrgang 1982. Nr. 4. 8° (A. IV/7357-4).
- CASPERS, ELISABETH C. L. DURING: *The Bahrain Tumuli. An Illustrated Catalogue of Two Important Collections*. Leiden 1980. = Nederlands Historisch-Archaeologisch Inst. 7 + 49 s., 42 pl. 4° (B/9092).
- CELÂLZÂDE, MUSTAFA, (KOCA NIŞANCI): *Geschichte Sultan Süleymân Kânûnîs von 1520 bis 1557, oder Tabakât ül-Memâlik ve Derecât ül-Mesâlik. Haz. ve Yay.: Petra Kappert*. Wiesbaden 1981 Franz Steiner Verlag GMBH. 181 + 264 s. = VOHD. Suppl. 21. 4° (B/5059-21).
- CELENTANO, GIUSEPPE: *L'epistola di al-kindî Sulla Sera Armillare*. Napoli 1982 42, 4 (1982)'den ayrı bs. 2 + 61 s., 2 pl. = Istituto Orientale Di Napoli. 8° (A. IV/7076).
- CEZAR, PROF. MUSTAFA: *Typical Commercial Buildings of the Ottoman Classical Period and the Ottoman Construction System*. İstanbul 1983 Çeltüt Matbaacılık Sanayi ve Ticaret A.Ş. 9 + 316 s., 21 pl., 1 hr. = Türkiye İş Bankası Cultural Publications General. Publications: 241; Art Series: 38. 8° (B/9198).
- CHALFONT, LORD: *Siyasi ve iktisadi Rapor: Özgürlük Tehlikede, Dış ve İç Tehditler*. Atlantik Andlaşması derneği XXII'nci Genel Kurulu'ndan ayrı bs. Kopenhag 1976. 27 s. = Türk Atlantik Antlaşması Derneği. 8° (A. IV/7259).
- CHAMOUX, FRANÇOIS: *La Civilisation Hellénistique*. Paris 1981 Les Editions Arthaud. 635 s., 89 pl. = Collection Les Grandes Civilisations. 8° (A. III/1829-17).
- CHAUNU, PIERRE: *La Civilisation de l'Europe des Lumières*. Paris 1971 ARTHAUD. 668 s., 77 pl. = Les Grandes Civilisations 11. 8° (A. III/1829-11).
- CHÉRÉF, MOUSTAPHA: *Le traité turc et le Droit*. 16 s. fotokopi. 8° (A. IV/7025).
- Chugokin Tochi Keiyaku Manjo Shu (kin-Shin)*. Tokyo 1975 Mendai-shi Kenkyu-shitsu, Toyo Bunko. 3 + Iv + 213 s. = Çinde Toprak Kontratları ile İlgili Belgeler. 4° (B/9110).
- CIACHIR, NICOLAE: *Implicatiile de Plan European Ale Revolutiei Turce Din 1908*. Revista de Istorie, 31, 9, (1978)'den ayrı bs. Editura Academiei Republicii Socialiste România. S. 1625-1647. = Academia de Ştiințe Sociale și Politice a Republicii Socialiste România. 8° (A. IV/7283).

- CIACHIR, NICOLAE: *Informatii din Arhivale Românești Despre Mustafa Kemal Atatürk*. Revista de Istorie, 34, 6, (1981)'den ayrı bs. Editura Academiei Republicii Socialiste România. S. 1135-1148. = Academiã de Stiinte Sociale și Politice a Republicii Socialiste România. 8° (A. IV/7284).
- CICIOĞLU, DR. HASAN: *Türkiye Cumhuriyetine İlk ve Ortaöğretim. (Tarihi Gelişimi)*. Ankara 1983 Ankara Üniversitesi Basımevi. XIV + 362 s. = A.Ü. D.T.C.F. No: 334. 8°. (A. IV/7277).
- CLAIN, STEFANELLI, ELVIRA ELIZA: *Numismatics an Ancient Science. A Survey of its History*. Washington. 102 s. = Contributions from the Museum of History and Technology: 32. 4° (B/9170).
- CLAUSON, GERARD: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. 2 cilt. Szeged 1981 Atilla Jozsef University. = Studia Uralo-Altaica 4, 15. 8° (A. IV/7008-1,2).
- CLOT, ANDRÉ: *Soliman Le Magnifique*. Saint-Amand-Montrond 1983 S.E.P.C. 476 s. 8° (A. IV/7226).
- COHEN, RUDOLPH: *Archaeological Survey of Israel Map of Sede Boqer-East (168) 13-03*. Jerusalem 1981 Archaeological Survey of Israel. XXXII + 16 + 88 s., 1 hr. 4° (B/9176).
- COHEN, RUDOLPH: *Kadesh-barnea. A Fortress from the Time of the Judaeen Kingdom*. Jerusalem 1983 The Israel Museum. XXL + 39 s. 8° (A. IV/7425).
- CONKER, NURİ — M. KEMAL ATATÜRK: *Şabit ve Kumandan. Şabit ve Kumandan ile Hasbihal*. Ankara 1981 ERAT. 179 s., 2 res. = Kültür Bakanlığı Yayınları: 393; Doğumunun 100. Yılında Atatürk Yayınları: 2. 8° (A. IV/7050).
- Cumhuriyetin 60. Yılına Kullama ve Tanıtımları Programı. 24-30 Ekim 1983*. Ankara-Kültür Ofset Matbaacılık. 118 s., 14 s. ek. 8° (A. IV/1403).
- Cumhuriyetin İlanında Adı Geçenler*. Ankara 1973 Baylan Matbaası. 36 s. = Başbakanlık Basın-Yayın Genel Müdürlüğü, Koordinasyon ve Araştırma Dairesi. 8° (A. IV/7288).
- CUNBUR, DR. MÜJGAN: *Atatürk ve Millî Kültür. Genişletilmiş 2. baskı*. Ankara 1981 Başbakanlık Basımevi. 136 s. = Kültür Bakanlığı Yayınları: 452, Atatürk Dizisi: 6. 8° (A. IV/7400).
- ÇAĞATAY, PROF. DR. NEŞET: *Allama Muhammad iqbal and Mehmet Akif Ersoy*. İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi IV, 4, (1980)'den ayrı bs. S. 61-65. 8° (A. IV/7221).

- ÇAĞATAY, PROF. DR. NEŞET: *Sivrihisar'ın Mülk Köyü'ndeki Doğan Arslan mescidi*. Yıllık Araştırmalar Dergisi III, (1981)'den ayrı bs. Ankara 1981 Ankara Üniversitesi Basımevi. S. 21-39. = Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk ve İslâm Sanatları Tarihi Enstitüsü. 4° (B/9211).
- ÇAĞATAY, PROF. DR. NEŞET: *Uluslararası Beşinci Türk Sanatlar Kongresi*. İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi III, 3, (1977)'den ayrı bs. Ankara 1977 Ankara Üniversitesi Basımevi. S. 29-41. 8° (A. IV/7223).
- ÇAĞATAY, PROF. DR. NEŞET: *Yabancı Basına Göre Atatürk*. Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 1, (1981)'den ayrı bs. S. 1-11. 8° (A. IV/7222).
- Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk. İstanbul 1983 Ağaoğlu Yayınevi. XX + 658 s. = Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları. 8° (A. IV/7402).
- ÇAKMAK, FEVZİ: *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri. Şark Vilâyetlerimizde, Kafkasyada ve İran'da (1935 de Akademide Verilen Konferanslar)*. Ankara 1936 Genelkurmay Matbaası. 2 + 367 + IV s. fotokopi. 4° (B/9187).
- ÇAMI, MUIN: *Aspects Essentiels du Mouvement National et Democratique Albanais Des Annees 1913-1920. (Rapport)*. Tirana 1983 8 Nëntori. 42 s. = Academie des Sciences de la Rps d'Albanie. 8° (A. IV/7413).
- ÇOKER, DOĞAN — TIMUR KARAÇAY: *Matematik Terimleri Sözlüğü*. Ankara 1983 Sevinç Matbaası. XII + 3 + 504 s. = TDK Yay. 508. 8° (A. IV/7331).
- ÇOKER, FAHRİ: *Türk Tarih Kurumu. Kuruluş Amacı ve Çalışmaları*. Ankara 1983 Türk Tarih Kurumu Basımevi. XII + 806 s., 2 pl., 3 lev., 21 res. = T.T.K. Yay. XVI. Dizi-Sa. 48. 8° (A. IV/7362).
- ÇUBUKÇU, İBRAHİM AGÂH: *Çıra*. Ankara 1983 Ayyıldız Matbaası A.Ş. VII + 66 s. 8° (A. IV/7396).
- ÇUBUKÇU, İBRAHİM AGÂH: *İnsan ve Mutluluk Üzerine Denemeler*. Ankara 1980 Ayyıldız matbaası A.Ş. 101 s. 8° (A. IV/7127).
- ÇUBUKÇU, PROF. DR. İBRAHİM AGÂH: *İslâm'da Ahlâk ve Mutluluk Felsefesi*. Ankara 1977 Ayyıldız Matbaası A.Ş. 114 s. 8° (A. IV/7128).
- ÇUBUKÇU, İBRAHİM AGÂH: *Zambak*. Ankara 1978 Pars Matbaası. 64 s. 8° (A. IV/7126).
- DADO, FLORESHA: *A.Ç. Çajupi, Jeta dhe Vepra*. Tirane 1983 Kombinati Poligrafik. 283 s., 5 pl., 4 res. = Akademia e Shkencave të RPS të Shqipërisë, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë. 8° (A. IV/7411).

- DAĞTEKİN, DR. HÜSEYİN: *Genel Tarih Atlası. Geliş. ve Genç. 4 bs. İstanbul 1983 Anka Ofset Basımevi. VII + 68 + 48 s. 4° (B/9181).*
- DAHLMANN, HELLFRIED: *Źu Fragmenten Römischer Dichter.* Wiesbaden 1983 Franz Steiner Verlag GmbH. 60 s. = Ak. d. Wiss. u. d. Lit. Abh. d. Geistes- u. Sozialwiss. Kl. Jahrgang 1982. Nr. 11. 8° (A. IV/7357-11).
- DALY, M.W.: *British Administration and the Northern Sudan, 1917-1924. The Governor-Generalship of Sir Lee Stack in the Sudan.* Leiden 1980 Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut. XII + 279 s., 1 res. 4° (B/9093).
- Darphane Müzesi Madeni Para ve Madalya Kataloğu.* Ankara 1973 Damga Matbaası. 228 s. = Maliye Bakanlığu. 8° (A. IV/7055).
- DAVID, JEAN-CLAUDE: *Le Waqf d'İpşir Päsä a Alep (1063/1653). Étude d'urbanisme historique.* Damas 1982. 5 + 109 s., 36 pl. = Institut Français de Damas. 4° (B/9212).
- The Dawn of Civilization. The First World Survey of Human Cultures in Early Times.* Yay.: Stuart Piggott. London 1961 Thames and Hudson. 404 s. 4° (B/9193).
- DEBES, E.: *Neuer Handatlas. Über Alle Teile der Erde. (In 59 Haupt-und 120 Nebenkarten. Mit Alphabetischen Namenverzeichnissen).* Leipzig 1895 H. Wagner-E. Debes. 172 s., 59 hr. 2° (C/584).
- Un Decennio di Ricerche Archeologiche.* 2 cilt. Roma 1978 Consiglio Nazionale Delle Ricerche. = CNR Quderni de "la Ricerca Scientifica". 4° (B/8688).
- DEICHGRÄBER, KARL: *Die Patienten des Hippokrates. Historisch-prosopographische Beiträge zu den Epidemien des Corpus Hippocraticum.* Wiesbaden 1982 Franz Steiner Verlag GMBH. 42 s. = Ak. d. Wiss. u. d. Lit. Abh. d. Geistes- u. Sozialwiss. Klass. Jahrgang 1982. Nr. 9. 8° (A. IV/7357-9).
- DELİLBAŞI, MELEK: *Johannis Anagnostis, "Diigisis Peri Tis Telefteas Aloleos Tis Thessalonikis" (Selânik'in Son Źaptı Hakkında Bir Tarih).* A.Ü.D.T.C. Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi, VIII-XII, 13-14, (1970-1974)'den ayrı bs. Ankara 1975 Ankara Üniversitesi Basımevi. S. 23-50. 8° (A. IV/7281).
- DELİLBAŞI, DOÇ. DR. MELEK: *Sultan II. Murad'ın Fetihden Sonra (29 Mart 1430) Selânik'te İzlediği Politika ve Bir Hamam Kitabesi.* S. 361-364. 8° (A. IV/7280).
- DEMİR, PROF. DR. AHMET: *Birinci ve İkinci Beşyüklük Sanayi Planlarında Enerji Konusu.* Prof. Dr. Reşat Aktan'a Armağan'dan ayrı bs. Ankara 1982 Ankara Üniversitesi Basımevi. S. 127-142. 8° (A. IV/7132).

- DENEL, SERİM: *Batılılaşma Sürecinde İstanbul'da Tasarım ve Dış Mekanlarda Değişim ve Nedenleri*. Ankara 1982 ODTÜ Mimarlık Fakültesi Basım İşliği. 2 + XIV + 102 + XC s. = ODTÜ Mimarlık Fakültesi. 8° (A. IV/7233).
- Denmark. An Official Handbook*. Copenhagen 1974 Press and Cultural Relations Department. 902 s. 8° (A. IV/7183).
- DENNIS, GEORGE T.: *1403 Tarihli Bizans-Türk Antlaşması. Çev.: Melek Delilbaşı*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, XXIX, 1-4, (1971-1978)'den ayrı bs. Ankara 1979 Ankara Üniversitesi Basımevi. S. 153-166. 4° (B/9246).
- DEPERT, KURT: *Corpus Vasorum Antiquorum. Deutschland: Frankfurt am Main*. 3. cilt. München 1982 C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung 41 s., 52 pl. 4° (B/5081-50).
- Devlet İstatistik Enstitüsü Kütüphanesi, Süreli Yayınlar Kataloğu 1983. Periodikal Publications Catalogue State Institute Of Statistics Library*. Ankara 1983 Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası. 6 + 171 s. = Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü. 8° (A. IV/7408).
- Dış Tanıtım ve Turizm*. Ankara 1983 Yonca Matbaası. XVI + 432 s., 1 tablo. = Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları No: 253; Ekonomi dizisi: 18. 8° (A. IV/7326).
- DIETZ, SREN: *Asine II Results of the Excavations East of the Acropolis 1970-1974. 1. Fasc.: General Stratigraphical Analysis and Architectural Remains*. Stockholm 1982 Distributor Poul Aströms Förlag. 144 s., 9 pl. = Skrifter Utgivna Av Svenska Institutet I Athen, 4°, XXIV: 1. 4° (B/7700-1).
- DTCF Atatürk'ün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi*. Ankara 1982 AÜ Basımevi. VI + 706 s., 3 hr., 7 lev. = AÜDTCF Yay. 323. 8° (A. IV/7036).
- Dix ans recherche universitaire française sur le monde arabe et islamique de 1968-69 à 1979. Publié avec le concours du ministère de l'Education Nationale et du ministère des Relations Extérieures*. Paris 1982 Editions Recherche sur les civilisations. 440 s. = Association française des Arabistants. 4° (B/9157).
- DIZER, MUAMMER: *A Calculation Method for the Visibility Curve of the New Moon*. 3 + 41 s., 1 hr. = Bosphorus University Kandilli Observatory. 8° (A. IV/7336).
- Documents Diplomatiques Français 1932-1939. I. Serie (1932-1935) Tom. IX (16 Janvier-23 Mars 1935)*. Paris 1980 Imprimerie Nationale. LXI + 731 s. 8° (A. IV/7863-I, 9).

- Documents Diplomatiques Français 1932-1939. 1. Serie (1932-1935) Tom. 11 (15 Nov. 1932—17 Mars 1933)*. Paris 1982 Imprimerie Nationale. 2 + LXI + 713 s. = Ministère des Relations Extérieures. Commission de Publication des Documents Relatifs aux Origines de la Guerre 1939-1945. 8° (A. II/7863-1, II).
- Documents Diplomatiques Français 1932-1939 2. Serie (1936-1939) Tom. XIV (1 Fevrier-15 Mars 1939)*. Paris 1980 Imprimerie Nationale. LX + 638 s. 8° (A. II/7863-2, 14).
- Documents Diplomatiques Français 1932-1939. 2. Serie (1936-1939) Tom. XV (16 Mars-30 Avril 1939)*. Paris 1981 Imprimerie Nationale. LXXXVII + 909 s. 8° (A. II/7863-2, 15).
- Documents Diplomatiques Français 1871-1914 1. seri: (1871-1900) Cilt: XVI (18 Nov. 1899-30 Déc. 1900)*. Paris 1959 Imprimerie Nationale. XLI + 626 s. = Ministère des affaires Etrangères. 4° (B/9108-1, 19).
- Documents Diplomatiques Français 1871-1914. 2. seri: (1901-1911) Cilt: 8. (29 Sept. 1905-15 Jan. 1906)*. Paris 1938 Imprimerie Nationale. XXXIV + 590 s. = Ministère des Affaires Etrangères. 4° (B/9108-2, 8).
- Documents Diplomatiques Français 1871-1914. 2. seri. (1901-1911). Cilt: 10. (10 Av.-16 Mai 1907)*. Paris 1947) Imprimerie Nationale. XXXX + 840 s. = Ministère des Affaires Etrangères. 4° (B/9108-2, 10).
- Documents on British Foreign Policy 1919-1939. Yay.: W.N. Medlicott-D. Dakin. I Serie, Vol. XXII Central Europe and the Balkans 1921 Albania 1921-2*. London 1979 Her Majesty's Stationery Office. CXII + 885 s. 8° (A. I/8802).
- Documents on British Foreign Policy 1919-1939. 1. Seri: XXIV. Cilt. London 1983* Her Majesty's Stationery Office. CLVII + 1115 s. 8° (A. I/8802).
- Documents on British Foreign Policy 1919-1939. I. Seri: XXV. Cilt. London 1984* Hmso Press. LXXXVII + 953 s. 8° (A. I/8802).
- Documents on British Foreign Policy 1919-1939. II. Seri: XX. Cilt. London 1984* Hmso Press. LXIII + 1041 s. 8° (A. I/8802).
- DOĞU, FUAT: *Portekiz Kırmızı Karanfiller İhtilâli*. İstanbul 1982 Güray Matbaası. 6 + 357 s., 7 res. 8° (A. IV/7365).
- DOMOKOS, PÉTER: *Handbuch der Uralischen Literaturen*. Szeged 1982 Universitas Szegediensis de Attila Jozsef Nominata. 2 + 398 s. = Studia Uralo-Altica 18. 8° (A. IV/7010).
- DONBAZ, VEYSEL - BENJAMİN R. FOSTER: *Sargonic Texts from Telloh in the Istanbul Archaeological Museums*. United States 1982. XI + 17 s., 40 pl. 4° (B. /9250).

- DONZEL, E. VAN: *Foreign Relations of Ethiopia 1642-1700. Documents Relating to the Journeys of Khodja Murād*. İstanbul 1979 Nederlands Historisch-Archaeologisch Inst. XIII + 305 s., XI + II pl. 4° (B/9096).
- Dossiers sur le Commerce Français en Méditerranée Orientale au XVIIIe siècle*. Paris 1976 Presses Universitaires de France. 256 s. = Travaux et Recherches de l'Univ. de Droit d'Economie et de Sciences Sociales de Paris série sciences historiques 10. 8° (A. IV/7077).
- DOSTAL, WALTER: *The Traditional Architecture of Räs al-Khaimah (North)*. Wiesbaden 1983 Dr. Ludwig Reichert Verlag. 75 s. = TAVO Beiheft Reihe B/54. 8° (A. IV/7393).
- DRIESCH, ANGELA V. D.: *A Guide to the Measurement of Animal Bones from Archaeological Sites*. Harvard 1977 Harvard University. IX + 137 s. = Peabody Museum Bulletin 1. 4° (B/9196).
- Dunaújváros története az őskortól napjainkig. Vezető az Intercisa Múzeum állandó kiállításában*. Dunaújváros 1979. 50 s. 8° (A. IV/7187).
- DURAND, JEAN-MARIE: *Textes Administratifs des Salles 134 et 160 du Palais de Mari. Transcrits, Traduits et Commentés*. Paris 1983 Librairie Orientaliste Paul Geuthner. X + 598 s. = Archives Royales de Mari XXI. 8° (A. IV/7375).
- DUTTEN, DR. BERTHA P.: *The Indians of New Mexice'den özetler*. 1961. 5 s. 4° (B/8942).
- Dünya ve Türkiye Kronolojisi (1838-1938)*. 9. Cilt: 1922-1939. 347 s. = TRT Genel Müdürlüğü Ankara Televizyonu Belgesel Programlar Müdürlüğü Araştırma Dizisi: 1. 8° (B. /9195).
- The Earthquake of April 15, 1979 and the Elimination of Its Consequences. (Reports and Papers of the Symposium of Shkadra April 4-5, 1980)*. Triranë 1983 The "8 Nëntori" Publishing House. 532 s., 8 res. = The Academy of Science of the People, Socialist Republic of Albania Seismological Centre. 8° (A.IV/7312).
- Edebiyat Yıllığı 1978. Nesin Vakfı*. İstanbul 1978. Yayıncılık Basımevi. 702 s. = Nesin Vakfı Edebiyat Yıllığı 3. 8° (A. IV/461-3).
- Edebiyat Yıllığı 1980. Nesin Vakfı*. İstanbul 1980 Kardeşler Matbaası. 984 s. = Nesin Vakfı Edebiyat Yıllığı 5. 8° (A. IV/461-5).
- Edirne*. Wien 1904 1:200.000. (H/125).
- EGE, HÜSAMETTİN: *Musikicilerimiz*. Bursa 1948 Bursa Uygun Basımevi. 43 s. 8° (A. IV/7084).

- EĞİLMEZ, MAHFİ: *Katma Değer Vergisi (Teori-Uygulama)*. Ankara 1983 G.Ü. Basın-Yayın Yüksekokulu Basımevi. 124 s. = Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını No: 1982/248. 8° (A. IV/7219).
- Eğitim Reformunda Strateji ve Yöntem. İkinci Taslak*. Ankara 1971. II + 41 s., 4 s. daktilo, 1 lev. 4° (B/9223).
- ELDEM, SEDAD, HAKKI—FERİDUN AKOZAN: *Topkapı Sarayı. Bir Mimari Araştırma*. İstanbul 1982 Millî Eğitim Basımevi. 128 s., 236 pl. 4° (B/9179).
- ELISSEFF, DANIELLE.—VADIME ELISSEFF: *La Civilisation de La Chine Classique*. Paris 1981 ARTHAUD. 632 s., 82 pl., 1 hr. = Les Grandes Civilisations 16. 8° (A. III/1829-16).
- ELISSEFF, DANIELLE—VADIME ELISSEFF: *La Civilisation Japonaise*. Paris 1974 ARTHAUD. 674 s., 78 pl., 2 hr., 3 tablo. = Les Grandes Civilisations 13. 8° (A. III/1829-13).
- EMRICH, WILHELM: *Freiheit und Nihilismus in der Literatur des 20. Jahrhunderts*. Wiesbaden 1981 Franz Steiner Verlag GmbH. 17 s. = Ak. d. Wiss. u. d. Lit. Abh. d. Kl. d. Lit. Jahrgang 1981/82. Nr. 3. 8° (A. IV/6631-3).
- ERALP, DR. ZIYA: *Genel Turizm*. Ankara 1983 A.Ü. S.B.F. ve Basın Yayın Yüksek Okulu Basımevi. XIII + 164 s. = A.Ü. Basın Yayın Yüksek Okulu Yay.: 3. 8° (A. IV/7394).
- Die Erde. Yay.: Joachim H. Schultze*. Berlin 1969 Walter de Gruyter and Co. 68 s. = Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin. 100. Jahrgang, 1969, Heft 1. 8° (A. IV/6841).
- ERDER, CEVAT: *Tarihi Çevre Bilinci Tarihi Yapılar ve Çevrelerinin Değerlendirilmesi Gelişmesinde Örnekleme*. Ankara 1975 Ayyıldız Matbaası. XX + 316 s., 34 pl. = ODTÜ Mimarlık Fak. Yay. No: 24. 8° (A. IV/7236).
- ERGÜN, DR. MUSTAFA: *Atatürk Devri Türk Eğitimi*. Ankara 1982 Ankara Üniversitesi Basımevi. 203 s. = A.Ü. D.T.C.F. Yay. 325. 8° (A. IV/7271).
- ERKİN, FERUDUN CEMAL: *Les Relations Turco-Soviétiques et la Question des Détroits*. Ankara 1968 Başnur Matbaası. 3 + 540 s. fotokopi. 8° (A. IV/7407).
- EROL, OĞUZ: *Die Naturräumliche Gliederung der Türkei*. Wiesbaden 1983 Dr. Ludwig Reichert Verlag. 5 + VI + 245 s. = TAVO. Beiheft Reihe A/54. 8° (A. IV/7324).

- ERTEKİN, YÜCEL: *Halkla İlişkiler*. Ankara 1983 Sevinç Matbaası. XII + 140 s. = Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları No: 202. 8° (A. IV/7381).
- ERZEN, AFİF: *Enez (Ainos) 1972 Kazıları*. Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, 2-3'den ayrı bs. İstanbul 1974 Edebiyat Fakültesi Basımevi. S. 217-238. 8° (A. IV/6683).
- Eski İstanbul'dan Görüntüler*. Beğendiren Baskı. 87 s. 8° (A. IV/7079).
- EYİCE, SEMAVİ: *Kasım Ağa, einer der Oberhofbaumeister der Osmanischen Zeit*. Materialia Turcica Cilt 6 (1980)'den ayrı bs. S. 18-31. 8° (A. IV/7249).
- FABJANČIČ, MARIJA: *Bibliografija Publikacij Slovenske Akademije Znanosti in Umetnosti V Letih 1972-1980. The Bibliography of the Publications of the Slovene Academy of Sciences and Arts in the Years 1972-1980*. Ljubljana 1982 Slovenske Akademije Znanosti in Umetnosti. 103 s. = Slovenska Akademija Znanosti in Umetnosti Bibliotheka 7. 8° (A. IV/7078).
- Prof. Dr. Fadıl H. Sur'un Anısına Armağan*. Ankara 1983 A.Ü. S.B.F. ve Basın Yayın Yüksek Okulu Basımevi. VI + 695 s. = A.Ü.S.B.F. Yay: 522. 8° (A. IV/7390).
- FARIS, CHESTER E: *Pueblo Governors Canes*. New Mexice 1952. S. 1-8 fotokopi. 4° (B/8938).
- FAROQHI, SURAIYA: *Camels, Wagons, and the Ottoman State in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Int. J. Middle East Stud., 14, (1982)'den ayrı bs. United States of America 1982 Cambridge University Press. S. 523-539. 8° (A. IV/7248).
- FARROKHZAD, FORUGH: *Another Birth*. Çev.: Hasan Javadi-Susan Sallée. California 1981 The Albany Press. VI + 138 s. = Middle Eastern Series 1. 8° (A. IV/6809).
- FEHÉR, GEZA: *Ivan Stchoukine*. (1886-1975). Fifth International Congress of Turkish Art'den ayrı bs. Budapest Publishing House of the Hungarian Academy of Sciences. S. 25-29. 8° (A. IV/6983).
- FENGER, OLE - E. LADEWIG PETERSEN: *Adiel Forpligter... Studier over den danske adels gaeldsstiftelse i 16. og 17. arhundrede*. Denmark 1983 Special-Trykkeriet Viborg a.s. VII + 382 s. = Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab Historisk-filosofiske Meddelelser 51:1. 8° (A. IV/7314).
- FERLIEL, SAMİ: *George Bernard Shaw. Bir sanatçı-Düşünür*. Ankara 1982 D.T.C.F. Basımevi. 7 + 222 s., 1 res. = A.Ü. D.T.C.F. Yay. No: 319. 8° (A. IV/7270).

- FERRO, ANTÓNIO: *Viagem à Volta das Ditaduras*. Lisboa 1927. S. 3 + 44-365 fotokopi. 10 yaprak daktilo. 8° (A. IV/6957).
- FEVZİOĞLU, PROF. DR. TURHAN: "Atatürk Yolu" Adlı Kitabın "Giriş" Yazısı ve Atatürk Kronolojisi. Atatürk Yolu, (1981)'den ayrı bs. İstanbul 1981 Gün Matbaası. S. IX-XXIV + 303-359, 4 res. 8° (A. IV/7264).
- FEVZİOĞLU, PROF. DR. TURHAN: *Atatürk Yolu Akılcı, Bilimci, Gerçekçi Yol*. Atatürk Yolu, (1981)'den ayrı bs. İstanbul 1981 Gün Matbaası. S. 1-64, 4 res. 8° (A. IV/7263).
- FEVZİOĞLU, PROF. DR. TURHAN: *Chypre Mythes et Réalités. Documents sur le Problème de Chypre*. Ankara 1983 Meteksan Ltd. Şti. 2 + VII + 205 s. = Institut de Politique Etrangère. 8° (A. IV/7261).
- FEVZİOĞLU, TURHAN: *Kemal, Atatürk. Leader De La Liberation Nationale et du Développement Dans la Paix*. Ankara 1982 Imprime Par METEKSAN. 54 s. 8° (A. IV/7262).
- FIĞLALI, DR. ETHEM RUHI: *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri. (Doktora Tezi)*. Ankara 1983 Ankara Üniversitesi Basımevi. 162 s. = AÜ İlahiyat Fak. Yay. No: 160. 8° (A. IV/7373).
- The First International Symposium on Studies in the History of Arabia April 23-28, 1977. Sources of the History of Arabia Abstracts of the Papers*. Riyad 1977 Riyad University Press. 120 + 8 + 95 s. 8°. (A. IV/5513-1).
- FİŞEKÇİ, OYA: *Sürelî Yayınlar Toplu Kataloğu 1982*. Ankara 1983 Ankara Üniversitesi Basımevi. XVI + 261 s. = Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları No: 472. Kütüphanecilik Çalışmaları: No: 5. 8° (A. IV/7419).
- Fizik Terimleri Sözlüğü*. Ankara 1983 Sevinç Basımevi. XII + 338 s. = TDK Yay: 509. 8° (A. IV/7332).
- Fjalë të Urta të Popullit Shqiptar*. Tiranë 1983 Aneta Teta. 1079 s. = Akademia e Shkencave e Rpssh, Instituti i Kulturës Popullore. 8° (A. IV/7416).
- Fjalor i Termave të Bibliotekës dhe të Bibliografisë. Shqip-Frëngjisht-Rusisht. (Me një Shtojcë Termash Latinisht Shqip)*. Tiranë 1982 Kombinati Poligrafik. 132 s. = Akademia e Shkencave e Rps të Shqipërisë Instituti I Gjuhësisë dhe I Kulturës së Gjuhës. 8° (A. IV/7309).
- FLEISCHER, ROBERT: *Der Klagefrauensarkophag aus Sidon, Düzl.: Wolf Schile*. Tübingen 1983 Verlag Ernst Wasmuth. 8 + 88 s., 48 pl. = Deutsches Archäologisches Institut Abteilung Istanbul; Istanbuler Forschungen Band 34. 4° (B/9228).

- FLETCHER, D.-E. PLA: *Repertoriid de Bibliografia Arqueologica Valenciana. 8. cilt.* Valencia 1982 Imprenta Ortiza. 331 s. = Servicio de Investigacion Prehistorica 74. 4° (B/6281-8).
- FRANKEL, DAVID: *Corpus of Cypriote Antiquities 7. Early and Middle Bronze Age Material in the Ashmolean Museum, Oxford.* Gothenburg 1983 Paul Aströms Förlag. 187 + 4 s., 12 pl. = Studies in Mediterranean Archaeology Vol. XX: 7. 4° (B/5825-7).
- FRANKENBERG, PETER—WILHELM LAUER—JUTTA SCHNÜTGEN-WEBER: *Zur ornithogeographischen Differenzierung Nordafrikas.* Wiesbaden 1981 Franz Steiner Verlag GmbH. 31 s. = Ak. d. Wiss. u.d. Lit. Abh. d. Mat.-Naturwiss. kl. Jahrgang 1981. Nr. 3. 8° (A. IV/6632-3).
- FREYDANK, HELMUT: *Keilschrifturkunden aus Boghazköi Heft LI. Hethitische Rituale und Festbeschreibungen.* Berlin 1981 Akademie-Verlag. X s., 50 pl. 4° (B/2038-51).
- FRISCH, PETER: *Die Inschriften von Parion.* Bonn 1983 Dr. Rudolf Habelt GMBH. X + 107 s., 3 lev., 1 hr. = Öst. Ak. d. Wiss. Rhein-West. Ak. d. Wiss., Inschriften Griechescher Städte Aus Kleinasien Bd. 25. 8° (B/9217).
- FRÖHLICH, HANS J.: *Die Quintessenz der Eigentümlichkeit. Efrahrung und Darstellung.* Wiesbaden 1982 Franz Steiner Verlag GMBH. 20 s. = Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Klasse der Literatur Jahrgang 1981/82 Nr. 8. 8° (A. IV/6631-8).
- FU-CH'ING HUANG: *Chinese Students In Japan in the Late Ch'ing Period.* Tokyo 1982 Tokyo Press Co., Ltd. XIII + 346 s. = East Asian Cultural Studies Series, No: 22. 8° (A. IV/7213).
- GABAIN, ANNEMARIE V.: *Buddhistische Türkenmission.* Asiatica, Festschrift Eriedrich Weller (1954)'den ayrı bs. (Xerekopi.) s. 161-173. 4° (B/8508).
- GABRIEL, ALBERT: *Mosques et Medresses Ortokides.* Halil Edhem Hâtura Kitabı (1947)'den ayrı bs. S. 211-218, 1 res. 8° (A. IV/7028).
- GAMER-WALLERT, INGRID: *Der Löwentempel von Naq'a in der Butana (Sudan) III. Die Wandreliefs 1. Text.* Wiesbaden 1983 Dr. Ludwig Reichert Verlag. 273 s. = TAVO. Beiheft Reihe B 48/3. 4° (B/9215-3 Text).
- GAMER-WALLERT, INGRID: *Der Löwentempel von Naq'a in der Butana (Sudan) III. Die Wandreliefs 2. Tafeln.* Wiesbaden 1983 Dr. Ludwig Reichert Verlag. 9 s., 12 pl., 41 lev. = TAVO. Beiheft Reihe B 48/3. 4° (B/9215-3 Tafeln).

- GAMER-WALLERT, INGRID — KAROLA ZIBELIUS: *Der Löwentempel von Naqa in der Butana (Sudan) I. Forschungsgeschichte und Topographie*. Wiesbaden 1983 Dr. Ludwig Reichert Verlag. 101 s., 1 plan = TAVO. Beiheft Reihe B 48/1. 4° (B/9215-1).
- GASCO, CARMEN ARANEGUI: *Excavaciones en el Grau Vell. (Sagunto, Valencia)*. Valencia 1982 SIP 95 s., 28 pl. = Servicio de Investigacion Prehistorica 72. 4° (B/9147).
- GELIBOLULU MUSTAFA ÂLİ: *Hattatların ve Kitap Sanatçılarının Destanları (Menakıb-i Hünerveran)*. Haz.: Dr Müjgan Cunbur. Ankara 1982 Başbakanlık Basımevi. 164 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.: 499; 1000 Temel Eser Dizisi: 186. 8° (A. IV/7401).
- CEMİL, TAHSİN: *Consideratii Privind Aspectul Demografic al Zonei Centrale a Dobrogei la Sfirşitul Secolului al XVII-Lea*. Comunicări de Istorie a Dobrogei'den ayrı bs. Constanta 1980. S. 67-73. 8° (A. IV/7206).
- Genocide in 1974: To the Memory of the Innocent Turkish Cypriots Who Were Killed by the Greeks*. Ankara 1974 Türk Tarih Kurumu Basımevi. 31 s. 8° (A. IV/7285).
- Gesichter. Griechische und römische Bildnisse aus Schweizer Besits*. Yay.: Hans Jucker - Dietrich Willers. Bern 1983 Archäologisches Seminar der Universität Bern. 316 s. 8° (A. IV/7418).
- GEVA, SHULAMIT: *Tell Jerishe. The Sukenik Excavations of the Middle Bronze Age Fortifications*. Jerusalem 1982 "Ahva" Press. IX + 58 s., 8 pl. = Qedem Monographs of the Institute of Archaeology the Hebrew University of Jerusalem 15. 4° (B/8679-15).
- GOEHRKE, CARSTEN — GABRIELE SCHEIDEGGER: *Der Wilde Osten*. Zürich 1980. 18 s. = Tages Anzeiger Magazin Nr. 45, 8 November 1980. 4° (B/9082).
- GOLB, NORMAN — OMELJAN PRITSAK: *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*. London 1982 Cornell University Press. XVI + 168 s. 4° (B/9252).
- GÖKYAY, ORHAN ŞAIK: *Destursuz Bağa Girenler*. İstanbul 1982 Emek Matbaacılık. 366 s. = Dergâh Yayınları: 89, İnceleme Disizi: 13. 8° (A. IV/7163).
- GÖYÜNÇ, PROF. DR. NEJAT: *Dumlupınar Meydan Muharebesi ve Anadolu Türk-Tarihi'ndeki Yeri - Büyük Zafer ve Sonuçları (60. Yıldönümü Toplantısı Bildirileri)*. S. 173-187. = Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü. 8° (A. IV/7039).

- GÖYÜNÇ, PROF. DR. NEJAT: *Hilâfet ve Kaldırılması*. İ.Ü. Siyasal Bilimler Fakültesinin Prof. Dr. Ümit Yaşar Doğanay'ın Anısına Armağan 2'den ayrı bs. İstanbul 1982. S. 225-232. 8° (A. IV/7251).
- GÖYÜNÇ, NEJAT: *Midhat Paşa'nın Niş Valiliği Hakkında Notlar ve Belgeler*. Tarih Enstitüsü Dergisi, Prof. Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı, XII, (1981-1982)'den ayrı bs. İstanbul 1982 Edebiyat Fakültesi Matbaası. S. 279-316. 8° (A. IV/7080).
- GÖYÜNÇ, NEJAT: *The Procurement of Labor and Materials in the Ottoman Empire (16th and 18th Centuries)*. *Economie et Sociétés dans l'Empire Ottoman (Fin du XVIIIe Siecle)*'den ayrı bs. S. 327-333. = *Colloques Internationaux du CNRS No: 601*. 8° (A. IV/7252).
- GÖYÜNÇ, NEJAT: *Sevres'den Lausanne'a*. *Belleten*, XLVI, 183, (1983)'den ayrı bs. Ankara 1983 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 551-565. 8° (A. IV/7142).
- Greek Cypriot Economic Blockade and Embargo Against the Turkish Cypriot Community. Three Chapters on Cyprus I. Turkish Cypriot Human Rights Committee* 1983. 159 s., 2 res. 8° (A. IV/7424).
- Griechenland, die Agäis und die Levante Während der Dark Ages vom 12. Bis Zum 9. JH. V. CHR. Akten des Symposions von Stift Zwettl (NÖ) 11-14. October 1980. Haz.: Sigrid Deger-Jalkotzy*. Wien 1983 Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 483 s. = *Osterreichische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse Stzungsberichte*, 418. Band; *Veröffentlichungen der Kommission für Mykenische Forschung* Band 10. 8° (A. IV/7417).
- GRONEBERG, BRIGITTE: *Repertoire Géographique des Textes Cunéiformes III. Die Orts-und Gewässernamen der altbabylonischen Zeit*. Wiesbaden 1980 Dr. Ludwig Reichert Verlag. XXXIX + 331 s., 1 hr. = TAVO. Beiheft Reihe B 7/3. 8° (A. IV/2006-3).
- GUBOĞLU, PROF. DR. MIHAIL: *Romen Folklorunda Türkler ve Türk Unsurları Hakkında*. II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, I'den ayrı bs. Ankara 1982 Gazi Üniversitesi Basın-Yayın Yüksekokulu Basımevi. S. 105-117. = *Kültür ve Turizm Bakanlığı Millî Folklor Araştırma Dairesi Yayınları Seminer, Kongre Bildirileri Dizisi*. 8° (A. IV/7205).
- GUBOĞLU, MIHAIL : *Prof. Tayyib Gökbilgin Hakkında Anılarım ve Onun Eserlerinde Romen Ülkeleri*. Tarih Enstitüsü Dergisi, Prof. Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı, XII, (1981-1982)'den ayrı bs. İstanbul 1982 Edebiyat Fakültesi Matbaası. S. 783-836. 8° (A. IV/7202).

- GUILLOU, ANDRE: *La Civilization Byzantine*. Paris 1974 ARTHAUD. 77 pl., 14 hr. = Les Grandes Civilisation 14. 8° (A. III/1829-14).
- GÜLMEZ, DOÇ DR. MESUT: *Türkiye'de Çalışma İlişkileri (1936 Öncesi)*. Ankara 1983 Sevinç Matbaası. XXIV + 443 s. = Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları No: 204. 8° (A. IV/7383).
- GÜNER, SAMİ: *Turkey*. 1981 Mısırlı Matbaacılık. 4 + 374 s. 4° (B. /9253).
- GÜREL Y. PROF. SÜMER: *Kent Planlamasına Giriş ve Çevre Kavramı. Introduction to City and Concep to Fenvironment*. Ankara 1970 Hacettepe Basımevi. VI + 138 s. = Mimarlık Fakültesi No: 14. 8° (A. IV/7237).
- HADOT, PIERRE: *Zur Idee der Naturgeheimnisse. Beim Betrachten des Widmungsblattes in den Humboldtschen, Ideen zu einer Geographie der Pflanzen*. Wiesbaden 1982 Franz Steiner Verlag GMBH. 33 s., 2 res. = Ak. d. Wiss. u. d. Lit. Abh. d. Geistes. u. Sozialwiss. Klass. Jahrgang 1982. Nr. 8. 8° (A. IV/7357-8).
- HAJIB, YUSUF KHÂŞŞ: *Wisdom of Royal Glory. (Kutadgu Bilig) A Turko-Islamic Mirror for Princes*. Çev.: Robert Dankoff. 11. bs. Chicago 1983 The University Chicago Press. VIII + 2 + 281 s. = Publications of the Center for Middle Eastern Studies No: 16. 8° (A. IV/7389).
- Hala Sultan Tekke. 8. Cilt. (Excavations 1971-79)*. Göteborg 1983 Paul Aströms Förlag. 256 s. = St. Med. Arch. Vol. XLV; 8. 4° (B/7601-8).
- HALLAM L. MOVIUS, JR.: *Excavation of the Abri Pataud Les Eyzies (Dordogne) Stratigraphy*. Cambridge 1977 The Harvard University Printing Office. XII + 167 s., 35 pl. = American School of Prehistoric Research Bulletin: 31. 4° (B/9197).
- HAMEED, HAKEEM ABDUL: *Tavhid and 'Adl and human Society*. New Delhi 1978 Indian Institute of Islamic Studies. 14 s. 8° (A. IV/7291).
- HAMEED, HAKEEM ABDUL: *Tavhid and 'Adl Tauhid as the Guiding Principle of Man's Life*. New Delhi 1978 Indian Institute of Islamic Studies. 6 s. 8° (A. IV/7290).
- HAMMOND, N.G.L - G. T. GRIFFITH: *A History of Macedonia II. 550-336 B.C.* Oxford 1979 At the Clarendon Press. XIII + 756 s., 3 pl., 2 hr. 8° (A. III/7140-1, 2).
- HAPGOOD, CHARLES H.: *Maps of the Ancient Sea Kings. Evidence of Advanced Civilization in the Ice Age*. New York 1979 E.P. Dutton. XII + 276 s. 8° (A. IV/7044).
- HAUSSIG, WILHELM HANS: *Die Geschichte Zentralasiens und der Seidenstrasse in Vorislamischer Zeit*. Darmstadt 1983 Wissenschaftliche Buchgesellschaft. XII + 318 s., 2 hr. = Grundzüge Bd. 49. 8° (A. IV/7388).

- HERES, GERALD: *Die Römischen Bildlampen der Berliner Antiken Sammlung*. Berlin 1972 Akademie-Verlag. 5 + 112 s., 72 pl. = Schriften zur Geschichte und Kultur der Antike. 3. 4° (B/9168-3).
- HILLEBRAND, BRUNO: *Goethes Werther - ein deutsches Thema*. Wiesbaden 1982 Franz Steiner Verlag GMBH. 16 s. = Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Klasse der Literatur. Jahrgang 1981/82 NR: 7. 8° (A. IV/6631-7).
- Historische Bücherkunde Südosteuropa. Band I, Ks.: 2. München 1980 R. Oldenbourg Verlag GMBH. XXVI + 673-1684 s. = Südosteuropäische Arbeiten 76/2. 8° (A. IV/4851-1, 2).*
- A History of the Freedom Movement. 2. Cilt, I. Bölüm: 1831-1905*. Karachi 1960 Pakistan Historical Society. 6 + 332 s. 4° (B/9002-2, 1).
- HOEPFNER, WOLFRAM: *Arsameia am Nymphaios II. Das Hierothesion des Königs Mithradates. I. Kallinikos von Kommagene Nach den Ausgrabungen von 1963 bis 1967. Haz.: Friedrich Karl Dörner*. Tübingen 1983 Verlag Ernst Wasmuth. XII + 96., 40 pl., 6 plan. = Deutsches Archäologisches Institut Abteilung Istanbul. Istanbulischer Forschungen Bd. 33. 4° (B. / 4762-2).
- HOFFMANN, DIETER: *Aufforderung Zur Freude*. Wiesbaden 1982 Franz Steiner Verlag GMBH. 18 s. = Ak. d. Wiss. u. d. Lit. Abh. d. Kl. d. Lit. Jahrgang 1981/82. 8° (A. IV/6631-6).
- HONTI, LASZLO: *Nordostjakisches Wörterverzeichnis*. Szeged 1982 Atila Jozsef University. XI + 211 s. = Studia Uralo-Altaica 16. 8° (A. IV/7011).
- HÖLSCHER, FERNANDE: *Corpus Vasorum Antiquorum, Deutschlan Würzburg, Martin von Wagner Museum Bd. 2*. München 1981 C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung. 66 s., 2 lev., 44 pl. 4° (B/5081-46, 2).
- HRDLÍČKA, ALEŠ: *Where Asia and America Meet. Systematic Smithsonian Explorations in Alaska and the Bering Sea Islands, 1926-1938, Throw Definite Light on the Nature of the Asiatic Migrations to America and Uncover Many Old Settlements with Hitherte Unknown Strains of People and Distinctive Cultures*. S. 354-359 fotokopi. 4° (B. /8937).
- HROCHOVÁ, VĚA: *Traces Principales de l'Administration des Villes du Sud-Est Europeen Aux XIe-XIVe Siecles*. Etudes Balkaniques, 3, (1978)'den ayrı bs. Sofia 1978 Academie Bulgare des Sciences Institut d'Etudes Balkaniques. S. 109-112 8° (A. IV/7293).

- HROUDA, BARTHEL: *Die Ergebnisse der Bisherigen Ausgrabung des Antikin Isin Im Irak von 1973-1976*. Sonderdruck aus VIII. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1979 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 121-122, 2 pl. 8° (A. IV/4695).
- HUBER, FRANZ: *Der Weg vom Verhalten zur einzelnen Nervenzelle Studien an Grillen*. Wiesbaden 1983 Franz Steiner Verlag GMBH. 40 s. = Ak. d. wiss. u. d. Lit. Abh. d. Math. Naturwiss. Kl. Jahrgang 1982 Nr. 3. 8° (A. IV/7355-3).
- EL-HUDARİ MUHAMMED: *İslâm Hukuku Tarihi*. Çev.: Haydar Hatipoğlu. İstanbul 1974 Ahmet Sait Matbaası. 375 s. = Kahraman Yayınları. 8° (A. IV/7072).
- HULT, GUNNEL: *Bronze Age Ashlar Masonry in the Eastern Mediterranean. Cyprus, Ugarit, and Neighbouring Regions*. Göteborg 1983 Paul Aströms Förlag. 6 + 136 s. = Studies in Mediterranean Archaeology Vol. LXVI. 4° (B/9235).
- Human Rights-Violations in Western Thrace A Compilation of Articles*. Solidarity Association of Cyprus and Western Thrace Turks. 31 s. 8° (A. IV/6965).
- HUNTLEY, JAMES R.: *Çevre Sorunları ve Atlantik İttifakı*. 2. bs. Brüksel 1973. 52 s., 1 pl. 8° (A. IV/7257).
- HÜNER, HANS: *(İki Bayrak Altında). İmparatorluk Gemisi Breslau/Midilli Kruvazörünün Hayat ve Savaş Tarihi*. Çev.: Hüsnü Erentok. İstanbul 1976 Deniz Basımevi. XIV + 161 s. 8° (A. IV/7420).
- Hürriyet Bildirgeleri. Magna Charta'dan Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine*. Der.: Janko Musulin. Çev.: Necmi Zekâ. İstanbul 1983 Yaylacık Matbaası. 224 s. = Belge Yayınları: 21. 8° (A. IV/7162).
- Iraq. Papers of the XXIX Rencantré Assyriologique Internationale London, 5-9 July 1982. Volume XLV, Part 1, Spring 1983*. London 1983 British School of Archaeology in Iraq. IX + 164 s., 10 pl. 4° (B/9249).
- Prof. Dr. İbrahim Yasa'ya Armağan*. Ankara 1983 AÜ Basımevi. X + 409 s. = AÜSBF Yay. 519. 8° (A. IV/7107).
- II. Millerlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*. 5. cilt. Ankara 1983. Başbakanlık Basımevi. 293 s., 20 levha. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yay: 45, Seminer, Kongre Bildirileri Dizisi: 14. 8° (A. IV/6961-5).
- İNALCIK, HALİL: *The Khan and the Tribal Aristocracy: The Crimean Khanate under Sahib Giray I*. Harvard Ukrainian Studies III/IV, (1979-1980)'den ayrı bs. S. 445-466. 8° (A. IV/7298).

- İNALCIK, HALİL: *Lepanto in the Ottoman Documents*. Il Mediterraneo Nella Seconda Metà del '500 Alla Luce di Lepanto'dan ayrı bs. Firenze 1974 Leo S. Olschki Editore. S. 185-192. 8° (A. IV/1783).
- İNALCIK, HALİL: *Osmanlı Bürokrasisinde Aklâm ve Muâmelât*. The Journal of Ottoman Studies, I, (1980)'den ayrı bs. İstanbul 1980. 14 s. = Osmanlı Araştırmaları. 8° (A. IV/7299).
- İNALCIK, HALİL: *Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü*. ODTÜ Gelişme Dergisi, 1-66, (1979-1980)'den ayrı bs. 65 s. = ODTÜ Gelişme Dergisi Özel Sayısı. 8° (A. IV/7295).
- İNALCIK HALİL: *Ottoman Social and Economic History: A Review. Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)-Social and Economic History of Turkey (1071-1920): Hacettepe University, July 11-13 (1977)'den ayrı bs.* Ankara 1980 Meteksan Limited Şirketi. S. 2-8. = Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri-Papers Presented to the First International Congress on the Social and Economic History of Turkey. 8° (B/9231).
- İNALCIK, HALİL: *The Question of the Emergence of the Ottoman State*. International Journal of Turkish Studies, I, (1980)'den ayrı bs. Madison 1980. S. 71-79. 8° (A. IV/7297).
- İNALCIK, HALİL: *Rice Cultivation and the Çeltükci-Re'âyâ System in the Ottoman Empire*. Turcica, XIV, (1982)'den ayrı bs. Louvain 1982 Publiée avec le Concours du Centre National de la Recherche Scientifique. S. 69-141. 8° (A. IV/7296).
- İNAN, PROF. DR. AFET: *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluş Devrinde Yabancı İşgallere Karşı Gelen Hareketlerde Türk Kadını. Büyük Zafer ve Sonuçları. (60 Yıldönümü Toplantısı Bildirileri)*. S. 1-10. = Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü. 8° (A. IV/7253).
- The Indian Today in New York State*. New York 1964. III + 18 s. 4° (B/8940).
- Die Inschriften von Ephesos. Teil V.Nr. 1446-2000 (Repertorium)*. Haz.: C. Börker-R. Merkelbach. Bonn 1980 Rudolf Habelt Verlag GMBH. VIII + 306 s. 4° (B/8537-5).
- Die Inschriften Von Stratonikeia. Cilt: II, 1 Lagina, Stratonikeia und Umgebung*. Yay.: Çetin Şahin. Bonn 1982 Dr. Rudolf Habelt GMBH. VIII + 211 s., 20 pl. = Öst. Ak. d. Wiss. Insch. Griechischer Std. aus Kleinasien 22, 1. 4° (B/9024-2,1).

- International Commission of Military History. Acta No. 5. Bucarest 10-17, VIII 1980.*
Bucarest 1981 Commission Roumaine d'Histoire Militaire. 480 s. 8° (A. IV/7002).
- Investigationes Philologicae et Comparativae. Gedenkschrift für Heinz Kronasser. Yay. Erich Neu. Wiesbaden 1982 Otto Harrassowitz. XIX + 272 s., 1 res. 4° (A. IV/7035).*
- IORGA, N.: *Les Voyageurs Orinetaux en France.* Paris 1927 Librairie J. Gamber. 107 s. 8° (A. IV/6652).
- İPŞİROĞLU, M. Ş.: *Die Kirche von Achtamar. Bauplastik im Leben des Lichtes.* Berlin 1963 Florian Kupferberg Verlag. 140 s. 4° (B/9054).
- ISERLOH, ERWIN: *Kirchengeschichte-Eine theologische Wissenschaft.* Wiesbaden 1982 Franz Steiner Verlag GMBH. 30 s. = Ak. d. Wiss. u. d. Lit. Abh. d. Geistes- u. Sozialwiss. Klass. Jahrgang 1982. Nr. 3. 8° (A. IV/7357-3).
- ISLAM, RIAZUL: *A Calendar of Documents on Indo-Persian Relations (1500-1750). Vol. II.* Karachi 1982 Mirza Muhammad Sadiq and Sons. XXV + 489 s. 8° (A. IV/5642-II).
- İslâm Tarih, Sanat ve Araştırma Merkezi.* İstanbul 1983 Renkler Matbaası. 47 s. = İslâm Konferansı Teşkilâtı. 8° (A. IV/7186).
- İstanbul Üniversitesi Yayınları Bibliyografyası (Eserler ve Makaleler) Yıl 1973.* Haz.: Leman Şenalp. İstanbul 1975 İstanbul Matbaası. XV + 207 s. 8° (A. II/8307-10).
- İstanbul Üniversitesi Yayınları Bibliyografyası (Eserler ve Makaleler) Yıl 1974-1975.* Haz.: Leman Şenalp. İstanbul 1976 İstanbul Matbaası. XVI + 311 s. 8° (A. II/8307-11).
- İstanbul Üniversitesi Yayınları Bibliyografyası (Kitaplar ve Makaleler) Yıl 1976.* Haz.: Leman Şenalp. İstanbul 1979 Nazım Terzioğlu Matematik Araştırma Enstitüsü Baskı Atölyesi. XII + 248 s. 8° (A. II/8307).
- İstanbul Üniversitesi Yayınları Bibliyografyası (Kitaplar ve Makaleler) Yıl. (1977-1978).* Haz.: Leman Şenalp. İstanbul 1980 İstanbul Matbaası. XV + 352 s. 8° (A. II/8307).
- İstatistik Terimleri Sözlüğü.* Ankara 1983 Sevinç Basımevi. VIII + 176 s. = Türk Dil Kurumu Yayınları: 510. 8° (A. IV/7333).
- İstiklâl Harbinde Demirci Akıncıları (Gerilla). Der. : Baki Vandemir.* İstanbul 1936 Askeri Matbaa. 6 + 208 s., 2 kroki. = Gnkur. X. Ş. 4° (B/8266).
- JAKOB-ROST, LIANE: *Keilschrifturkunden Aus Boghazköi. Heft LIII.* Berlin 1983 Akademie-Verlag. XII + 50 s. = Akademie Der Wissenschaften der DDR Zentralinstitut Für Alte Geschichte Und Archäologie. 4° (B/2038-53).

- JANERT, KLAUS LUDWIG — ILSE PLIESTER: *Nachtextedition. 11-15 Supplement band*. Wiesbaden 1982 Franz Steiner Verlag GMBH. = VOHD. Suppl. 26. 4° (B/5059 Suppl. 26).
- JANERT, KLAUS L.—N. NARASIMHAN POTI: *Indische und Nepalische Handschriften*. Wiesbaden 1975 Franz Steiner Verlag GMBH. 297 + 4 s., 16 pl. = VOHD, Bd. II, 4. 4° (B/5059-II, 4).
- JANERT, K.L.—R. SELLHEIM—H. STRIEDL: *Schriften und Bilder Drei Orientalische Untersuchungen*. Wiesbaden 1967 Franz Steiner Verlag GMBH. VIII + 87 s., 32 pl., 1 hr. = VOHD, Suppl. Bd. 7. 4° (B/5059-Suppl. 7).
- JARRING, GUNNAR: *Serkland. Namn och Bygd Tidskrift for Nordisk Ortnamnnsforskning*, 71, 1-4, (1983)'den ayrı bs. Uppsala 1983 Lundequistska Bokhandeln. S. 125-132. = Kungl Gustav Adolfs Akademien. 8° (A. IV/7322).
- JOANNÈS, FRANCIS: *Textes Économiques de la Babylonie Récente (Étude des textes de TBER-Cahier n° 6)*. Paris 1982 Éditions Recherche sur les civilisations. 5 + VII + 452 s. = Études Assyriologiques. 4° (B. /9254).
- JOHANSON, LARS: *Pluralsuffixformen im Südwesttürkischen*. Wiesbaden 1981 Franz Steiner Verlag GmbH. 23 s. = Ak. d. wiss. u. d. lit. Abn. d. Geistes- u. Sozialwiss kl. Jahrgang 1981. Nr. 9. 8° (A. IV/6630-9).
- JOHNE, KLAUS-PETER: *Kaiserbiographie und Senatsaristokratie. Untersuchungen zur Datierung und sozialen Herkunft der Historia Augusta*. Berlin 1976 Akademie-Verlag. 206 s. = Schriften zur Geschichte und Kultur der Antike 15. 8° (A. IV/7049).
- DE JONGE, M: *The Testaments of the Twelve Patriarchs. A Critical Edition of the Greek Text*. Leiden 1978 E. J. Brill. XLV + 251 s. = PsVTGr I, 2. 8° (A. IV/7068).
- JULKU, LIISA JA KYÖSTI: *Oulun Yliopiston Perustamisen Historia. Haz.: Professori Kyösti Julku*. Oulu 1983 Kirjapaino Osakeyhtiö Kaleva. 306 s. = Studia Historica Septentrionalia: 6. 8° (A. IV/7315).
- KÄHYA, DOÇ. DR. ESİN: *Onsekizinci Yüzyılda Tabii Bilimler*. Ankara 1982 DTCF Basımevi. 138 s. = AÜ DTCF Yay. No: 327. 8° (A. IV/7272).
- KAMOZAWA, IWAO: *Ethnic Minority in Regionalization. The Case of Turks in Western Thrace*. Tokyo 1982 The Shinei-Shokai Limited. 15 s. = The Solidarity Association of Cyprus and Western Thrace Turks. 8° (A. IV/7305).

- KANSU, CEYHUN ATIF: *Tonguç'un Kitapları. (Bir Deneme)*. Ankara 1964
Ankara Basım ve Ciltevi. 24 s. 8° (A. IV/6780).
- KAPERA, ZDZISKAW JAN: *Kınyras. Bibliography of ancient Cyprus for the year 1978 with indexes for the years 1974-1978*. Gothenburg 1983 Paul Aströms Förlag. 4 + XVII + 92 s. = Studies in Mediterranean Archeaeology, Pocket Book 28. 8° (A. IV/7431).
- KARABAŞ, Y. PROF. DR. SEYFİ: *Bütüncül Türk Budunbilimine Doğru*. Ankara 1981 Pan Matbaacılık Ltd. Şti. VIII + 362 s. = O.D.T.Ü. Fen ve Ed. Fak. Yay. No: 35. 8° (A. IV/7232).
- KARADENİZ, M. EKREM: *Türk Musikisinin Naziriye ve Esasları*. Ankara Ajans-Türk Matbaacılık Sanayii. XXII + 789 s. = Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Genel Yayın No: 238; Sanat Dizisi: 37. 4° (B/9241).
- KARADUMAN, MEHMET: *İşletme Bilançolarının Yeniden Değerlendirilmesi*. Ankara 1983 Başbakanlık Basımevi. 48 s. = Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını No: 1983/256. 8° (A. IV/7307).
- KARAL, ENVER ZİYA: *Historiography in Turkey Today*. Middle Eastern Affairs, X, 10, (1959)'den ayrı bs. S. 318-325 fotokopi. 4° (B/8939).
- Karşılaştırılmalı Anayasa Metinleri*. 1982 TBMM Basımevi. 345 s. = Danışma Meclisi Genel Sekreterlik Yayınları. 4° (B/9221).
- KAYAOĞLU İ. GÜNDAĞ: *Buckets (Bakraçlar)*. Revue du Touring and Automobile Club de Turquie (Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleten): 69/348, (1982)'den ayrı bs. İstanbul 1982. S. 72-79 fotokopi. = Turkish Copper World: 6. 4° (B/9189).
- KAZMAZ, SÜLEYMAN: *Yeni Bir Güneş. Atatürk ve Yeni Anadolu Medeniyeti*. Ankara 1982 Kardeş Matbaası. 156 s. 8° (A. IV/7130).
- Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları. Keban Project 1974-1975 Activities*. Ankara 1982 Türk Tarih Kurumu Basımevi. 10 + 278 s., 157 pl. = ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri 1. No. 7. 4° (B/9183).
- Kemal Paşa-Oğlu Şemsüddin Ahmed İbn-i Kemal: Tevârih-i Âl-i Osman. II. Defter. Haz.: Şerafettin Turan*. Ankara 1983 Türk Tarih Kurumu Basımevi. LII + 265 s., 1 levha. = TTK Yay. XVIII. Dizi-Sa. 2a. 8° (A. III/5618).
- Kängë Popullore Djepi*. Tiranë 1982. Kombinati Poligrafik. 143 s. = Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë Instituti i Kulturës Popullore. 8° (A. IV/7311).

- KEPEKÇIOĞLU, TEVFIK: *İngiltere'de Karma Ekonomi Uygulaması ve Kamu Mallarının Fiyatlandırılması*. Ankara 1983 DSI Basım ve Foto-Film İşletme Müdürlüğü Matbaası. 130 s. = Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını No: 1983/249. 8° (A. IV/7376).
- KILIÇOĞLU, DOÇ. DR. AHMET: *Şeref Haysiyet ve Özel Yaşama Basın Yoluyla Saldıranlardan Hukusal Sorumluluk*. Ankara 1982 Çağ Matbaası. XL + 300 s. = AÜ H.F. Yay. 466. 4° (A. IV/7040).
- KISS, JENÖ: *Studien zur Wortbildung und Etymologie der Finnisch Ugrischen Sprachen*. Çev.: H.-H. Bartens. Szeged 1976 Atilla Jozsef University. 111 s. = Studia Uralo-Altaica 9. 8° (A. IV/7006).
- Klasik Düşünce ve Türkiye. II. Simpozyum 1977*. Ankara 1981 A.Ü. Basımevi. XII + 203 s. = A.Ü. Rektörlüğü Yayınları No: 304; Klasik Çağ Araştırmaları Kurumu. 8° (A. IV/6815-2).
- KOÇU, REŞAD EKREM: *Osmanlı Padişahları*. İstanbul 1981 Saygı Reklam ve Matbaacılık. 444 s., 36 res. = Ana Yayınları 4; Tarihi Eserler Dizisi 4. 8° (A. IV/7369).
- KOÇU, REŞAD EKREM: *Patrona Halil. Bir Serserinin Romanlaştırılmış Hayatı*. İstanbul 1967 Yaylacık Matbaası. 176 s. 8° (A. IV/7229).
- Kooperatifçilik Dergisi Sayı: 6. 100. Yıl Özel Sayısı* = Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığı, Kooperatifler Destekleme Genel Müdürlüğü. 4° (B/9230).
- KORCHMAROS, VALERIA, M.: *Definiteness as Semantic Content and its Realization in Grammatical Form*. Szeged 1983 Universitas Szegediensis de Atilla József Nominata. 127 s. = Studia Uralo-Altaica 19. 8° (A. IV/7321).
- KOŞAY, HÂMİT Z.: *Presentation to Atatürk*. Revue des Études Sud-East Européennes, XX, 1, (1982)'den ayrı bs. Editure Academiei Republicii Socialiste România. S. 85-91. = Académie des Sciences Sociales et Politiques Institut d'Études Sud-Est Européennes. 8° (A. IV/6890).
- KÖHALMI, K.U.: *Chrestomathia Sibirica Auswäll aus der Volksdichtun der Sibirschen Urvölker*. Szeged 1977 Atilla József University. IV + 233 s. = Studia Uralo-Altaica 10. 8° (A. IV/7007).
- KÖPRÜLÜ, ORD. PROF. M. FUAD: *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*. İstanbul 1983 Ünal Matbaası. VIII + 451 s. = Yayın Nu: 176; Kültür Serisi: 39. 8° (A. IV/7366).
- KÖYMEN, PROF. DR. MEHMET ALTAY: *Selçuklu Devri Türk Tarihi. 2. Baskı*. Ankara 1982 DTCF Basımevi. XII + 310 s., 1 hr. = DTCF Yay. No: 328. 8° (A. IV/7273).

- KRAUS, F. R.: *Zikir Sumim. Assyriological Studies Presented to on the Occasion of his Seventieth Birthday*. Leiden 1982 E.J. Brill. VI + 510 s., 1 res. = Nederlands Instituut Voor Het Nabije Oosten Studia Francisci Scholten Memoriae Dicata Volumen Quintum. 4° (B/9098).
- KRAWULSKY, DOROTHEA: *Horasan zur Timuridenzeit nach dem Tārīh-e Hāfez-e Abrū (verf. 817-823 h.) des Nūrallah 'Abdallāh b: Lutfallāh al-Huḡfī genannt Hāfez-e Abrū*. Wiesbaden 1982 Dr. Ludwig Reichert Verlag. 35 + 159 s., 3 lev. = TAVO. Beiheft Reihe B 46/1. 8° (A. IV/7202-1).
- Kresnenskoto Vostanie vo Makedoniya 1878-1879. Materiyali od naučniot sabir odrajan po povad 100-godišnjinata od vostanieto. Berovo. 2-4 oktombri 1978 godina*. Skopye 1982. 675 s. = Makedonska Akademiya na maukite i umetnostite. 8° (A. IV/6793)
- KRISTELLER, PAUL OSKAR: *Handschriftenforschung und Geistesgeschichte der Italienischen Renaissance*. Wiesbaden 1982 Franz Steiner Verlag GMBH. 31 s. = Ak. d. wiss. u.d. Lit. Abh. d. Geistes- u. Sozialwiss. Kl. Jahrgang 1982. Nr. 7. 8° (A. IV/7357-7).
- KROEBER, A.L.: *The Chumash and Costanoan Languages*. American Archaeology and ethnology 9,2 (1910)'dan ayrı bs. S. 237-271 fotokopi. 8° (A. IV/6252).
- Kryengritjet Popullore në vitet 30 te shekullit XIX (Dokumente Osmane) XIX. Asrın 30 Yılları Boyunca Halk İsyanları (Osmanlıca Vesikalar)*. Haz. Petrika Thengjilli. Tiranë 1978 Kombinati Poligrafik. 423 + 39 + 373 s. = Akademia Shkencave e Republikës Popullore Socialiste të Shqipërisë, Instituti i Historisë. 8° (A. IV/7181).
- Kulturgeschichte der Antike Griechenland I*. Berlin 1980 Akademie Verlag. 536 s., 55 pl., 2 hr. 8° (A. IV/7338-1).
- Kulturgeschichte der Antike Rom 2. Cilt*. Berlin 1982 Akademie Verlag. 687 s., 54 res. = Veröffentlichungen des Zentralinstituts für Alte Geschichte und Archäologie der Akademie der Wissenschaften der DDR. 8° (A. IV/7338-2).
- KUMCUOĞLU, ÜMRAN: *Türkiye ve Türkler Üzerine Yazılmış Eserler Kataloğu Birleşmiş Milletler Cenevre Kütüphanesinde*. Ankara 1983 Başbakanlık Basımevi. 98 s. = Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu yayını, No: 1983/254. 8° (A. IV/7306).
- KUNTAY, DOÇ. DR. ORHAN: *Tokat Kentinin Tarihsel Gelişmesi ve İmar Planı Çalışmalarına Yardımcı Bir Araştırma*. Trabzon 1982 1 + 20 s., 1 hr. = KTÜ İnşaat Mimarlık Fakültesi Kent ve Bölge Araş. Ens. Genel Yayın No: 193 Fakülte Yayın No: 53 Enstitü Yayın No: 1. 8° (B/9201).

- KUNZE-GÖTTE, ERIKA: *Corpus Vasorum Antiquorum. Deutschland: München, Antikensammlungen ehemals Museum Antiker Kleinkunst. 9. Cilt.* München 1982 C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung. 81 s., 1 lev., 68 pl. 4° (B/5081-48).
- KURAN, Y. PROF. APTULLAH: *İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Cami.* Ankara 1964 Ajans-Türk Matbaası. XII + 121 s. = ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yay. No: 1. 8° (A. IV/7190).
- KUTAY, CEMAL: *Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları.* Ankara Alkan Matbaası. XV + 399 s. = Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları. 8° (A. IV/4995).
- Kuzey Atlantik Andlaşması Örgütü. Nato Elkitabı.* Ankara 1978 Ajans-Türk Matbaacılık sanayii. 80 s. 8° (A. IV/7255).
- KÜRSCHNER, HARALD: *Vegetationsanalytische Untersuchungen an Halophytenfluren Zentralanatoliens (Türkei).* Wiesbaden 1983 Dr. Ludwig Reichert Verlag. 89 s., 2 lev., 1 hr. = TAVO. Beiheft Reihe A/11. 8° (A. IV/7323).
- KWANTEN, LUC: *Imperial Nomads. A History of Central Asia, 500-1500.* 1979 Leicester University Press. XV + 352 s. 4° (B/9238).
- L. Tolstoy. *Hayatı, Eserleri, Fikirleri. Haz.: Z. Baştınar.* İstanbul İstanbul Matbaası. 112 s. = Yenigün Yay. Sayı: 4. 8° (A. IV/3943).
- LACOMBA, ALBERT RIBERA: *Las Anforas Prerromanas Valencianas. (Fenicias, Ibericas Y Punicas).* Valencia 1982 Editorial F. Domenech. 143 s., 15 pl. = Servicio de Investigacion Prehistorica Diputacion de Valencia, Serie de Trabajos Varios 73. 4° (B/9148).
- Language Atlas of the Pacific Area. II. Kısım.* Canberra 1981/1983 The Australian Academy of the Humanities in Collaboration. 47 hr. = Pacific Linguistics, Series C, No: 66. 2° (C/579).
- LARSEN, MOGENS TROLLA: *The old Assyrian City-State and Its Colonies.* Copenhagen 1976 Akademisk Forlag. 404 s. = Mesopotamia Copenhagen Studies in Assyriology Volume 4. 8° (A. IV/7395).
- LAUER, WILHELM: *Klimawandel und Menschheitsgeschichte auf dem Mexikanischen Hochland.* Wiesbaden 1981 Franz Steiner Verlag GMBH. 52 s., 8 pl., 1 hr. = Ak. d. wiss. u. d. Lit. Abh. d. Math.-Naturwiss. Kl. Jahrgang 1981. Nr. 2. 8° (A. IV/6632-2).
- LEFÈVRE, ECKARD: *Maccus Vortit Barbare. Vom tragischen Amphitryon zum tragikomischen Amphitrou.* Wiesbaden 1982 Franz Steiner Verlag GMBH. 46 s. = Ak. d. Wiss. u. d. Lit. Abh. d. Geistes- u. Sozialwiss. Klass. Jahrgang 1982. Nr. 5. 8° (A. IV/7357-5).

- LEVINE, LEE I.: *Ancient Synagogues Revealed*. Jerusalem 1981 Israel Exploration Society. VIII + 199 s., 4 pl. 8° (B/9178).
- LEWIS, BERNARD: *Acre in the Sixteenth Century According to the Ottoman Tapu Registers*. Mémorial Ömer Lütfi Barkan'dan ayrı bs. Paris 1980 Jean Maisonneuve. S. 135-139. = Bibliothèque Del'Institut Français d'Études Anatoliennes d'Istanbul XXVIII. 4° (B/9124).
- LEWIS, BERNARD: *L'islam et les Non-Musulmans*. Annales Économies Sociétés Civilisations, 3-4, (1980)'den ayrı bs. Paris 1980 Librairie Armand Colin. S. 784-799. 8° (A. IV/7022).
- LEWIS, BERNARD: *A Letter From Little Menahem*. Studies in Judaism and Islam, (1981)'den ayrı bs. Jerusalem 1981 The Magnes Press. S. 181-184, 1 pl. 8° (A. IV/7021).
- LEWIS, BERNARD: *Il Maomette di Gibbon*. Estratto da Enciclopedia 78-79'dan ayrı bs. S. 139-149. = Istituto della Enciclopedia Italiana. 4° (B/9114).
- LEWIS, BERNARD: *Panarabisme*. Enciclopedia Del Novecento, V'den ayrı bs. 1981 Istitute Dell'Enciclopedia Italiana. S. 67-78. 4° (B/9125).
- LEWIS, BERNARD: *The Question of Orientalism*. New York Review of Books, (1982)'den ayrı bs. 7 s. 4° (B/9126).
- LEWIS, BERNARD: *The United States, Turkey and Iran*. The Regional Environment'den ayrı bs. S. 165-180. 8° (A. IV/7020).
- Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (UMC)*. 1. Cilt. 2 ks. München 1981 Artemis Verlag. 4° (B/9150).
- LINDNER, RUDI PAUL: *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia*. Yay.: Stephen Halkoviç. Bloomington 1983 Indiana University. XIV + 167 s. = Indiana University Uralic and Altaic Series Vol. 144. 8° (A. IV/7385).
- LINDNER, RUDI PAUL: *Ottoman Government and Nomad Society, 1261-1501*. Michigan 1976 University Microfilms International. 167 s. fotokopi. 8° (A. IV/4471).
- La Lingua e la Cultura Ungherese Come Fenomeno Areale*. Atti del III Convegno interuniversitario degli studiosi di lingua e letteratura ungherese e di filologia ugro-finnica (Ca' Fozcari, 8-11 novembre 1977). Yay.: Andrea Csillaghy. Venezia 1977-1981. = Quaderni dell'Ist. di Iranistica, Uralo-Altaistica e Caucasologia dell'Univ. Degli di Venezia 14. 8° (A. IV/6733).
- Livre et Lecture en Espagne et en France Sous L'Ancien Régime*. Paris 1981 A.D.P.F. 170 s. = Recherche sur les grandes civilisations. 8° (B/9156).

- LEWRY, HEATH W.: *A Note on the Population and Status of the Athonite Monasteries Under Ottoman Rule*. Sonderdruck aus: Wiener Zeitschrift Für die Kunde des Morgenlandes. Band: 73'den ayrı bs. Wien 1981 Im Selbstverlag des Institutes Für Orientalistik. S. 115-135 fotokopi. 8° (B/9075).
- LOWRY, HEATH W.: *The Ottoman Liva Kanunnames Contained in the Defter-i Hakani*. Osmanlı Araştırmaları. The Journal of Ottoman Studies II'den ayrı bs. İstanbul 1981. S. 43-74. 8° (A. IV/6727).
- LUNDGREN, MAJA-BRITA-LENI WENDT: *Acquarossa. Vol. III: Zone A*. Stockholm 1982 Distributor Paul Aströms Förlag. 70 + 7 s., 37 pl. = Skrifter Utgivna av Svenska Institutet I Rom, 4°, XXXVIII: III. 4° (B/8927-3).
- LÜBBE, HERMANN: *Die Einheit von Naturgeschichte und Kulturgeschichte. Bemerkungen zum Geschichtsbegriff*. Wiesbaden 1981 Franz Steiner Verlag GMBH. 23 s. = Ak. d. wiss. u. d. Lit. Abh. d. Geistes- u. Sozialwiss Kl. Jahrgang 1981. Nr. 10. 8° (A. IV/6630-10).
- Macit Gökberk Armağanı. Haz.: Bedia Akarsu-Tahsin Yücel. Ankara 1983 Ankara Üniversitesi Basımevi. III + 218 s., 1 res. = TDK Yay. 502. 8° (A. IV/7121).
- MACIU, VASILE: *I. Comuničari prezentate în sedințe publice ale Sectiei de stiințe istorice. Formarea Regimului Politic în România*. Memoriile Sectiei de Stiințe Istorice, IV, V, (1980)'den ayrı bs. S. 9-28. = Academia Republicii Socialiste România. 8° (A. IV/7203).
- MAGGIORE, SAC. NICCOLÒ: *Adana. Città dell'Asia Minore*. Palermo 1842 Poligrafia Empedocle. 91 s. fotokopi. 8° (A. IV/7004).
- MAHDIHASSAN, S.: *Alembic and Ambix as Sino-Arabic Terms with an Explanation of Mary's Bath*. Studies in History of Medicine, (1980)'den ayrı bs. S. 39-44. 8° (A. IV/7211).
- MAHDIHASSAN, S.: *The Earliest Divisions of Time and the Associated Observations of Heavenly Bodies*. Vishveshvaranand Indological Journal, XVI, (1978)'den ayrı bs. India 1978 Vishveshvaranand Vishva Bandhu Institute of Sanskrit and Indological Studies Panjab University. S. 127-131, 4 res. = Vishveshvaranand Indological Paper Series - 418. 8° (A. IV/7209).
- MAHDIHASSAN, S.: *Textile Designs as Incorporating Prophylactic Symbolism Against the Evil Eye*. Vishveshvaranand Indological Journal, XX, (1982)'den ayrı bs. Karachi 1983 V.V.R.I. Press. S. 148-163. = Vishveshvaranand Indological Paper Series: 580. 8° (A. IV/7210).

- MAHDIHASSAN, S. — HAKİM NAIMUDDİN ZUBAIRY: *Lemnian Tablets of Turkish Period Bearing Names of Chinese Alchemical Drugs*. Hamdard. Quarterly Journal of Science and Medicine XXVI, No: 2'den ayrı bs. Karachi 1983 Hamdard Foundation Pakistan. S. 81-87. 8° (A. IV/7422).
- MAHMUD CELÂLEDDİN PAŞA: *Mir'ât-ı Hakikat Târihi Hakikatlerin Aynası. Üç Cilt Birarada. Haz.: Doç. Dr. İsmet Miroğlu*. İstanbul 1983 Kuşak Ofset. 739 s., 1 hr. = Berekât Yayınları No: 21. 8° (A. IV/7370).
- MAHMUD EL-KÂŞGARİ: *Türk Şiveleri Lügati. Dvânü Lugat-it Türk. 1 Ks. İnceleme, tenkidli metin, İngilizce tercüme, dizinler.: Robert Denkoff-James Kelly. Yay.: Şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin*. Harvard 1982 Harvard Üniversitesi Basımevi. XI + 416 s., 1 tablo. = Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları 7. 4° (B/9132-1).
- MAIOR, LIVIU: *Le Mouvement du Mémemorandum*. Bucarest 1981 Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică. 64 s. 8° (A. IV/7190).
- MALAMAT, ABRAHAM: *Das davidische und salomonische Königreich-und seine Beziehungen zu Agypten und Syrien. Zur Entstehung eines Grossreichs*. Wien 1983 Verlag d. Österr. Ak. d. Wiss. 42 s. = Österr. Ak. d. Wiss. Philosophisch-Historische Kl. Sitzungsberichte, 407. Band. 8° (A. IV/7356).
- Maliye Tetkik Kurulu Araştırmaları*. Ankara 1983 Başbakanlık Basımevi. 131 s. = Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını No: 1982/247. 8° (A. IV/3046-7).
- MANTRAN, ROBERT: *Le Bitirme, Taxe de l'intisab d'Istanbul. Mémorial Ömer Lûtfi Barkan'dan ayrı bs*. Paris 1980 Jean Maisonneuve. S. 141-148, 1 pl. = Bibliothèque de l'Institut Français d'Études Anatoliennes d'Istanbul XXVIII. 4° (B/9209).
- MANTRAN, ROBERT: *La Description des Côtes de l'Égypte Dans le Kitâb-i Bahriye de Pîri Reis*. Annales Islamologiques, XVII, (1981)'den ayrı bs. Le Caire 1981 Imprimerie de l'Institut Français d'Archéologie Orientale. S. 287-310, 1 pl. 4° (B/9205).
- MANTRAN, ROBERT: *In Memoriam*. Mémorial Ömer Lûtfi Barkan'dan ayrı bs. Paris 1980 Jean Maisonneuve. S. VII-XVII. = Bibliothèque de l'Institut Français d'Études Anatoliennes d'Istanbul XXVIII. 4° (B/9208).
- MANTRAN, ROBERT: *Introduccion, Munda Islamico: Siglos XVI-XVIII*. Historia Universal Salvat, 114, (1982)'den ayrı bs. Barcelona 1982 Salvat Editores. S. 71-132. 4° (B/9206).

- MANTRAN, ROBERT: *Les nuevos estados musulmanes de Asia Menor y Oriente Medio: turcos y mongoles (siglos XI-XV)*. Historia Universal Salvat, 70, (1981)'den ayrı bs. Barcelona 1981 Salvat Editores. S. 277-312. 4° (B/9204).
- MANTRAN, ROBERT: *Politique, Économie et Monnaie Dans L'empire Ottoman Au XVIIeme Sieclè. Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)-Social and Economic History of Turkey (1071-1920)*. Hacettepe University, July 11-13 (1977)'den ayrı bs. Ankara 1980 Meteksan Limited Şirketi. S. 123-125. = Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri - Papers Presented to the First International Congress on the Social and Economic History of Turkey. 8° (A. IV/7203).
- MANTRAN, ROBERT: *Sources Ottomanes de l'Histoire de l'Égypte Au XIXe Siècle. Groupe de Recherches et d'Etudes sur le Proch-Orient, (1979)'dan ayrı bs. Center National de la Recherche Scientifique. S. 77-81. = Colloques Internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique No: 594. 8° (A. IV/7198)*.
- MANTRAN, ROBERT: *Venise, Centre d'Informations sur les Turcs. Venezia Centro di Mediazione tra Oriente e Occidente (Secoli XV-XVI) Aspetti e Problemi, I, (1972)'den ayrı bs. Firenze 1977 Leo S. Olschki Editore. S. 111-116. 8° (A. IV/7194)*.
- MARCO, GIUSEPPE DE: *P' Kuşâna Nella Vita Del Buddha. Perç Una Analisi del Rapporto Tra Potere Politico e Religione Nell'antico Gandhâra*. Napoli 1983 2 + 65 s., 6 pl. = Istituto Universitario Orientale 43, 1. 8° (A. IV/7218).
- MASTRONARDE, DONALD J. — JAN MAARTEN BREMER: *The Textual Tradition of Euripides Phoinissai*. London 1982 University of California Press. XV + 444 s. = University of California Publications, Classical Studies Volume: 27. 4° (B/9242).
- MAZAR, AMIHAI: *Excavations at Tell Qasile*. Jerusalem 1980 "Ahva" Press. 8 + 153 s., 20 pl. = Qedem Monographs of the Institute of Archaeology the Hebrew University of Jerusalem 12. 4° (B/8679-12).
- MEIER-BRÜGGER, MICHAEL: *Labraunda. Swedish Excavations and Researches. Vol. II. Part 4: Die karischen Inschriften*. Stockholm 1983 Paul Aström Publishers. 23 s. 4° (B. /3840-2, 4).
- Mémorial Atatürk. Etudes d'Archéologie et de Philologie Anatoliennes*. Paris 1982 Recherche sur les civilisations. 112 s. = Institut Français d'Etudes Anatoliennes, Recherche sur les civilisation Synthèse No: 10. 4° (B/9173).

- Merian, Troja, Ephesis, Milet. 12, XIX.* Hamburg 1966 Haffmann und Campe Verlag. 142 s., 1 hr. 4° (B/9065).
- MERT, DR. ÖZCAN: *Folklorumuzda Çapanoğulları. II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri Cilt: I (1982)*'den ayrı bs. S. 217-233. 8° (A. IV/6971).
- Mevlânâ Müzesi Yazmalar Kataloğu. Cilt: III. Haz.: Abdülbâki Gölpınarlı.* Ankara 1972 TTK Basımevi. XVIII + 488 s. = TC Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Eski Eserler ve Müzeler Gn. Md. Yay. III. 4° (B/5613-3).
- MIHÇIOĞLU, PROF. DR. CEMAL: *Özkaynakça. Bir Deneme.* Ankara 1983 A.Ü. S.B.F. ve Basın Yayın Yüksek Okulu Basımevi. V + 184 s. = A.Ü. S.B.F. Yayınları: 524. 8° (A. IV/7391).
- MIELKE, WOLFGANG: *Interstitielle Ectinosomatidae (Copepoda) von Panamá.* Wiesbaden 1981 Franz Steiner Verlag GMBH. 48 s. = Ak. d. wiss. u. d. Lit. Math.-Naturwiss. Kl. Mikrofauna des Meeresbodens 85 (1981). 8° (A. IV/5866-85).
- MIELKE, WOLFGANG: *Interstitielle Fauna Galapagos: XXVIII. Laophontinae (Laophontidae), Ancorabolidae (Harpacticoida).* Wiesbaden 1981 Franz Steiner Verlag GMBH. 108 s. = Ak. d. Wiss. u. d. Lit. Math.-Naturwiss. Kl. Mikrofauna des Meeresbodens 84 (1981). 8° (A. IV/5866-84).
- MIELKE, WOLFGANG: *Interstitielle Fauna von Galapagos. XXIX. Darcythompsoniidae, Cylindropsyllidae (Harpacticoida).* Wiesbaden 1982 Franz Steiner Verlag GMBH. 54 s. = Ak. d. Wiss. u. d. Lit. Math.-Naturwiss. Kl. Mikrofauna des Meeresbodens 87 (1982). 8° (A. IV/5866-87).
- Militärsgeschichte, Militärwissenschaft und Konfliktforschung. Haz.: Dermot Bradley-Ulrich Marwedel.* Osnabrück 1977 Biblio Verlag. VII + 497 s., 1 res., 10 s. ek. = Stud. z. Militär, Militärwiss. u. Konfliktforschung 15. 8° (A. IV/6333).
- MILJKOVIK-PEPEK, PETAR: *Velyusa. Manastir Sv. Bogoroditsa Milostiva vo seloto Velyusa kray Strumitsa.* Skopje 1981. 320 s., 32 pl. = Posebni izdaniya na oddelenieto za naučna deynost na N.N.S.G. istoriya na umetnosta so arheologiya pri filozofskiyot Fakultet vo Skopje Kniga 1. 4° (B/9213).
- Minoica und Homer eine Aufsatzsammlung. Yay.: V. Georgiev-J. Irmscher.* Berlin 1961 Akademie Verlag. VI + 70 s. = Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin Schriften der Sektion für Altertums wissenschaft 29. 8° (A. IV/7047).

- Monumente Të Arkitekturës Në Shqipëri. Monuments d'Architecture en Albanie.*
Architectural Monuments in Albania. Tiranë 1973. XXVII + 162 + 12
s. 4° (B/9199).
- Monumenti Antichi. 10. Cilt. (Milano 1901/bs. nun tekrar bs.).* Mainz 1981
Philipp von Zabern. 672 s., 14 pl. 4° (B/6146-10).
- Monumenti Antichi. 18. Cilt. (Milano 1907/bs. nun tekrar bs.).* Mainz 1981
Philipp von Zabern. 691 s., 26 pl. 4° (B/6146-18).
- Monumenti Antichi. 19. Cilt. (Milano 1908/bs. nun tekrar bs.).* Mainz 1981
Philipp von Zabern. 614 s., 26 pl. 4° (B/6146-19).
- MORAVCSIK, GYULA: *Stand und Aufgaben der Klaisischen Philologie in Ungarn.*
Berlin 1955 Akademie Verlag. 74 s. = Deutsche Akademie der
Wissenschaften zu Berlin Schriften der Sektion für Altertumswissenschaft
4. 8° (A. IV/7046).
- MOSER, PIERRE A.: *Les Arméniens où est la Réalité.* Saint-Aquilin-de-Poc y 1980
Librairie Éditions Mallier. 141 s. 8° (A. IV/7268).
- MÖHRING, RUBINA: *Türkisches Wien.* Wien 1983 Herold Drug und
Verlagsgesellschaft m. b. H. 96 s. 8° (A. IV/7242).
- Museum of the Applied Arts. Guide.* Beograd 1970 School of Industrial Design.
143 s., 1 plan. 8° (A. IV/7217).
- Mustafa Kemal Atatürk.* Berlin 1982 Akademie Verlag. 48 s. = Sitzungsberichte
der Akademie der Wissenschaften der DDR Gesellschaftswissenschaften
Nr. 7/G. 8° (A. IV/7224).
- MUŞAT, MIRCEA: *Foreign Sources and Testimonies About the Forebears of the
Romanian People. Collection of texts.* Bucharest 1980 Editure Academiei
Republicii Socialiste România. XLIII + 148 s., 2 pl. 8° (A. IV/7319).
- MÜDDERİSOĞLU, ALPTEKİN: *Sakarya. 2. Cilt. 1981-82 Binbirdirek Matbaacılık
Sanayii.* = Yapı ve Kredi Bankası Atatürk'ün 100. Doğum Yılı, Atatürk
Kitapları Dizisi 10. 8° (A. IV/6387).
- MÜLLER, WERNER E. G.—RUDOLF K. ZAHN: *Alternsabhängige Gen-Induktion.
Untersuchungen am Beispiel der Avidin-Synthese im Wachtelovidukt.* Wiesbaden
1982 Franz Steiner Verlag GMBH. 63 s. = Ak. d. wiss. u. d. Lit. Math.-
Naturwiss. Kl. Research in Molecular Biology 11 (1982). 8° (A. IV/47-
11).
- MÜLLER-KARPE, HERMANN: *Bronzezeit. 4. Cilt. 3 Kısım.* München 1980
C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung. 4° (B/6035).

- MÜLLER-WIENER, WOLFGANG: *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls. Byzantion Konstantinupolis-Istanbul bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts.* Würzburg 1977 Verlag Ernst Wasmuth Tübingen. 534 s., 1 hr. = Deutsches Archäologisches Institut. 8° (B/8106).
- MÜNNICH, FRANK E.: *Sozialökonomische Probleme des Gesundheitswesens.* Wiesbaden 1981 Franz Steiner Verlag GMBH. 19 s. = Ak. d. wiss. u. d. Lit. Abh. d. Geistes- u. Sozialwiss Kl. Jahrgang 1981. Nr. 2. 8° (A. IV/6630-2).
- NACHTIGALL, WERNER: *Biotechnik und Bionik-Fachübergreifende Disziplinen der Naturwissenschaft.* Wiesbaden 1982 Franz Steiner Verlag GMBH. 29 s. = Abhandlungen Der Mathematisch-Naturwissenschaftlichen Klasse Jahrgang 1982. NR. 1. 8° (A. IV/7355).
- NAMIK KEMAL: *Külliyat-ı Kemal, Makalât-ı Siyasiye ve Edebiye.* İstanbul 1327 Selânik Matbaası. 96 s. 8° (A. II/2585-1).
- NASHEF, KHALED: *Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes. Cilt 5: Die Orts-und Gewässernamen der mittelbabylonischen und mittelasyrischen Zeit.* Wiesbaden 1982 Dr. Ludwig Reichert Verlag. XXVIII + 341 s., 1 hr. = TAVO, Beiheft Reihe B/7. 8°(A. IV/2006-5).
- NEMETH, GYULA: *Atilla ve Hunları. Çev.: Şerif Baştav.* Ankara 1982 A.Ü. Basımevi. 274 s., 2 hr., 20 res. = A.Ü. D.T.C.F. Yay. No: 318. 8° (A. IV/7296).
- A népvándorlás kora Belgiumban (Wallónie) és Magyarországon.* 60 s. = Belga-Magyar Kulturalis Kapcsolatok. 8° (A. IV/7189).
- NETEA, VASILE: *Nicolea Titulescu.* Bucarest 1982 Editure Ştiinţifică şi Enciclopedică. 80 s. 8° (A. IV/7317).
- NETZER, EHUD: *Greater Herodium.* Jerusalem 1981 "Ahva" Press. VII + 147 s. = Qedem Monographs of the Institute of Archaeology the Hebrew University of Jerusalem 13. 4° (B/8679-13).
- NEU, ERICH: *Glossar zu den Althethitischen Ritualtexten.* Wiesbaden 1983 Otto Harrassowitz. XII + 376 s. = Studien zu den Boğazköy-Texten. Herausgegeben von der Kommission für den Alten Orient d. Ak. d. Wiss. u. d. Lit. Heft 26. 8° (A. IV/7426).
- NEVE, PETER: *Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattuša 1981.* Archäologischer Anzeiger 3, (1982)'den ayrı bs. Berlin 1982 Walter de Gruyter and Co. S. 383-392. = Deutsches Archäologisches Institut. 4° (B/9158).
- NIELSEN, ANNE MARIE: *Corpus of Cypriote Antiquities.* Gothenburg 1983 Paul Aströms Förlag. 47 s. = Studies in Mediterranean Archaeology Vol. XX: 8. 4° (B/5825-8).

- NURUDINOVIC, BISERA: *Bibliografija Jugoslovenske Orijentalistike 1961-1965. Godine. Bibliography of Yugoslav Oriental Studies 1961-1965*. Sarajevo 1981 Orijentalni Institut u Sarajevu. 181 s. = Orijentalni Institut u Sarajevu. Posebna Izdanja IX. 8° (A. IV/2228-2).
- NUTKU, PROF. DR. ÖZDEMİR: *Gösterim Sanatları Terimleri Sözlüğü*. Ankara 1983 Sevinç Basımevi. IX + 374 s. = Türk Dil Kurumu Yayınları: 514. 8° (A. IV/7334).
- OCAK, AHMET YAŞAR: *Türk Heterodoksi Tarihinde "Zindik"- "Hâricî"- "Râfızî" "Mülhid" ve "Ehl-i Bid'at" Terimlerine dair bazı düşünceler*. Tarih Enstitüsü Dergisi XII (1981-1982) Prof. Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı'ndan ayrı bs. S. 507-520. 8° (A. IV/6998).
- OĞUZ, BURHAN: *Türkiye Halkının Kültür Kökenleri. Teknikleri, Müesseseleri, inanç ve âdetleri. 2. cilt. Tarım Hayvancılık, Meteoroloji. 1. Bölüm: İnançlar*. İstanbul 1980 İstanbul Matbaası. 1221 s., 43 res. 8° (A. IV/1182-2).
- OLSEN, STANLEY, J.: *An Osteology of Some Maya Mammals*. Cambridge 1982 Harvard University Press. X + 91 s. = Papers of the Peabody Museum of Arch. and Ethn. Vol. 73. 4° (B/9175).
- XIII. *İskan ve Şehircilik Haftası Konferansları (25-26 Mart 1982) Toplu Konut Sorunları ve Siyasası*. Ankara 1983 A.Ü.S.B.F. Basın-Yayın Y.O. Basımevi. 3 + 133 s. = A.Ü.S.B.F. Yay.: 523; S.B.F. İskân ve Şehircilik Araş. Merkezi Yay.: 15. 8° (A. IV/7227).
- ORTAYLI, İLBER: *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul 1983 Öztürk Matbaası. 208 s. = Hil Yayın. 8° (A. IV/7185).
- Osmanlı Tarihi. 8 Cilt*. Ankara 1982/83 TTK Basımevi. 8° (A. IV/7481).
- OTKAN, PULAT: *Bibliyografya*. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Doğu Dilleri, III, 4, (1983)'den ayrı bs. Ankara 1983 Ankara Üniversitesi Basımevi. S. 181-185. 8° (A. IV/7208).
- OTKAN, DR. PULAT: *Szu-Ma Ch'ien: "General Li'nin Biyografisi", Shih Chi (Tarih Kayıtları), Bölüm 109, Biyografi 49*. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Doğu Dilleri, III, 4, (1983)'den ayrı bs. Ankara 1983 Ankara Üniversitesi Basımevi. S. 135-145. = Çin Kaynaklarından Çeviriler: I. 8° (A. IV/7207).
- OTTEN, HEINRICH — CHRISTEL RÜSTER: *Keilschrifttexte aus Boghazköi. 27. Cilt*. Berlin 1982 Gebr. Mann. Verlag. XV + 50 s. = Ak. d. Wiss. u. d. Lit. Komm. für den Alten Orient. 2° (C/363-27).
- OTTEN HEINRICH — CHRISTEL RÜSTER: *Keilschrifttexte aus Boghazköi. 29. Cilt*. Berlin 1983 Gebr. Mann Verlag. XV + 50 s. = Ak. d. Wiss. u. d. Lit. Kommission f. den Alten Orient. 2° (C/363-29).

- ÖKTEM, DR. NİYAZI: *Le Principe de "La Confusion des Pouvoirs" de Jean-Jacques Rousseau et son Influence sur la Constitution Turque de 1921*. Annales de la Faculté de Droit d'Istanbul 42 (1979)'dan ayrı bs. S. 375-381. 8° (A. IV/7030).
- ÖLÇER, CÜNEYT: *Cumhuriyet Dönemi Türk Kağıt Paraları (1923-1983)*. Genişletilmiş 3. baskı. Ankara 1983 Doğu Matbaası. 126 s. = Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, No: 249 Cumhuriyet Dizisi 12. 8° (A. IV/7404).
- ÖNDER, MEHMET: *Federal Almanya Müzelerinde Türk Eserleri*. Vakıflar Dergisi, XV, (1982)'den ayrı bs. Ankara 1982 Önder Matbaası. S. 127-138. = Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları. 4° (B/9180).
- ÖNDER, MEHMET: *Le mode de se vêtir et de se parer chez les dames seldjoukides*. Fifth International Congress of Turkish Art'dan ayrı bs. S. 655-663. 8° (A. IV/7075).
- ÖNERTOY, OLCAY: *Reşat Nuri Güntekin*. Ankara 1983 Olgaç Basımevi. 152 s. = Türk Diline Emek Verenler Dizisi: 24, Türk Dil Kurumu Yayınları: 506. 8° (A. IV/7329).
- ÖNSOY, DOÇ. DR. RİFAT: *Türk-Alman İktisadî Münasebetleri (1871-1914)*. İstanbul 1982 Ünal Matbaası. IV + 141 s. = Enderun Yayınları: 11. 8° (A. IV/7023).
- ÖNSOY, RİFAT: *Ziya Gökalp'ın İktisadî Görüşleri*. Tarih Enstitüsü Dergisi, Prof. Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı, XII, (1981-1982)'den ayrı bs. İstanbul 1982 Edebiyat Fakültesi Matbaası. S. 355-366. 8° (A. IV/7037).
- Örnekleriyle Türk Çadırları*. Haz.: Cenap Çürük-Ersin Çiçekçiler. İstanbul 1983 Anadolu Matbaa ve Ticaret Koll. Şti. 64 s. = Askeri Müze Yayınları. 8° (A. IV/7241).
- ÖZGE, SEYFETTİN: *Bağış Kitapları ek Kataloğu Kitabı adına göre Cilt 5: Haz.: A. Bayram - L. Bayraktutan-M. S. Çöğenli*. Erzurum 1973 Atatürk Üniversitesi Basımevi. 315 s. = Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Yay.: No: 2. 4° (B/9000-5).
- ÖZEL, SEVGİ: *Besim Atalay*. Ankara 1983 Yorum Basımevi. 104 s. = TDK Yay: 513 Türk Diline Emek Verenler Dizisi: 26. 8° (A. IV/7328).
- ÖZER, DR. İLHAN: *İsviçre'de Bankacılık. (Ekonomik Yönden Bir Araştırma)*. Ankara 1983 DSİ Basım ve Foto Film İşletme Müdürlüğü Matbaası. 73 s. = Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını No: 1983/255. 8° (A. IV/7361).

- ÖZERDİM, SAMİ N.: *Atatürk'ün Dış İlişkilere Değinen Yazıları-Sözleri İçin Kaynakça*. Birleşmiş Milletler Türk Derneği yayınları No: 8'den ayrı bs. Ankara 1982 A.Ü. S.B.F. Basın ve Yayın Yüksek Okulu Basımevi. S. 155-165. = Atatürk'e Armağan. 8° (A. IV/7131).
- ÖZERDİM, SAMİ N.: *Nutuk'ta Özdeş, Benzer Kişi Adları. Seha L. Meray'a Armağan*, II'den ayrı bs. Ankara 1982 S.B.F. Basın ve Yayın Yüksek Okulu Basımevi. S. 501-532. 8° (A. IV/6745).
- ÖZGÜNEL, COŞKUN: *Chryse-Apollon Smintheus Tapınağı 1980-1981 Yılı Kazıları*. IV. Kazı Sonuçları Toplantısı'ndan ayrı bs. Ankara 1982. S. 207-224. = T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü. 8° (A. IV/7201).
- PEREK, F. Z.: *Kur'an ve Atatürk Reformları I. İslamın Temel İlkeleri ve İnandırma Yolları*. 2. Kitap. İstanbul 1983. = Kur'an İncelemeleri: 1. 4° (B/9227).
- PINAR, İBRAHİM: *Gereğçeli Devlet İhale Kanunu. Muhasebe Umumiye Kanunu, Sayıştay Kanunu, Ayniyat Yönetmeliği*. Ankara 1983 Yetkin Yayınları. 244 s. 8° (A. IV/7387).
- El Poblado Iberico del Puntal Dels Llops. (El colmenar) (Olocau-Valencia)*. Valencia 1981 S I P. 193 s., 20 pl. = Servicio de Investigacion Prehistorica 71. 4° (B/9146).
- POHL, INGRID: *Ostia. Roms hamnstad med tre guidade turer*. Göteborg 1983 Paul Aström Förlag. 126 s. = Studies In Mediterranean Archaeology. Pocketbook 24. 8° (A. IV/7398).
- POLLO, STEFENAQ: *La Proclamation de l'Independance, Grand Tournant Dans l'Histoire du Peuple Albanais. (Rapport)*. Tirina 1983. 43 s. = Akademie des Sciences de la RPS d'Albanie. 8° (A. IV/7414).
- Polonya Halk Cumhuriyetinin XXX. cu Kuruluş Yıldönümü ve Polonya ile Türkiye Arasındaki Asırlık İlişkiler*. 19 s. daktilo. 4° (B/9248).
- POPA, MIRCEA N.: *Pozitia României Fată de Turcia in Perioada Conferintei de la Lausanne si în Anii Imediat Urmatori*. Seria Stiinte Sociale Istorie, XVII, (1968)'den ayrı bs. S. 141-154. = Analele Universitatii Bucuresti. 8° (A. IV/7018).
- POPA, MIRCEA N. — MARIN FLOREA: *Contribuțiile Privid Relatiile Româno-Turce in Perioada Interbelică (1925-1935) în Lumina unor Documente de Arhiva*. Istorie, XXII, 1, (1973)'den ayrı bs. S. 125-138. = Analele Universitatii Bucuresti. 8° (A. IV/7009).
- POPAVA, JA. M.: *Nenecko-russkij slovar leshoe narecije*. Jozsef University. 152 s. = Studia Uralo-Altaica 12. 8° (A. IV/7009).

- PORTO, F. G. LO: *Corpus Vasorum Antiquorum: Italia, Museo di Antichita di Torino*. Roma 1969 "l'Erma" di Bretschneider. 44 s., 44 pl. 4° (B/5786-40).
- Prehistoria de la Cuenca Del Rio Limay. Der.: Amalia Sanguinetti de Bórmida*. 1981 Impreso en la Argentina. 183 s. = Universidad de Buenos Aires Facultad de Filosofia Y Letras Instituto de Ciencias Antropologicas Trabajos de Prehistoria Publicación No: 1. 4° (B/9143).
- PRITCHETT, W. KENDRICK: *Studies in Ancient Greek Topography. Part III (Roads)*. Los Angeles 1980 University of California Press. XII + 369 s., 45 pl. = University of California Publications Classical Studies Vol.: 22. 4° (A. II/8264-3).
- Das Problem Österreich Arbeitspapiere. Interdisziplinäre Konferenz über Geschichte, Kultur und Gesellschaft Österreichs im 20. Jahrhundert. Germanistisches Institut, Monash Universität 16-18 Mai, 1980. The Austrian Problem Working Papers. Interdisciplinary Conference on 20th Century Austrian History, Culture and Society. Department of German, Monash University May 16-18, 1980. Der.: Leslie Bodi - Philip Thomson*. 1982 Monash University. VI + 199 s. 4° (B/9210).
- Proceedings of the IXth Meeting of the Permanent International Altaistic Conference Ravello 26-30 September 1966*. Naples 1970 Istituto Universitario Orientale Seminario di Turcologia. XIII + 279 s. 8° (A. IV/5676).
- Proceedings of the International Congress of the History and Philosophy of Science. Yay.: Hakim Mohammad Said*. Islamabad 1979 Hamdard Foundation Press. LXXI + 212 + 74 + 280 s., 8 pl. 8° (A. IV/7243).
- PUTO, ARBEN: *Les Forces Nationales Face au Diktat Imperialiste Dans l'Organisation de l'Etat Albanais (1912-1914). (Rapport)*. Tirana 1983. 8 Nëntori. 39 s. = Academie des Sciences de la Rps d'Albanie. 8° (A. IV/7412).
- QUISPEL, GILLES: *Gnostic Studies I. Cilt.* Leiden 1974 Historisch-Archaeologisch Inst XIV + 239 s. 4° (B/7606-1).
- AL-RADI, SELMA M. S.: *Phlamoudhi Vounari: A Sanctuary Site in Cyprus*. Göteborg 1983 Paul Aströms Förlag. 5 + 136 + 3 s., 52 pl. = Studies in Mediterranean Archaeology Vol LXV. 4° (B/9164).
- RADOVA, ZBORNİK: *Treci Znanstveni Sabor Slavonije I Baranje. 2. Cilt.* Osijek 1983. = Jugoslavenska Ak. Znanosti I Umjetnosti Zavod za Znanstveni za Rad Osijek Posebna Izdanja V. 8° (A. IV/7415-1, 2).

- RASIDONDUG, S. — H.-R. KAMPFE — V. VEIT: *Mongolische Ortsnamen Teil III Plangradzahlen und Namensgruppierungen. Haz.: W. Heissig. Wiesbaden* 1981 Franz Steiner Verlag GmbH. VIII + 207 s. = VOHD, Supl. 5,3. 4 (B/5099-Suppl. 5,3)
- RASTGELDI, SELAHADDIN: *Edessa, den Väsagnade Staden. Stockholm* 1975 Svenska Tryckcentralen AB. 11 s. 8° (A. IV/6722).
- RAU, WILHELM: *Die Brennlense im alten Indien. Wiesbaden* 1982 Franz Steiner Verlag GMBH. 26 s. = Ak. d. Wiss. u. d. Lit. Abh. d. Geistes-u. Sozialwiss. Klass. Jhargang 1982. Nr. 10. 8° (A. IV/7357-10).
- RENNER, DOROTHEE: *Die Textilien in der Sammlung des Prinzen Johann Georg von Sachsen. Wiesbaden* 1982 Franz Steiner Verlag GMBH. 28 s., 12 pl. = Ak. d. Wiss. u.d. Lit. Abd. d. Gesites-u. Sozialwiss. Klass. Jahrgang 1982. Nr. 2. 8° (A. IV/7357-2).
- Repertoire d'Etudes Balkaniques 1966-1975. Vol. 1. Histoire des Peuples Balkaniques (XVe s.-1945). Sofia* 1983 Editions de l'Académie Bulgare des Sciences. XVI + 572 s. = Academie Bulgare des Sciences. 8° (B/9177).
- Reports. XIV International Congress Of The Historical Sciences. 3 Cilt. New York* 1977 Arno Press. 8° (A. IV/7071).
- The Republic of Turkey. New York* 1983 Kuhn Loeb Lehman Brothers International, Inc. 41 s., 1 hr. 4° (B/9202).
- RESCHER, OSKAR: *Abriss der Arabischen Litteraturgeschichte. Gesammelte Werke. 2 Kısım. Osnabrück* 1983 Biblio Verlag. 8°(A. IV/7428).
- Prof. Dr. Reşat Aktan'a Armağan. Ankara* 1982 AÜ Basımevi. IX + 276 s. = AÜSBF Yay. 516. 8° (A. IV/7104).
- Revue Roumaine d'Études Internationales. Notes et Commentaires XVe, 6(56)'den ayrı bs. Bucarest* 1981 Editure Academiei Republicii Socialiste România. S. 619-627. = Académie des Sciences Sociales et Politiques de la République Socialiste de Roumanie. Association de Droit International et Relations Internationales de la République Socialiste de Roumanie. 8° (A. IV/7204).
- Rémái Bronzművészég Pannóniában Römische Bronzeindustrie in Pannonien. Székesfehérvár* 1982. 38 s., 10 pl. = Pannonia. művészeti emlékei 3. Römische Bronzeindustrie in Pannonien 3. 8° (A. IV/7188).
- Római Kori Művészet Pannóniában l'Art de l'Epoque Romaine en Pannonie. Székesfehérvár* 1980. 50 + 24 s. = Pannonia művészeti emlékei 2. Monuments d'Art de la Pannoié 2. 8° (A. IV/7174).

- Romanya'lı Büyük bir Yurtsever, Diplomat ve Devlet Adamı Nicolae Titulescu 1882-1982. Türkiye'nin içten ve sürekli dostu.* İstanbul 1982 Habora Kitabevi. 217 s. 8° (A. IV/7043).
- ROUAULT, OLIVIER: *Archives Royales de Mari XVIII Mukannisum: Letters et Documents Administratifs.* Paris 1976 Librairie Orientaliste Paul Geuthner. 8 s., 58 pl. = Textes Cunéiformes de Mari II. 4° (B/4299-18,2).
- RÖNNEFARTH, HELMUTH: *Konferenzen und Verträge, 2. Bölüm: 1493-1952.* Bielefeld 1953 Velhagen und Klasing. 448 s. 8° (A. III/3438-2).
- RUSSELL, H. F.: *Pre-Classical Pottery of Eastern Anatolia. Based on survey by Charles Burney of sites along the Euphrates and around Lake Van.* Great Britain 1980 Bar Ppublished. VI + 176 s. = British Institute of Archaeology at Ankara Monograph No. 2 Bar International Series 85. 8° (B/8712)
- RYSTEDT, EVA: *Acquarossa. Vol. IV: Early Etruscan Akroteria from Acquarossa and Poggio Civitate (Murlo).* Stockholm 1983 Distributor Paul Aströms Förlag. 169 + 7 s., 31 pl. = Skrifter Utgivna av Svenska Institutet I Rom, 4, XXXVIII: IV. 4° (B/8927-4).
- SABİS, ALİ İHSAN: *1943 İlkbaharında harp vaziyeti, İlkbaharda muhtelif cephelelerdeki harp hareketleri ve harbin inkişaf dereceleri hakkında mütalaalar, İkinci cihan harbi kitabının ikinci cildi.* İstanbul 1943 Tan Matbaası. 136 s. 8° (A. I/5052).
- SABİS, ALİ İHSAN: *İkinci Cihan Harbi. 3 Cilt.* İstanbul 1943/44 Tan Basımevi. 8° (A. I/5052).
- SADIKAJ, DILAVER: *Levizja për Emancipimin e Plotë te Gruas. Anë vitet 1967-1970.* Tiranë 1982 Kombinati Poligrafik. 164 s. = Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë Instituti i Historisë. 8° (A. IV/7364).
- SAFAR FUAD—M.A MUSTAFA—SETON LLOYD: *Eridu.* Baghdad 1981 Stade Organization of Antiquites and Heritage Baghdad. 365 s. 4° (B/9229).
- SÄFLUND, BARIE - LOUISE: *Stamped Amphora Handles.* Stockholm 1980 Paul Aström Publishers. 27 s., 1 pl. = Swedish Research Institute in Istanbul, Labraunda Vol II, part 2. 4° (B/3840-II).
- SAKAMOTO, YASUYUKI: *Mongo Goishū.* Tokyo 1976 Ajia-Afurika Gongo-Bunka Kenkyu Sho. 277 s. = Mon Dili Sözlüğü. 8° (B/9110).
- SAKELLARAKIS, J. A: *Athen Nationalmuseum.* Berlin 1982 Gebr. Mann. Verlag. 230 s. = CMS I Suppl. 4° (B/6373-Suppl. 1).
- SARIASLAN, DOÇ. DR. HALİL: *İşletmecilikte Fortran IV ile Programlama.* Ankara 1983 A.Ü. S.B.F. ve Basın -Yayın Yüksek Okulu Basımevi. VII + 184 s. = A.Ü. S.B.F. Yay. 527. 8° (A. IV/7392).

- SARICA, MURAT: *Birinci Dünya Savaşından Sonra Avrupa'da Barışı Kurma ve Sürdürme Çabaları (1919-1929)*. İstanbul 1982 Gür-Ay Matbası. VIII + 280 s. = İÜSBF 8° (A. IV/7133).
- SCHACHERMEYR, FRITZ: *Die Griechische Rückerinnerung im Lichte Neuer Forschungen*. Wien 1983 Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 393 s., 397-415 ek., 9 + 28 pl, = Öst. Ak. d. Wiss. Phil.-Hist. Kl. Sitzb., 404. 8° (A. IV/7215).
- SCHEFFER, CHARLOTTE: *Acquarossa. The Cooking Stands*. Stocholm 1981 Paul Aströms Förlag. 96 s., 1 pl. = Skrifter Utgivna av Svenska Ins. I Rom. 4° XXXVIII-II, 2. 4° (B/8927-II, 2).
- SCHMITT, GÖTZ: *Ein indirektes Zeugnis der Makkabäerkämpfe. Testament Juda 3-7 und Parallelen*. Wiesbaden 1983 Dr. Ludwig Reichert Verlag. 5 + 80 s. = TAVO. Beiheft Reihe B/49. 8° (A. IV/7250).
- SCHÖNERT-GEISS, EDITH: *Griechisches Münzwerk. Die Münzprägung von Bisanthe Dikaia Selymbria*. Berlin 1977 Akademie-Verlag. V + 62 s., 8 pl. = Schriften zur Geschichte und Kultur der Antike. 13. 4° (B/9169-13).
- SCHÖNERT-GEISS, EDITH: *Griechisches Münzwerk. Die Münzprägung von Byzantion teil II: Kaiserzeit*. Berlin 1972 Akademie-Verlag. pl. 63-131. = Deutsche Ak.d. Wiss. zu Berlin Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie Schriften zur Geschic the und Kultur der Antike 2. 4° (B/9167-2 tafel).
- SCHRÖDER, WERNER: *Arabel'-Studien I. Prolegomena zu einer Ausgabe Ulrichs von dem Türkin*. Wiesbaden 1982 Franz Steiner Verlag GMBH. 147 s. = Ak. d. Wiss. u. d. Lit. Abh. d. Geistes-u. Sozialwiss. Klass. Jahrgang 1982. Nr. 6. 8° (A. IV/7357-6).
- Schwäbische Familie. Beiträge zur Volkskunde der Banater Deutschen. Yay.: Hans Gehl*. Temeswar 1981 Facla Verlag. 244 s. 8° (A. IV/7216).
- SCHWARZ, KLAUS—HARS KURIO: *Die Stiftungen des osmanischen Grosswesirs Koğa Sinan Pascha (gest. 1596) in Uzunğaova Bulgarien*. Berlin 1983 Klaus Schwarz Verlag. IV + 81 s. = Islamkundliche Untersuchungen Bd. 80. 8° (A. IV/7225).
- The Second International Symposium on Studies in the History of Arabia 1979. Pre-Islamic Arabia. Abstracts of the Papers*. Riyad 1979 Riyad Üiversity Press. X + 1-11, 27-128 + 118 s. 8° (A. IV/5513).
- Seha L. Meray'a Armağan. 2. Cilt*. Ankara 1982 AÜ SFB Basın ve Yayın Yüksek Okulu Basımevi S. V + 359-830. 8° (A. IV/5992-2).

- SEHER, CARL: *Reisen und Studien in Persien, Armenien, Kurdistan, Mesopotamien und Aegypten*. Elmshorn 1902 Gebr. Bramstedt. X + 216 s. = In der Welt des Halbmondes. 8° (A. IV/6999).
- Selection of 33 Turkish Miniatures*. İstanbul 1983 Cem Ofset Matbaacılık San. A.Ş. 8 s., 32 res. = Dost Yayınları. 2° (C/580).
- SELEN, PROF. DR. NEVIN: *Phonologie Morphologie Syntax der deutschen Sprache*. Ankara 1983 Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Basımevi. VI + 150 s. = AÜ DTCF Yay. 329. 8° (A. IV/7274).
- SENA, CEMİL: *Büyük Filozoflar Ansiklopedisi. 4 cilt*. 1969 Yaylacılık Matbaası. 8° (A. IV/7175-1, 2, 3, 4).
- The Series-Har-ra = Hubullu. Tablets XX-XXIV. Yay.: Erica Reiner*. Roma 1974 Pontificium Institutum Biblicum. XII + 172 s., VI lev. = Materials for the Sumerian Lexicon MSL XI. 4° (B/5702-11).
- SEVİM, PROF. DR. ALI: *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*. Ankara 1983 Türk Tarih Kurumu Basımevi. 44 s., 6 res. = TTK Yay. XX. Dizi-Sa. 7. 8° (A. IV/7363).
- SHAW, STANFORD J.: *Professor Paul Wittek, 1894-1978*. Int. J. Middle East Stud., 10, (1979)'den ayrı bs. Los Angeles S. 139-141. 8° (B. /9084).
- The Siddhasāra of Ravigupta. 2. Cilt: The Tibetan Version with Fecing English Translation. Yay. ve Çev.: R.E. Emmerick*. Wiesbaden 1982 Franz Steiner Verlag GmbH. VIII + 482 s. = VOHD. Suppl. 23,2. 4° (B/5059 - Suppl. 23, 2).
- SIEDENTOPE, HEINRICH B.: *Corpus Vasorum Antiquorum. Deutschland Nordrhein-Westfalen. 1. Cilt: Düsseldorf, Het jens-Museum Krefeld, Kraiser-Wilhelm-Museum Neuss, Clemens-Sels-Museum*. München 1982 C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung. 4° (B/5081-49).
- SILIER, DOÇ. DR. OYA: *Keban Köylerinde Sosyo Ekonomik Yapı ve Yeniden Yerleşim Sorunları*. Ankara 1976 Nuray Matbaası. 346 s., 2 hr. = O.D.T.Ü. İdari İlimler Fakültesi No: 7. 8° (A. IV/7234).
- SIMON, MARCEL: *La Civilisation de l'Antiquité et le Christianisme*. Paris 1972 ARTHAUD. 562 s., 77 pl. = Les Grandes Civilisation 12. 8° (A. III/1829-12).
- SINGER, ITAMAR: *The Hittite KI. LAM Festival. Part One*. Wiesbaden 1983 Otto Harrassowitz. XVIII + 182 s. = Studien zu den Boğazköy-Texten, Herausgegeben von der Kommission für den Alten Orient der Akademie der wissenshaften und der Literatur Heft 27. 8° (A. IV/7304).

- Sivas'tan Ankara'ya. 18-27 Aralık 1919.* İstanbul 1983 Boğaziçi Üniversitesi Matbaası. 32 s. 8° (A. IV/7042).
- Siyonizm ve Irçılık. Haz.: Prof. Dr. Türkkiye Ataöv.* Ankara 1982 AÜ. Basımevi. XIII + 286 s. = AÜSBF. Yay. 511. 8° (A. IV/7108).
- SOBOUL, ALBERT: *La Civilisation et la Révolution Française. II La Révolution Française.* Paris 1982 ARTHAUD. 547 s. = Les Grandes Civilisation 18. 8° (A. III/1829)-18).
- Sofroni Vracanski Vie et Tribulations du Pecheur Sofroni. Çev.: Jack Feuillet.* Sofia 1981 Sofia-Presse. 227 s. 8° (A. IV/7287).
- SOLU, HAMI KILIÇ ASLAN: *Bir Varmış Bir Yokmuş. Çev.: Perran Özben.* Ankara 1983 Demircioğlu Matbaacılık. VIII + 196 s. 8° (A. IV/7060).
- SOYSAL, ÖZER: *Türkiye'de Çağdaş Bibliyografik-Dokümanter Hizmetlerin Gelişimi. The Development of the Current Bibliographical and Documentation Services in Turkey.* Ankara 1983 DTCF Basımevi. 6 + 156 s. = A.Ü D.T.C.F. Yay. No: 336. 8° (A. IV/7278).
- Sprachwissenschaftliche Ergebnisse der Deutschen Turfan Forschung. Band 4: Faksimiles.* Berlin 1983 Klaus Schwarz Verlag. 16 + 195 s. = Opuscula Band III: Band 4. 4 (B/8448-4).
- Srbija uzavrşney fazi velike istočne krize (1877-1878). Naucni Skup. La Serbie dans la dernière phase de la grande crise d'Orient (1877-1878). Yay.: Danica Milic.* Beograd 1980 Prosveta. 512 s. = İstorijski Institut Zbornik Radova No. 2. 8° (A. IV/5610).
- SRIVESTAVA, M. P.: *The Korean Conflict. Search for Unification 2. bs.* New Delhi 1982 Prentice Hall of India Private Limited. VII + 120 s. 8° (A. IV/7165).
- STEWIG, REINHARD: *Die Türkei.* Lexikothek Länder Völker Kontinente I' den ayrı bs. Bestelsmann, Lexikon-Verlag. S. 291-306 + 357-364. 4° (B/9063).
- Stockholm. Text: Per Anders Fogelström.* Stockholm 1983 Ljunglöfs Offset AB. 96 s. 8° (A. IV/7378).
- SUCEVEANU, ALEXSANDRA: *Histria VI Les Thermes Romains.* Bucarest 1982 Diffusion De Boccard. 236 s., 9 pl. = Insitut d'Archéologie de Bucarest. 4° (B/6788-6).
- SÜLEYMAN, SÛDİ: *Usûl-i Meskûkât-ı Osmanîyye ve Ecnebiyye. Haz.: İbrahim Artuk - Cevriye Artuk.* İstanbul 1982 Ünal Matbaası. 42 + 4 + 247 s., 2 res. 8° (A. IV/7058).

- A Survey of Persian Art. From Prehistoric Times to the Present. Yay.: Arthur Upham Pope-Phyllis Ackerman. Tehran 1967 Asia Institute of Pahlavi University. XIX + 2879-3205 + XI s., 26 pl. = An Asia Institute Book. 4° (B/9109-14).*
- ŞAKİROĞLU, Y. DOĞ. DR. MAHMUT H.: *Fatih Sultan Mehmet'in Galatalılara Verdiği Fermanın Türkçe Metinleri, Prof. Agostino Pertusi 1918-1979.* Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Araştırmaları Dergisi, XIV, (1983)'den ayrı bs. Ankara 1983 Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Basımevi. S. 211-232. 8° (A. IV/7081).
- ŞAKİROĞLU, MAHMUT: *Venedik Devlet Arşivi'inde Bulunan İstanbul Balyosu Arşivi Üzerinde Bir Araştırma.* Studia Turcologica Memorique Alexii Bombacı Dicata'dan ayrı bs. Napoli 1982. S. 469-480. = Istituto Universitario Orientale Seminario di Studi Asiatici Series Minor XIX 8° (A. IV/7240).
- ŞENER, HASAN: *Federal Almanya Bütçe sistemi.* Ankara 1983 DSI Basım ve Foto-Film İşletme Müdürlüğü Matbaası. 2 + 72 s. = Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını: 1938/251. 8° (A. IV/7247).
- ŞİMSİR, BİLÂL N.: *British Documents on Ottoman Armenians. Cilt II. (1880-1890).* Ankara 1983 TTK Basımevi. LXXVII + 784 s., 4 res. = Publications of the Turkish Historical Society Serial VII-No: 78. 8° (A. IV/6974-2)).
- Tainia, Roland Hampe zım 70. Geburtstag am 2. Dezember 1978. Dargebracht von Mitarbeitern, schülern und Freunden. Haz.: H.A. Cahn-E. Simon. 2 Cilt. texte ve tafeln.* Mainz 1980 Verlag Philipp von Zabern. = Tainia, Festschrift für Roland Hampe. 4° (B/8978).
- TAMKOÇ, METİN: *Manual for Term Paper and Seminar Reports.* Ankara 1967 Mars Matbaası. XI + 65 s. = İdari İlimler Fakültesi No: 10. 8° (A. IV/7235).
- TANERİ, KEMAL ZÜLFÜ: *Türk Edip ve Tarihçilerinden Süleyman Hüsnü Paşa'nın Hayatı ve Eserleri.* Ankara 1963 Gnkur. Basımevi. 2 + 48 s., 2 res. = T.C. M.S.B. Araştırma ve Geliştirme Başkanlığı Yayınları No: 32. 4° (B/9243).
- TANSEL, DR. SELÂHATTİN: *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar II.* Ankara 1973 Başbakanlık Basımevi. 251 s. = Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Yayınları: 6/2. 8° (A. III/7913-2).
- TANSEL, DR. SELÂHATTİN: *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar III.* Ankara 1973 Başbakanlık Basımevi. 260 s. = Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Yayınları: 6/3. 8° (A. III/7913-3).

- TANSEL, DR. SELÂHATTİN: *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar IV*. Ankara 1974 Başbakanlık Basımevi. 246 s. = Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Yayınları: 6/4. 8° (A. III/7913-4).
- TARNOVSKY, KONSTANTİN: *Illustrated History of the USSR. Feudalism Capitalism Socialism. A Brief Outline*. 1982 Novosti Press Agency Publishing House. 176 s. 8° (A. IV/7192).
- TEKELİ, İLHAN—SELİM İLKİN: *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadî Politika Arayışları*. Ankara 1977 Şafak Matbaası. VII + 702 s. = ODTÜ İdari ilimler Fak. Yay. No: 30. 8° (A. IV/7239).
- TEKİN, PROF. DR. TALÂT: *Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi*. Belleten, XLVI, 184, (1982)'den ayrı bs. Ankara 1983 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 795-538, 5 pl. 8° (A. IV/7343).
- TEKŞÜT, İRFAN—NECATİ ÖKSE: *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, V. Cilt 3. Kitap Çanakkale Cephesi Harekatı (Haziran 1915-Ocak 1916)*. Ankara 1980 Genelkurmay Basımevi. I + XIV + 626 s., 69 kroki, 16 kuruluş, 1 hr., 4 çizelge, 2 şema. 8° (A. II/7188).
- TEZCAN, DURMUŞ: *Ferritorialite et Conflits de Juridictions En Droit Penal International*. Ankara 1983 A.Ü. S.B.F. ve Basın-Yayın Yüksek Okulu Basımevi. XX + 460 s., 2 levha. = Publication de la Faculte des Sciences Politiques de l'Universite d'Ankara no: 525. 8° (A. IV/7393).
- THOBIE, JASQUES: *Phares Ottomans et Emprunts Turcs 1904-1961*. Sorbonne 1972 Editions Richelieu. 218 s. = Pub. de la Sorbonne, Sene Internationale 3. 8° (A. IV/6925).
- TILLE, URMIN: *Weltgeschichte. Westasien*. Wien 1913 Leipzig und Wien. XII + 594 s., 38 pl., 6 hr. 4° (B/9067-2).
- TITLEY, NORAH M.: *Miniatures from Persian Manuscripts. A Catalogue and Subject Index of Paintings from Persia, India and Turkey in the British Library and the British Museum*. London 1977 British Museum Publications Limited. XII + 358 s., 20 pl. 4° (B/9214).
- TJÄDER, JAN-OLOF: *Die Nichlliterarischen Lateinischen Papyri Italiens aus der Zeit 445-700*. Stockholm 1982 Paul Aströms Förlag. XII + 374 + 7 s., 2 pl. = Skrifter Utgivna av Svenska Institutet I Rom XIX, 2 Acta Instituti Romani Regni Sueciae, Series in 4°, XIX: 2. 4° (B/5238-2).
- TODERINI, GIAMBATISTA: *Letteratura Turchesca. Dell'Abate. (Üç cilt birarada)*. Venezia 1787 Presso Giacomo Storti. 8° (A. IV/7683).

- TOPÇU, MEHMET: *ABD'in Mali Aracı Kurumlar ve Amerikan Bankacılığı ile Finans Piyasasındaki Son Gelişmeler*. Ankara 1983 DMO İşletme Müdürlüğü Basım Müessesesi. 4 + 84 s. = Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını: 1983/257. 8° (A. IV/7360).
- Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Kılavuzu. II. Fasikül C-Ç-D-F-G-H*. İstanbul 1940 Maarif Matbaası. S. 97-192, 57 lev. 8° (A. II/3214).
- Toprak Reformu Kanunu Tasarısı*. Ankara 1972. 3 + 122 s. 4° (B/9222).
- TRITTON, A. S.: *İslâm Kelâmı. Çev: Prof. Dr. Mehmet Dağ*. Ankara 1983 Ankara Üniversitesi Basımevi. 216 s. = Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları No: 157. 8° (A. IV/7371).
- TURAN, ŞERAFETTİN: *Mondros Mütarekesi Ertesinde Mustafa Kemal'in Orduya, Siyasete ve İngilizlerin Tutumuna İlişkin Düşünceleri*. Belleten, XVI, 182, (1982)'den ayrı bs. Ankara 1982 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 337-346, 1 pl. 8° (A. IV/6831).
- Turkuc-Bulgarian-Hungarian Relations. (VIth-XIth Centuries)*. Budapest 1981 Diószegi István dékán. 163 s. = Studia Turco-Hungarica Tomus V. 8° (A. IV/6991).
- Turkish Art. Haz.: Esin Atıl*. Washington 1980 Smithsonian Institution Press. 386 s. 4° (B/9236).
- Turkish Court of Accounts*. Ankara 1983 Türk Tarih Kurumu Basımevi. 16 s. 4° (B/9226).
- Türk Bilim Politikası 1983-2003*. Ankara 1983. XIV + 270 s., 2 lev. 4° (B/9251).
- Türk Edebiyatında Aşk'ın 1000 Yılı*. 168 s. = Milliyet Sanat Dergisi Eki. 4° (B/9174).
- Türk Mulfağı Sempozyumu Bildirileri. 31 Ekim-1 Kasım 1981*. Ankara 1982 Ankara Üniversitesi Basımevi. 12 + 257 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı, Milli Folklor Araştırma Dairesi Yay.: 41; Seminer, Kongre Bildirileri Dizisi: 12. 8° (A. IV/7112).
- Die Türken vor Wien. Europa und die Entscheidung an der Donau 1683*. Wien 1983 Agens-Werk Geyer + Reisser. 411 s., 9 hr., 23 res. 8° (A. IV/7246).
- Türkiye Ansiklopedisi 1923-1973. 4 Cilt*. İstanbul 1974 Kaynak Kitaplar Basım Yayın ve Ticaret A.Ş. 4° (B/9200).
- TRT 1984 Genel Yayın Planı*. (Ankara). = TRT Yayın Planlama Koordinasyon ve Değerlendirme Dairesi Başkanlığı. 4° (A. IV/7359).

- Türkiye'de 1931-1979 Yılları Arasında Yayınlanmış On Süreli Mimarlık Yayını İçin Bir Dizin Çalışması. Haz.: Yurdanur Taneri. Ankara 1981 ODTÜ Mimarlık Fakültesi Basım İşliği. IV + 247 s. = ODTÜ Mim. Fak. Ara-Yayınları No.B-1 09 81. 8° (A. IV/7434).*
- Türkiye'de Halk Ağızlarından Derleme Sözlüğü. XII. cilt Ek. I. Ankara 1982 Türk Tarih Kurumu Basımevi. XV + 4403-4842 s. = TDK Yay. 211/12. 8° (A. II/7367-12, ek I).*
- Türkiye'de Toplumsal Araştırmalarında Yaklaşımlar ve Yöntemler Semineri. Der.: Dr. Seyfi Karabaş—Dr. Yaşar Yeşilçay. Ankara 1977 Baylan Matbaası. 10 + 302 s. = Türk Halk Bilimi Topluluğu Yay. No: 2. 8° (A. IV/7231).*
- TÜRKMEN, PROF. MUHLIS: *Türkiye'den çizgiler. İstanbul 1982. 9 + 89 s. = İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Yayın No. 88. 8° (A. IV/6988).*
- TZSCHASCHEL, GÜNTER: *Verteilung. Abundanzdynamik und Biologie mariner interstitieller Rotatoria. Wiesbaden 1980 Franz Steiner Verlag GMBH. 58 s. = Ak. d. Wiss. u. d. Lit. Math.-Naturwiss. Kl. Mikrofauna des Meeresbodens 81 (1980). 8° (A. III/5866-81).*
- UĞURLU, DR. M. CEMİL: *Tarihçi ve Düşünür Enver Ziya Karal (1906-1982). Belleten, XLVI, 184, (1982)'den ayrı bs. Ankara 1983 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 839-844, 1 pl. 8° (A. IV/7341).*
- Uluslararası Kuruluşlar ve Türkiye. Ankara TİSA Matbaacılık Sanayii Ltd. Şti. 96 s. = Türk-Atlantik Andlaşması Derneği Yayınları: 6. 8° (A. IV/7256).*
- ULUSU, BÜLEND: *Başbakan Bülend Ulusu'nun Konuşma Demec ve Mesajları 1 Ocak 1983 - 6 Kasım 1983. Ankara 1983 Başbakanlık Basımevi. 4 + 492 s., 5 res. 8° (A. IV/6524-2).*
- Unesco Türkiye Milli Komisyonu Genel Kurulu XVII. 1. Toplantısı Tutanağı (24-26 Aralık 1982 Ankara). 56 s. fotokopi. 4° (B/9218).*
- University of Durham Department of Paleography and Diplomatic. List of Papers of General Charles Grey list of Papers Dealing With Turkey. 10 yaprak. 4° (B/9123).*
- UYGUNER, MUZAFFER: *Sait Faik Abasıyanık. Ankara 1983 Olgaç Basımevi. 200 s. = TDK Yay.: 507. 8° (A. IV/7330).*
- ÜLGENER, SABRİ F.: *Zihniyet Aydınlar ve İzm'ler. Denemeler ve Araştırmalar. Ankara 1983 Aslımlar Matbaası. 162 s. = Mayaş Yayınları: 5. Araştırma Dizisi: 1. 8° (A. IV/7158).*

- Prof. Dr. Ümit Yaşar Doğanay'ın Anısına Armağan. 2. Cilt.* İstanbul 1982
Fakülte Matbaası. = İÜ SBF Yay. 1. 8° (A. IV/7135-1, 2).
- ÜNAL, DOÇ. DR. CAVIT: *Eğitim Psikolojisi*. Ankara 1983 DTCF Basımevi.
116 s. = AÜ DTCF Yay. No: 331. 8° (A. IV/7275).
- ÜNAL, VUSLAT: *Zwei Gräber eurasischer Reiternomaden im nördlichen Zentralanatolien*. Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie'den
ayrı bs. Sonderdruck 1982. S. 65-81. 8° (A. IV/7406).
- Üniversite Yönetiminin Uluslararası Sorunları Sempozyumu*. Ankara 1979. 57 s.
teksir. AÜ Eğitim Fakültesi. 4° (B/9224).
- ÜNVER, DR. İSMAIL: *Ahmedî İskender-Nâme. İnceleme-Tıpkıbasım*. Ankara
1983 Türk Tarih Kurumu Basımevi. 7 + 52 + 75 s. TDK Yay.: 504. 4°
(B/9232).
- Vahsiyetü'r-Rûm fi Kıbrıs*. Ankara Gündüz Matbaacılık. 40 s. = Kıbrıs
Federe Devleti Turizm ve Tanıtma Bakanlığı. 4° (B/9120).
- VÉRTESALJI, PETER PAUL: *Babylonien zur Kupfersteinzeit*. Wiesbaden 1984
Dr. Ludwig Reichert Verlag. 302 s. = TAVO. Beiheft Reihe B/35. 4°
(B/9257).
- VILAIN, CHARLES: *Les Quatre Armistices de 1918. Alonioue Moudros Padoue
Rethondes*. Paris 1968 Editions France-Empire. 387 s. fotokopi. 8° (A. IV/
7430).
- VELIMAN, VALERIU: *Citeva Consideratii Privind Haraciul Moldovei la Mijlocul
Secolului al XVI-Lea*. Din Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A.
D. Xenopol, XIX, (1982)'den ayrı bs. Editure Academiei Republicii
Socialiste România. S. 285-301. = Academia de Științe Sociale și
Politic a Republicii Socialiste România. 8° (A. IV/7191).
- Vocablarul Minimal Al Limbii Române. Cu Traducere In Limbile Engleză, Franceză,
Spaniolă. Pentru Studenti Străini*. București 1981 Editura Didactica și
Pedagogica. 252 s. 8° (A. IV/6627).
- Vorträge gehalten auf der 28. Rencontre Assyriologique Internationale in Wien. 6.-10.
Juli 1981*. Horn 1982 Verlag Ferdinand Berger and Söhne Gesellschaft
M.B.H. XVI + 410 s., 31 pl., 2 hr. = Archiv für Orientforschung
Beiheft 19. 4° (B/9192).
- WEGRZYNOWICZ, TERESA: *Szczatki Żwierzece Jako Wierzeń W Czasach
Cialopalenia Żwiok*. Warszawa 1982. 334 s. = Państwowe Muzeum
Archeologiczne. 8° (A. IV/7316).

- WEHGARTNER, IRMA: *Corpus Vasorum Antiquorum. Deutschland Würzburg, Martin von Wagner Museum.* München 1983 C.H. Beck'sche Verlagbuchhandlung. 73 s., 52 pl. = Union Académique Internationale. 4° (B/5081-51, 3).
- WEINCARTEN, JUDITH: *The Zakro Master and His Place in Prehistory.* Göteborg 1983 Paul Aströms Förlag. VII + 144 + 37 s., 25 pl. = Studies in Mediterranean Archaeology Pocket-book 26. 8° (A. IV/7427).
- WELLS, BERIT: *Asine II. Results of the Excavations East of the Acropolis 1970-1974. 4. Fasc.: The Protogeometric Period. 2. Part: An Analysis of the Settlement.* Stockholm 1983 Distributor Paul Aströms Förlag. 148 s. = Skrifter Utgivna Av Svenska Institutet I Athen, 4°, XXIV: 4: 2. 4° (B/7700-4, 2).
- WENGER, OTTO PAUL: *Einführung in die Numismatik.* Bern 1978 Schweizerische Kreditanstalt. 67 s. = Schriftenreihe der Schweizernen Kreditanstalt Heft 50. 8° (A. IV/7057).
- WERNER, ERNST: *Überlegungen zum Problem der Stagnation im Türkischen Feudalismus: Das 15. und 16. Jahrhundert.* Jahrbuch für Geschichte des Feudalismus, band 5'den ayrı bs. Berlin 1981 Akademie Verlag. S. 125-147. 8° (A. IV/6723).
- WESTHEIDE, WILFRIED: *Interstitielle Fauna von Galapagos: XXVI. Questidae, Cirratulidae, Acrocirridae, Ctenodrilidae (Polychaeta).* Wiesbaden 1981 Franz Steiner Verlag GMBH. 26 s. = Ak. d. Wiss. u. d. Lit. Math.-Naturwiss. Kl. Mikrofauna des Meeresbodens 82 (1981). 8° (A. IV/5866-82).
- Who's who in the World. 6. bs. 1982-1983.* Chicago 1982 Marquis Who's Who. XIV + 1178 s. 4° (B/9154).
- Why Independence.* 1983 The Public Information Office. 27 s. 8° (A. IV/7423).
- WILLSON, A. LESLIE: *Übersetzen als Hochstapelei.* Wiesbaden 1982 Franz Steiner Verlag GMBH. 10 s. = Ak. d. Wiss. u. d. Lit. Abh. d. Kl. d. Lit. Jahrgang 1981/82. Nr. 5. 8° (A. IV/6681-5).
- WOODHEAD, CHRISTINE: *Ta'likī zāde 's şehname-i hümāyūn. A history of the Ottoman campaign into Hungary 1593-94.* Berlin 1983 Klaus Schwarz Verlag. 4 + VII + 421 s. = Islamkundliche Untersuchungen Bd. 82. 8° (A. IV/7339).
- Yassı Ada. Volume I: A Seventh-Century Byzantine Shipwreck.* United States of America 1982 Texas A ve M University Press. XVI + 349 s., 12 pl. = The Nautical Archaeology Series No: 1. 4° (B/9182-1).

- YAVUZ, PROF. FEHİMİ: *Ölüm Duyuruları. (Seçmeler)*. Ankara 1983 Şafak Matbaası. 135 s. = Dayanışma Yayınları: 29. 8° (A. IV/7399).
- Yeni Tarama Sözlüğü. Düz.: Cem Dilçin*. Ankara 1983 Ankara Üniversitesi Basımevi. XI + 483 s. = Türk Dil Kurumu Yayınları: 503. 8° (A. IV/7335).
- YETKİN, DOÇ. DR. ÇETİN: *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi*. 1983 Altın Kitaplar Matbaası. 320 s. = Bilimsel Sorunlar Dizisi. 8° (A. IV/7160).
- YOUNG, RODREY S.: *The Gordion Excavations Final Reports. 1. Bölüm: Three Great Early Tumuli*. Pennsylvania 1981 The University Museum. XXXVII + 326 s., 101 pl., 2 hr., 3 figür. = University Museum Monograph 43. 4° (B/9149).
- YÜCEL, PROF. DR. YAŞAR: *II. Osman Adına Yazılmış Zafer-Nâme. Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler VI*. Ankara 1983 DTCF Basımevi. 5 + XXXIX + 187 s., 1 hr. = A.Ü. DTCF Yay. No: 338. 8° (A. IV/6610-6).
- ZE'BİDİ, ZEYNÜ'D-DİN AHMED B. AHMED B. ABD'UL-LÂTİFF: *Sahih-i Buhâri muhtasarı Tecrid-i Sarih tercemesi ve şerhi. Çev.: Kâmil Miras*. Ankara 1972 Türk Tarih Kurumu Basımevi. 480 s. = Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.: 123-7. 8° (A. II/5851-10).
- ZIBELIUS, KAROLA: *Der Löwentempel von Naq'a in der Butana (Sudan) IV*. Wiesbaden 1983 Dr. Ludwig Reichert Verlag. 104 s. = TAVO. Beiheft Reihe B 48/4. 4° (B/9215-4).
- ZIEGENAUS, OSKAR: *Das Asklepieion, 3. Teil Die Kultbauten aus Römischer zeit an der Ostseite des heiligen bezirks*. Berlin 1981 Walter de Gruyter. VI + 123 s., 91 pl. 4° (B/6773-3).

B. DERGİLER

- Acta Archaeologica XXXIV, 1-4 (1982); XXXV, 1-2 (1983).
- Acta Asiatica 44 (1983).
- Acta Historiae Artium XXVIII, 1-2, 3-4 (1982).
- Acta Historica XXVIII, 1-4 (1982); XXIX, 1 (1983).
- Acta Orientalia XXXVI, 1-3 (1982); XXXVII, 1-3 (1983):
XXXVII-P. AALTO, *Swelles of the Mongol-Storm around the Baltic*. S. 5.
- F. AUBIN, *Pensee Romana-Germanique et droit Mongol Contemporain: Le Langage juridique en Republique Populaire de Mongolie*. S. 17.

- L. BAZIN, *Notes de Toponymie Turque Ancienne*. S. 57.
 L. BESE, *The Motive of the Triple Coffin in a Mongolian Folk Tale*. S. 61.
 K. CZEGLEDY, *Zur Stammesorganisation der Türkischen Völker*. S. 89.
 T. DAMDINSUREN, *A Brief Review of Tibetan and Mongolian Stories from the Pancatantra*. S. 95.
 G. DOERFER, *Ein Türkischer Dialekt aus der Gegend von Hamadan*. S. 99.
 I. ECSEDY, *The Oriental Background to the Hungarian Tradition About "Atilla's Tomb"*. S. 129.
 A. V. GABAIN, *Von Ötüken nach Iniquit-Sahri. Studie zur Akkulturation der Alt-Türken*. S. 183.
 XXXVII-S.L.WEST, *The Qişsa-i Yûsuf of Ali: The First Story of Joseph in Turtic Islamic Literature*. S. 69.
 G. SCARCIA, *Heracles-Verethragna and the Mi'râj of Rustam*. S. 85.
 K. SCHWARZ, *Die Sammlung Türkischer Handschriften in der Staatsbibliothek Preubischer Kulturbesitz (Berlin|West)*. S. 111

Alba Regia XIX (1981).

Alt-Orientalische Forschungen IX (1982):

L.V. CLARK, *The Manichean Turic Poethi-Book*. S. 145.

The American Historical Review LXXXVIII, 3, 4 (1983).

American Journal Archaeology LXXXVII, 3, 4 (1983).

Amme İdareleri Dergisi XVI, 3 (1983):

A.F. AR, *Türkiye ve Amerika Birleşik Devletlerinde Yapılan Bazı İdari Reform Çalışmaları*. S. 65.

E. OYAL, *Türkiye'de Kamu Bankacılığı: Gelişimi ve Güncel Sorunları*. S. 101.

Anatolian Studies XXXII (1982):

Recent Archaeological in Turkey. S. 9.

Anatolica IX (1982):

M. ÖZDOĞAN, *Tilkiburnu. A Late Chalcolithic Site in Eastern Thrace*. S. 1.

J. J. RODENBERG, *Note sur la Troisième Campagne de Fouilles à Hayaz Höyük*. S. 27.

K. A. YENER, *A Review of Interregional Exchange in Southwest Asia*. S. 33.

M. COINDEZ, *Guerre de Troie: Réalité ou Fiction*. S. 77.

S. ÖGEL, *Die Beziehung Zwischen Innenraum und Aussenraum in der Osmanischen Architektur*. S. 123.

D. H. TANNEY, *La Miniature Ottomane, Source Iconographique*. S. 133.

- Ankara Üniversitesi Siyasal Fakültesi Dergisi XXXVII, 3, 4 (1982):
 Ö. OZANKAYA, *Atatürkün Demokrasi Dersleri*. S. 89.
 O. SANDER, *Türk Dış Politikasında Sürekliliğin Nedenleri*. S. 105.
 D. ERGİL, *Avrupa'da Yaygınlaşan Yabancı Düşmanlığı Üzerine Düşünceler*. S. 153.
- Annales Economies Societes Civilisations XXXVIII, 3, 4 (1983).
 Annalı XLIII, 2, 3 (1983).
 Annali Della Scuola Normale Superiore-di Pisa XII, 2-4 (1982); XIII, 1 (1983).
 Les Annes Archeologiques Arabes Syriennes XXIX-XXX (1979-1980); XXXI (1981).
 The Annual British School at Athenes LXXVII (1982).
 Annual Report of the Department of Antiquities (1982).
 Antike Kunst XXVI, 2 (1983).
 Antike Welt XIV, 4, SonderNumber (1983).
 The Antiquaries Journal LXII, 2 (1982); LI-LX, Gnr. Index; LXIII, 1 (1983):
 J. PHILIPS, *A Thirteenth-Century Ismâîlî Hammâm at Qal-at Al-Kahf*. S. 64.
- Antropoloji 11 (1982):
 N. ERDENTUĞ, *The Concept of Socio-Cultural Change and Kemalism*. S. 1.
 O. ACIPAYAMLI, *Acıpayam'da Halk Hekimliği*. S. 11.
 O. ACIPAYAMLI, *Acıpayam'da Dügün Folkloru*. S. 17.
 A. ERDEN, *Batı Anadolu'da Türkmen Çadırları*. 73.
- Anuarul XX (1983).
 Archaeologiai Ertesito CIX, I (1982).
 Archaeologische Mitteilungen aus Iran XV (1982).
 Archaeologische Bibliographie (1982).
 Archaologischer Anzeiger 3, 4 (1983); I (1984):
 3 - P. NEVE, *Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattusa 1982. Mit 27 Abbildungen*. S. 427.
- Archives Internationales d'Histoire des Sciences XXXII, 109 (1982).
 Archivum Ottomanicum VII (1982):
 J.-L. BACQUE-GRAMMONT, *Etudes Turco-Safavides, III, Notes et Documents sur la Revolte de Sah Veli b. Seyh Celal*. S. 5.

- I. BELDICEANU-STEINHERR—J.-L. BACQUE-GRAMMONT, *A Propos de Quelques Causes de Malaises Sociaux en Anatolie Centrale*. S. 71.
- T. HALASI-KUN, *The Ottoman Elements in the Syrian Dialects, II*. S. 117.
- G. HAZAI, *Present-day Views on Ottoman Historical Grammar and Some of its Prevailing Problems*. S. 269.
- Archiv Orientalni LI, 1, 3 (1983).
- Arhailogiki Efimeris 1981 (1983).
- Arheoloski Vestnik XXXIII (1982).
- Ars Decorativa 7 (1982).
- Asian and African Studies XIX (1983):
- X.-CELNAROVA, *Der Typ des, Nutzlosen Menschen im Türkischen Gegenwartsroman*. S. 143.
- Asien Afrika Latein-Amerika XI, 5 (1983).
- Athenaeum LXXI 1-2, 3-4 (1983):
- 1-2-K.S. SACKS, *Historiography in the Rethorical works of Dionysius of Halicarnassus*. S. 65.
- Ausgrabungen und Funde XXVIII, 3-5 (1983).
- Avrupa 87 (1983).
- Aziya i Afrika Segodnya 1 (1984).
- Baghdader Mitteilungen XIV (1983).
- Biblica LXIV 2, 4 (1983); LXV, 1 (1984).
- Biblical Archaeologist XLVI, 3 (1983).
- Bibliografia XXXII, 13 (1983).
- Bibliographie d'Etudes Balkaniques XV (1980).
- Bibliotheca Orientalis XL, 1-2, 3-4 (1983).
- Bilim Birlik Başarı 39 (1983).
- The Bodleian Library Record XI, 2 (1983).
- Bulgarian Historical Review XI, 2-4 (1983).
- Bulletin LIII, 1, 2 (1982):
- M. WAELEKENS, *Carrieres de Marbre en Phrygie (Turquie)*. S. 33.
- Bulletin d'Analyses de la Litterature Scientifique Bulgar XXVI, 2, 3 (1983).
- Bulletin de Correspondance Hellénique CVII (1983):
- M. SEFERRIADES, *Dikili-Tash: Introduction à la Prehistoire de la Macedoine Occidentale*. S. 635.

- Bulletin d'Etudes Orientales XXXII-XXXIII (1980-1981).
- Bulletin de la Societe d'Histoire et Archeologie de Geneve XVII (1982).
- Bulletin of the American Schools of Oriental Research 247, 248 (1982).
- Bulletin of the Institute of Historical Research LVI, 133, 134 (1983).
- Bulletin of the National Museum of Ethnology VIII, 1-3 (1983).
- Bulletin of the School of Oriental and African Studies XLVI, 2, 3 (1983).
- Bulletin Signaletique, Tables Annuelles, Art et Archeologie 525, 526 (1983).
- Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris XIII, 1-2 (1983).
- Byzantinische Zeitschrift LXXVI, 1 (1983).
- Byzantinq Slavica XLIII, XLIV (1983).
- Byzantion LIII, 2 (1983).
- Chaiers de Civilisation Medievale XXVI, 104, 104 B (1983).
- Chaiers du Monde Russe et Soviétique XXIV, 3 (1983).
- Castulo III (1981).
- Central Asiatic Journal XXVII, 1-4 (1983):
- E. ESİN, *Balıq and Ordu, The early Turkish circumvallations, in architectural aspects*. S. 168.
- B. K. HEİNKELE, *Waqayi at-Turkuman, eine bisher wenig beachtete Quelle zur Geschichte der Turkumenen*. S. 46.
- Cultura Antiqua XXXV, 8-12 (1983).
- Dacia XXVII, 1, 2 (1983).
- East European Quarterly XVII, 2 (1983).
- Epigraphica Anatolica 2 (1983):
- H. MALAY, *Three Decres from Kyme*. S. 1.
- J. NOLLE, *Die "Chractere" im 3. Epidemienbuch des Hippokrates und Mnemon von Side*. S. 85.
- R. MERKELBACH—E. SCHWERTHEIM, *Die Inschriften der Sammlung Necmi Tolunay in Bandırma (2) Orakel des Ammon für Kyzikos*. S. 147.
- Ethnic and Racial Studies VI, 1-4 (1983).
- Ethnologie Française XIII, 3 (1983).
- Ethnology XXII, 1-4 (1983).
- Etudes Balkaniques 1, 3 (1983).
- Expedition XXV, 4 (1983).

- F D E Yazın ve Dilbilim Araştırmaları Dergisi 10 (1982); 11, 12 (1983).
 Finski Museum 1981 (1983).
 The Florida Anthropologist XXXV, 4 ;1982); XXXVI, 1, 2 (1983).
 Forum IV, 101-103 (1983); V, 104-107 (1984).
 Germania LXI, 2 (1983).
 The German Tribune 1110, 1112, 1113, 1114, 1116, 1117, 1119, 1120
 (1984).
 The German Tribune, Third World Review 4 (1984).
 Geschichte Ost Europas XXXI, 1, 2 (1983).
 Glasnik XXVI, 1 (1982).
 Godisnak XXX (1982).
 Görüş, Dünyaya açılan pencere 4-7 (1983).
 Hamdard Islamicus VI, 3, 4 (1983).
 Harvard Journal of Asiatic Studies XLIII, 1 (1983).
 Hebrew Union College Annual LIII (1982).
 Hesperia LII, 2, 3 (1983).
 Historiical Abstracts XXXIV, Part A (1450-1914) Part A, 4 (1983).
 History Religions XXIII, 1, 2 (1983).
 L'Home XXIII, 2, 3 (1983):
 F. GEORGEON, *Aux Origines du Nationalisme Turc: Yusuf Akçura (1876-1935)*. S. 160.
 International Journal of Turkish Studies II, 2 (1981-82):
 M. A. NAWAWI, *The Political-Economic Ideas and Achievements of the Kemalist Revolution: A Tentative Evaluation*. S. 1.
 W. L. CLEVELAND, *Atatürk Viewed by His Arab Contemporaries: The Opinions of Satic al-Husri and Shakib Arslan*. S. 15.
 C. M. YOUNG, *Education, Employment and the Turkish Community in Australia*. S. 33.
 Ç. KAĞITÇIBAŞI, *Women and Development in Turkey*. S. 59.
 Inventaria Archaeologica (Belgique) 3 (1983).
 Inventaria Archaeologica (Denmark) 3-5. Set (1983).
 Inventaria Archaeologica (Jugoslaviya) 15 (1982).
 Inventaria Archaeologica (Pologne) XLVI-XLIX (1982).
 Iran XXI (1983).

- Iraq XLV, 1, 2 (1982).
 Der Islam LX, 1 (1983).
 Islamic Culture LVII, 3 (1983).
 Israel Exploration Journal XXXII, 4 (1982); XXXIII, 1, 2 (1983).
 Istanbul Mitteilungen XXXII (1982):
 W. MÜLLER-WEINER, *Milet 1981*. S. 5.
 W. VOIGTLANDER, *Funde aus der Insula westlich des Buleuterion in Milet*. S. 30.
 R. S. CARTER, *The Site on Losta Bay*. S. 174.
 K. KREISER, *Archivalisch überlieferte Inschriften aus Istanbul*. S. 258.
- İktibas III, 70-72 (1983).
 İstoriya 6 (1983); 1 (1984).
 Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik XXXII, 1 (1982).
 Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts XCVIII (1983).
 Jahreshefte LIV (1983).
 Journal Asiatique CCLXXI, 1-4 (1983).
 Journal of Archaeological Science IX, 3 (1982); X, 4, 5 (1983).
 Journal of Central Asia V, 1, 2 (1982).
 The Journal Of Hellenic Studies CIII (1983).
 Journal of Human Evolution XII, 4-7 (1983).
 Journal of Near Eastern Studies XLII, 4 (1983).
 Journal of the American Oriental Society CIII, 1-3 (1983).
 Journal of the Economic and Social History of the Orient XXVI, 1-3 (1983).
 Journal of the Royal Asiatic Society 1,2 (1983).
 Journal of the Warburg and Courtauld Institutes XLVI (1983).
 Kemalist Ülkü 182 (1983).
 Kirche im Osten XXVI (1983).
 Kitap 13 (1983).
 Korea Journal XXIII, 11 (1983).
 Korean Scientific Abstracts XV, 4 (1983).
 Letopis XXXIII (1982).
 Levètari Közlemènyek LI-LII, LIII (1980-81, 82).
 Le livre Hongrois 4 (1983).
 Livres et d'Italie XXVI, 1, 2 (1981).

Lumea 47-51 (1983); 2, 4 (1984).

Madridler Mitteilungen XXIII (1982).

Maliye Dergisi 66 (1983).

Man XVIII, 2, 3 (1983).

Materialia Turcica VII, VIII (1981/82):

W.J. EGGELING, *Türkische Moscheen auf Rhodos*, S. 129.

E. EMEL, *Tin-Yil and Töz*. S. 141.

S. EYİCE, *Die Byzantinische Kirchein der Nahe des Yenişehir Tores zu İznik (= Nikaia) (Kirche C)*. S. 152.

S. GENÇ, *On the fusion of nationalities in the Tarim Basin and the formation of the modern Uigur nationality*. S. 168.

G. GYOZO, *Neure Angaben zur Geschichte der Türkischen Architectur in Ungarn. Die Malkotsch Bey Dschami in Siklos*. S. 191.

J. KALIĆ, *Sultan Murad II. und Despot Stefan Lazarević 1427*. S. 240.

H. J. KORNRUMPF, *War Evliya Çelebi in Bergama? Anmerkungen zu seinem Reiswerk*. S. 259.

Medelhavsmuseet XVIII (1983).

The Middle East Journal XXXVII, 4 (1983).

Midland History VIII (1983).

Mitteilungen XC, 1 (1983).

Mitteilungen des Deutschen Archaologischen Instituts Athenische Abteilung XCVIII (1983).

Milli Eğitim 63 (1983).

Milliyet Sanat Dergisi 85, 86 (1983); 87-92 (1984).

Narodi Azii i Afrika 5, 6 (1983).

National Geographic CLXIV, 4-6 (1983); CLXV, 1 (1984).

Nato Dergisi 3 (1983).

La Necropolis de Baza 119 (1982).

Neuerwerbungen Vorderer Orient 10-12 (1983).

Nouvelles de l'Inde 243 (1983).

Novaya i Noveyşeya İstoriya 6 (1983); 1 (1984).

Novita' Bibliografiche Antichita Greca e Romana 18 (1983).

Orientalia LII, 3 (1983).

Orientalistische Literaturzeitung LXXVIII, 6 (1983).

- Oriente Moderno LXII, 1-12 (1982).
 Oriente Moderno Rivistamensile LXI, 1-12 (1981).
 Orient Report of the Society for Near Eastern Studies in Japan XVIII (1982).
 Orient Zeitschrift des Deutschen Orient-Institut XXIII, 4 (1982); XXIV, 1-3 (1983).
 Origini XI (1977-1982).
 ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi VI, 2 (1980):
 Ö. BAKIRER, *A Study on the Use of Brickbonds in Anatolian Seljuk Architecture*. S. 143.
 Öğretmen Dünyası IV, 47, 48 (1983); V, 49-51 (1984).
 Österreichische Osthefte XXV, 4 (1983).
 Österreichische Zeitschrift für Volkskunde LXXXVI, 3, 4 (1983).
 Papers of the British School at Rome LI (1983).
 Philosophy and History XVI, 2 (1983).
 The Philosophical Review XCII, 1 (1983).
 Pirelli XX, 232, 233 (1984):
 232-E. AKÇAYLI, *Çanakkale Evleri*. S. 8.
 233-E. ÖZKAN, *Milet Roma Hamamları*. S. 6.
 Præhistorische Zeitschrift LVIII, 1, 2 (1983).
 Praktika Arkaeolojiski Etaireias (1983).
 Prilozi Contributions XI, 1, 2 (1980); XII, 1, 2 (1981).
 Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland CXII (1982).
 Przegląd Orientalistyczny 4 (1981).
 Radovi LXXIII (1983).
 Rassengeschichte der Menschheit 9 (1983):
 Türkisch Peoples S. 143.
 Mongolian Peoples. S. 145.
 Rassegna Storica del Risorgimento LXX, 3, 4 (1983).
 Rassegna Storica del Risorgimento LXX, 3, 4 (1983).
 Referativniy Journal 6 (1983); 1 (1984).
 Review VI, 3 (1983); VII, 1 (1984):
 VII, 1-Ç. KEYLER, *Small Peasant Ownership in Turkey: Historical Formation and Present Structure*. S. 53.
 Revista Arhivelor 3, 4 (1983).

Revue d'Assyriologie LXXVII, 1 (1983).

Revue des Etudes Byzantines XLI (1983).

Revue des Etudes Sud-Est Europeennes XXI, 4 (1983):

Y. ERCAN, *The Taxes Imposed on the Voynuks and those from which they were Exempted*. S. 341.

Revue Historique 547 (1983).

Revue d'Histoire Moderne Contemporaine XXX (1983).

Revue Roumaine d'Etudes Internationales XVII (1983):

E. S. SPYRIDAKIS, *The Development of the Interbalkan Co-operation and its Impact on Detente*. S. 573.

V. LIPATTI, *Stade et Perspectives de la Cooperation Balkanique Multilaterale*. S. 575.

A. L. KARAOSMANOĞLU, *On the Idea of the Balkan Nuclear-Weapon-Free zone*. S. 581.

Romania Pages of History 4 (1983).

Rölöve ve Restorasyon Dergisi V (1983):

İ. A. MOCON, *Kargir Yapılarda, Onarım Belirtme Teknikleri*. S. 5

İ. KÖPRÜLÜ,—U. ÜNALDI, *Süirt Ulu Camii ve Minare*. S. 19.

F. ŞİŞMAN—B.S. ÇELİK, *Antalya Yivli Minare Külliyesi Hamamı*. S. 37.

A. KILCI, *İskilip Şeyh Yavı Camii Külliyesi*. S. 47.

M. ELGİN, *Erzurum Boyahane Hamamı ve Camii*. S. 65.

H. AKMAYDALI, *Neuşehir Tepeköy Eski Camii*. S. 77.

İ. A. ARSLANOĞLU, *Sivil Mimarimizin Günümüze Vakfettiği, Modern Mimari Manasında Bazı Değerler Üzerine*. S. 91.

S. ENGİN, *Aşçıbaşı Konağı*. S. 115.

F. OĞUZ—Ö. ERİNCİN, *Kuşadası Kale Camii*. S. 135.

M. KAYADEMİR—R. AYDIN, *Uşak Çakaloz Camii*. S. 147.

Saeculum XXXIII, 2, 3-4 (1982):

3-4-B. SPULER, *Die Religiösen Minderheiten in der Türkei in der Gegenwart*. S. 88.

Sanat Dünyamız IX, 28 (1983).

Scala 1, 2 (1984).

Schweizerische Zeitschrift für Geschichte XXXIII, 3, 4 (1983).

Slovenska Archeologia XXX, 2 (1982).

Sovetskaiya Arkeologiya 1 (1984).

Sovetskaiya Tyurkologiya 5 (1983):

M. I. TROFIMOV, *Verbal Accent and Invariable Unstressed Affixes in the Turkic Languages*. S. 3.

G. F. ODINTSOV, *Some Notes From History of Turkisms in Armoury Terminology*. S. 14.

R. A. SEREBRENNIKOV—S.S. KHARKOVA, *On Some Effective Research Methods of Relationships Problems in the Turkic and Mongolian Languages*. S. 46.

Speculum LVII, 3 (1982); LVIII, 1 (1983).

Studia Orientalia LIII (1982).

Studime Filologjike XXXVII, 1 (1983).

Studime Historike XXXVII, 3(1983).

Studi Notize 12 (1983).

Studia Islamica LVII (1983).

Sumer XXXVII, 1, 2 (1981).

Suomen Museo 89 (1982).

Südosteuropa Mitteilungen XXIII, 4 (1983):

W. GUMPEL, *Turgut Özals Schwere Bürde-Perspektiven und Probleme der Neuen Türkischen Regierung*. S. 29.

Südost-Forschungen XLII (1983):

M-M. LEFEBVRE, *Actes Ottomans Concernant Gallipoli, la mer Egee et la Grece au XVI Siecle*. S. 123.

H. SUNDHAUBEN, *Die Preisrevolution im Osmanischen Reich Während der Zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. Improtierte Oder Intern Verursachte Inflation*. S. 169.

Szazadok CXVII, 4 (1983).

Şişe Cam XXIII, 127, 128 (1983).

Third World Quarterly V, 4 (1983); VI, 1 (1984).

Tıp Dünyası LVI, 9-10, 11-12 (1983).

The Toyoshi-Kenkyu XLII, 2 (1983).

Törtenelemi Szemle XXV, 4 (1982); XXVI, 1, 2 (1983).

Turcica XV (1983):

I. MELIKOFF, *In Memoriam Enver Ziya Karal*. S. 7.

G. LIVET, *Strasbourg et la Turcologie. Esquisse d'un Itineraire*. S. 13.

L. BAZIN, *Reflexions sur le "Probleme Turco-Mongol"*. S. 31.

- J. P. ROUX, *Le Probleme des Influences Turques sur les arts de l'Islam*. S. 59.
- W. B. DENNY, *Sinan the Great as Architectural Historian: The Kılıç Ali Pasha Mosque in Istanbul*. S. 104.
- M. LESURE, *Michel Cornovic "Explorator Secretus" a Constantinople (1556-1563)*. S. 127.
- I. MELIKOFF, *L'ordre des Bektâşi Apres 1826*. S. 155.
- N. VATIN, *La Traduction Ottomane d'une Lettre de Charles VIII de France (1486)*. S. 219.
- J. LOUIS-B. GRAMMONT, *Autour d'une Correspondance entre Charles-Quint et Ibrahim Paşa*. 231.
- M. WINTER, *'Ali Efendi's Anatolian Campaign Book': a Defence of the Egyptian Army in the Seventeenth Century*. S. 267.
- H. İNALCIK, *Introduction to Ottoman Metrology*. S. 311.
- Turkologischer Anzeiger IX (1983).
- Türk Dili 384 (1983).
- Türk Dünyası Araştırmaları 25 (1983):
- O. N. TUNA, *Altay Dilleri Teorisi*. S. 1.
- H. K. TÜRKÖZÜ, *Türkiye'de Sosyalist Ermenilerin Faaliyetleri ve Gerçekler (1890-1918)*. S. 77.
- Z. KİTAPÇI, *İslamiyetin Asya Türk Medeniyetinin Beşiği Semerkant ve Havalisinde ilk Yayılışı*. S. 109.
- A. ALTINTAŞ, *Divan-ü Lügat-it Türk'teki Tıbbi Bitkiler*. S. 136.
- S. TULUCU, *"Dede Korkut Hikayeleri"nin Kitap Halinde Neşirleri Üzerine*. S. 149.
- A. ÇATIKKAŞ, *Türk Firdevsî'si ve Süleymanname-i Kebir*. S. 169.
- E.M. İŞIKPINAR, *Selçuklular'da ve Osmanlılar'da Ruh Sağlığı Mimarisi*. S. 179.
- A. ÇETİN, *Kırım Hanlığı'nın Tarihi Belgeleri ve Bazı Yayınları Hakkında*. S. 201.
- Türkiye Bibliyografyası 6-11 (1982).
- TC Devlet Yayınları Bibliyografyası XI, 7-12 (1981); XII, 1-6 (1982).
- Türkiye Makeleler Bibliyografyası XXX, 4 (1981); XXXI, 1 (1982).
- Vakıflar Dergisi XVI (1982); XVII (1983):
- XVI-İ. ATEŞ, *Hasan Paşa'nın Hatay Karaarmut'taki Vakıf ve Vakfiyesi*. S. 5.
- B. R. ÖZORAN, *Kıbrıs Adasında Bekir Paşa Vakfı*. S. 27.

- N. ÖZTÜRK, *Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin Kuruluş Tarihi ve Nazırların Hal Tercümelere (II)*. S. 31.
- S. BAYRAM, *Yarım Asırdan Beri Vakıflar Genel Müdürlüğüne Hizmet Veren Mehmet Duru*. S. 43.
- N. BAYRAKTAR, *Üsküdar Kütüphaneleri*. S. 45.
- O. C. TUNÇER, *Birkaç Selçuklu Taçkapısında Geometrik Araştırmalar* S. 61.
- B. ÜNSAL, *İstanbul Türbeleri Üzerinde Stil Araştırması*. S. 77.
- G. CANTAY, *Enez'de, bir Sahil Kervansarayı*. S. 121.
- İ. İLTER, *Türk-İran Mimarlık Yapıları Üzerine Bir Deneme*. S. 131.
- H. GÜNDOĞDU, *Sivrihisar Alemşah Kümbeti'nin Mimarisi, Geometrik ve Figürlü Plastik Süslemeleri Üzerine*. S. 135.
- S. BAYRAM, *XIV. Asırda Tezbihlenmiş, Beylik Dönemine ait Üç Kur'an Cüzü*. S. 143.
- N. BOYDAŞ, *Hat Sanatımız ve Batı'ya Tesiri*. S. 161.
- XVII-İ. ATEŞ, *Vakfiyelerde Duâ ve Beddualar*. S. 5.
- B. YEDİYILDIZ, *Vakıf İstilahları Lügatçesi*, S. 55.
- N. ÖZTÜRK, *Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin Kuruluş Tarihi ve Nazırların Hal Tercümelere-III*. S. 61.
- M. ÖNDER, *Mevlana'nın Ahşap Sandukası*. S. 93.
- A. ULUÇAM, *Oltu'da Arslanpaşa Külliyesi*. S. 93.
- O. KESİKOĞLU-A. T. ÖZAYDIN, *Bulgaristan'daki Türk-İslam Eserleri*. S. 109.
- H. GÜNDOĞDU, *Karapınar ve Kayalı Köyü Yakınlarındaki Yağmağını Mescidi Hakkında* S. 141.
- S. BAYRAM, *Sultan II. Mahmud'un Vakfiyelerindeki Tezyinat*. S. 147.
- Vestik Drevnei İstorii 4 (1983).
- Vestnik Leningratskogo Universiteta XX, 4 (1983).
- Voprosy İstorii 11, 12 (1983); 1 (1984).
- Die Welt Des Islam XXI, 1-4 (1981):
- J. REISSNER, *Die Idrisiden in Asir. Ein Historicher Überblick*. S. 164.
- A. L. TIBAWI, *History of the London Central Mosque and the Islamic Cultural Centre 1910-1980*. S. 193.
- M. KREISER, *Der Japanische Sieg Über Rubland (1905) und Sein Echo unter den Muslimen*. S. 209.

Die Welt des Orients XIII (1982):

P. B. ADAMSON, *Human Diseases and Deaths in the Ancient Near East*. S. 5.

T. GOCHENOUR, *Miswar and its Human Geography: A Historical View*. S. 79.

J. LEV, *The Fâtimids and the Ahdath of Damascus*. S. 97.

Weiner Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes LXXV (1983):

A. TIETZE, *Türkisch Burun Nase. Versuch einer Phrasaeologischen Monographie*. Monographie. S. 99.

C. WOODHEAD, *An Experiment in Official Historiography: The Post of Şehnameci in the Ottoman Empire*. S. 157.

J. M. LANDAU *New Works About Atatürk*. S. 183.

The Yale Review LXXII, 4 (1983).

Yankı 660-665 (1983); 666, 676 (1984).

Yıllarboyu Tarih 12 (1983); 1-3 (1984).

12-M. GÖKMAN, *İşte, Viyana Kapılarına Dayanan Türk*. S. 7.

M. SERTOĞLU, *Atatürk Devrimlerini Süryaniler Uyguladı*. S. 25.

E. DEMİRUTKU, *Vahideddin'in Kaçısı İngiliz Oyunu muydu*. S. 59.

1 - *Atatürk'ün Yılbaşları*. S. 10.

2 - M. SERTOĞLU, *İttihad ve Terakki'nin Mallarına el Konuyor*. S. 4.

E. ÜNAL, *Rusya'dan Gelen Davetsiz Misafir*. S. 12.

A. KAYABAL, *Balkanlar'da Artık Barış Var*. S. 18.

M. SERTOĞLU, *"Varın, Nasuh Paşa'nın İşini Bitirin"!* S. 24.

3 - M. GÖKMAN, *Çanakkale'de Toprağın Titrediği Günler*. S. 4.

M. SERTOĞLU, *16 Mart bir Değil, Bin Acının Başıdır*. S. 16.

R. O. TÜRKKAN, *Türk'ün Gerçek Dostu Yok*. S. 20.

N. UÇAR, *Tarihte Eş Düşen İlginç Olaylar*. S. 22.

H. F. ES, *Yeşilköy, "Ayastafanos" İken*. S. 26.

Y. MARDİN, *İngiliz Edebiyatında Türk Motifleri*. S. 34.

C. KÖSEOĞLU, *Bu Hançer, Topkapı Sarayı'nı Simgeliyor*. S. 38.

F. ARIT, *Marmara'yı Aşan İlk Türk Uçağı*. S. 40.

E. ÜNAL, *Artık Bizim de Bir Milli Marşımız Var*. S. 43.

R. METEL, *İlk Meclis'te "Frengi" Kavgası*. S. 48.

İ. İLGAR, *Rus Tehlikesini Sezen İlk Türk*. S. 52.

E. DEMİRUTKU, *Pazvantaoğlu, Gerçekten Bir Eşkiya mı İdi*. S. 59.

Zeitschrift für Archaologie 17 (1983).

Zeitschrift für Assyriologie LXXII, 2 (1982):

B. R. FORSTER, *Archives and Record-Keeping in Sargonic Mesopotamia*. S. 1.

H. OTTEN-C. RÜSTER, *Textanschlüsse von Boğazköy-Tafeln (81-90)* S. 139.

M. M. POWELL, *The Adverbial Suffix a and the Morphology of the Multiples of Ten in Akkadian*. S. 89.

Zeitschrift für Kulturaustausch XXXIII, 4 (1983).

Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 52, 53 (1983).

Zeitschrift für Schweizerische Archaologie und Kunstgeschichte XL, 3, 4 (1983).

Zion XLVIII, 3, 4 (1983).

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK KÜLTÜR MERKEZİ

E R D E M

Atatürk Kültür Merkezi Dergisi

2. sayısı çıktı.

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler

Sayfa

CEVAD MEMDUH ALTAR: Atatürk'e Özgü Evrim Felsefesinin, Gelenek - Kültür Dinamizmine Katkısı (Son Elli Yılın Müzik Reformlarına Toplu bir Bakış)	261
AHMET MUMCU: Atatürk'ün Kültür Anlayışında Hukukun Yeri	291
AYDIN SAYILI: Batılılaşma Hareketimizde Bilimin Yeri ve Atatürk	309
EMEL ESİN: Türk Kültür Tarihi, İç Asyadaki Erken Safhalar	409
————: The Culture of the Turks: The Initial Inner Asian Phase	431
FİLİZ YENİŞEHİRLİOĞLU: Les Grandes Lignes de l'Evolution du Programme Décoratif en Céramique des Monuments Ottomans au Cours du XVI ^{ème} Siecle	453
————: Onaltıncı Yüzyılın Osmanlı Yapılarında Görülen Çini Süsleme Programının Gelişimi (özet).	473
İNCİ ENGİNÜN: Millî Mücadele Edebiyatında Yakup Kadri Karaosmanoğlu .	477
NECATİ ÖNER: Niçin Felsefe?	493
OKTAY ASLANAPA: Atatürk'ten bu yana Avusturyalı Sanat Tarihçilerinin Türkiye'deki Faaliyetleri	501
————: Die Tätigkeit der Österreichischen Kunsthistoriker und Künstler in der Türkei seit Atatürk (Zusammenfassung)	511
SELÇUK ÜNLÜ: Avusturyalı Diplomat Anton von Prokesch - Osten (1795 - 1876) ve Türkiye	517
AHMET EDİP UYSAL: Türk Halk Hikâyeciliğinin Son Ustalarından Erzurumlu Behçet Mahir ve İç Dünyası	527
————: The Making of a Turkish Folk Narrator Behçet Mahir of Erzurum	535
DURŞUN YILDIRIM: Türk Folklor Araştırmaları Problemleri	545
CİNÜÇEN TANRIKORUR: Türk Halk Musikisi ve Klasik Türk Musikisi	559
Yayın Tanıtmaları	
MAHMUT ŞAKİROĞLU: Agostino Pertusi, <i>Martino Segono di Novo Brdo di Dulcigno</i>	573
————: Elizabeth A. Zachariadou, <i>Trade and Crusade, Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydın (1300-1415)</i>	576
ESİN KÂHYA: A. K. Abushwereb, <i>The Child and Arabic Medicine</i>	579
————: Kâzım Çeçen, <i>İstanbul'da Osmanlı Devrinde Su Tesisleri</i>	580

Erdem yılda üç defa çıkar, Türk Kültürünü en geniş anlamı ile inceler. Yazılar Türkçe ve kısmen de yabancı dilde veya yabancı dil özetlidir.

İsteme Adresi : Atatürk Kültür Merkezi, Atatürk Bulvarı 217,
Kavaklıdere, Ankara
Tel : 28 61 00

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ
DERGİSİ

2. sayısı çıktı

I Ç İ N D E K İ L E R

NECMETTİN KARADUMAN	: Millî Egemenlik	315
SUAT İLHAN	: Türk Kurtuluş Hareketinin Saf- haları ve Çağdaşlaşmaya Etkileri	319
PROF. DR. UTKAN KOCATÜRK	: Türk Toplumunda Çağdaşlaşma Gereği	327
PROF. DR. AFET İNAN	: Çağdaşlaşmada Kadın Hakları..	331
PROF. DR. İSMET GİRİTLİ	: Atatürkçü Çağdaşlaşmanın Türk Toplumundaki Sonuçları	335
PROF. DR. S.A.H. HAQQI	: Üçüncü Dünya Milletleri Aç- ısından Mustafa Kemal ve Kema- lizm (Türkçe-İngilizce)	341
MERKEZ ARAŞTIRMA EKİBİ	: Atatürk'ün Bilinmeyen Bir Notu	349
PROF. DR. TURHAN FEYZİOĞLU	: Atatürk ve Milliyetçilik	353
PROF. DR. BEKİR SITKI BAYKAL	: Millî Mücadele'de Anadolu Ka- dınları Müdafaa-i Vatan Cemi- yeti	413
PROF. DR. HAMZA EROĞLU	: Yurtta Sulh, Cihanda Sulh	435
PROF. DR. MEHMET GÖNLÜBOL	: Atatürk Dönemi Türk Dış Politi- kasına Genel Bir Bakış	451
PROF. DR. ÖMER KURKÇUOĞLU	: Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Hukukî Niteliği...	475
PROF. DR. ERGUN ÖZBUDUN	: Onuncu Yıl Nutku'nun Son Şekli	505
MERKEZ ARAŞTIRMA EKİBİ	: Cumhuriyetin İlk Dönemlerinde Lâiklik	513
PROF. DR. AHMET MUMCU	: Millî Kurtuluş Önderi Olarak Atatürk	527
E. KORG. CEMAL ENGİNSOY	: Atatürk'ün Hastalığı, Son Gün- leri ve Ölümü Hakkında Prof. Dr. Nihat Reşat Belger'in Notları	543
PROF. DR. UTKAN KOCATÜRK	: Atatürk ve Liderlik	555
BEKİR TUNAY	: Atatürk, Din ve Lâiklik	573
PROF. DR. İBRAHİM AGÂH ÇUBUKÇU	: Atatürk, Millî Egemenlik ve Türk Çocuğu	577
CIHAT AKÇAKAYALIOĞLU	: Millî Mücadele'de "Anadolu A- jansı"nın Kuruluşu ve Faaliye- tine ait Bazı Belgeler	587
DOÇ. DR. YUCEL ÖZKAYA	: Büyük Nutkun Başlığı Enasında Atatürk Tarafından Yapılan İki Düzeltilme	609
PROF. DR. UTKAN KOCATÜRK	: Türk Kadını ve Kadın Hakları Kaynakçası	615
İSMET GÖNÜLAL		

Fiatı : 1000 TL., Abone ücreti : Yıllık (3 sayı) 3000 TL.
İsteme adresi : Atatürk Araştırma Merkezi P.K. 60
Kavaklıdere - ANKARA

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK DİL KURUMU

TÜRK DİLİ ARAŞTIRMALARI YILLIĞI

BELLE TEN

1982 — 1983

yakında çıkıyor

İÇİNDEKİLER

- REŞİD R. ARAT, Özbek halk edebiyatından örnekler : *Öydin öyge barmak-nıñ beyanı.*
- İLHAN ÇENELİ, Küçük Türkmen Sözlüğü.
- JÁNOS ECKMANN, Memlúk Kıpçak Edebiyatı.
- TİMUR KOCAOĞLU, Türkistan'lı bilgin Abdurrauf Fıtrat'ın Türkoloji sahasındaki bilinmeyen eserleri.
- ZEYNEP KORKMAZ, XV. yy. Azeri Türkçesinin değerli bir temsilcisi *Hidâ-yet Beg* ve *Dívân-ı Hidâyet.*
- MUHTAR SAGİTOV, Başkurt folklorunda hayvanlara tapınma.
- A. M. ŞÇERBAK, British Museum Or. 8193'te kayıtlı olan Uygur harfli el-yazma mecmua ve bu yazmanın Özbek filolojisi için önemi.
- TALÂT TEKİN, Dede Korkut hikâyelerinde bazı düzeltmeler.
- E. R. TENİŞEV, Eski Türklerde edebî dil var mıydı?
- O. NEDİM TUNA, Türkçenin sayıca eş heceli ikilemelerinde sıralama kaide-leri ve tabii bir konson dizisi.
- PETER ZIEME, Uygur yazısıyla yazılmış Uygur yazıtlarına dair bazı düşün-celer.

Haberler :

OSMAN F. SERTKAYA, Orta Asya Araştırmalarının Yeni Neticeleri.

Değerlendirmeler :

OSMAN F. SERTKAYA, *Abidarim Koşavardi Şastr.*

OSMAN F. SERTKAYA, *Maitrisimit Nom Bitig.*

OSMAN F. SERTKAYA, *Sprachen des Buddhismus in Zentralasien.*

TALÂT TEKİN, *Kazak Tilining Fraziologiyalık Sözdigi.*

Propriétaire et rédacteur en chef :
 Au nom de la Société d'Histoire Turque
 PROF. DR. YAŞAR YÜCEL

TABLE DES MATIERES

Articles, Etudes :	Page
YÜCEL, PROF. DR. YAŞAR : Discours d'Inauguration de la Première Assemblée Scientifique de la Société d'Histoire Turque (en turc)	375
FAUCOUNAU, J. : Quelques Remarques sur le Déciffrément du "Hittite Hiéroglyphique" (avec 8 illustrations)	381
ÇAĞIRGAN, G. : Three More Duplicates to Astrolabe b (avec 4 illustrations) (en anglais)	399
KİTAPÇI, DOÇ. DR. ZEKERİYA : Les Paroles du Prophète et les Turcs dans l'objectif de l'Histoire (en turc)	417
DEMİRKENT, DOÇ. DR. İŞİN : Savar, Un Commandant turc victorieux des Croisés (en turc)	453
MENGİ, DOÇ. DR. MİNE : De la Tradition héroïque dans le Garib-Nâme (en turc)	481
GÜREL, ZİYA : Le Chemin de Fer dans la Guerre de l'Indépendance Turque IV (en turc)	497
 Conférences :	
BALKAN, PROF. DR. KEMAL : Les Origines et la Langue Ourartéennes (avec 6 illustrations) (en turc)	513
 Traductions :	
CHARANİS, PETER (traduit en turc par DELİLBAŞI, MELEK) : Les Facteurs économiques dans la Chute de l'Empire Byzantin (en turc).....	523
Members décédés en 1984	537
 Bibliographie :	
ŞAKİROĞLU, DOÇ. DR. MAHMUT, H. : Giacomo E. Carretto, Claudio Lo Jacona, Alberto Ventura, <i>Maometto in Europa. Arabi e Turchi in Occidente 622-1922</i> (en turc)	543
POLAT, İLKNUR : Paul Imbert. <i>Les Mouvements de réforme dans l'Empire Ottoman, Les Problèmes de la Turquie</i> (en turc)	547
Livres et revues reçus à la Bibliothèque de la Société de l'Histoire Turque dans la seconde moitié de 1983 (en turc)	553

BELLETEN

PÉRIODIQUE TRIMESTRIEL

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : XLVIII

No. 191 - 192

Juillet - Octobre 1984

ANKARA — IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 8 5